

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОГОРІЛЕНКО АРТУР ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 159.92; 159.95

**ДИСЕРТАЦІЯ
ГУМАНІСТИЧНІ ІДЕЇ В ЗАКОНОДАВСТВІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА
ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН**

053 – «Психологія»

05 – «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(Погоріленко А. В.)

Науковий керівник: **Кощинець Віктор Васильович**, доктор юридичних наук,
професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Погоріленко А. В. Гуманістичні ідеї в законодавстві як детермінанта формування правосвідомості громадян. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 053 «Психологія». – Національна академія внутрішніх справ. – Київ, 2023.

Гуманізм як суспільно-політична ідеологія має довготривалу історію, що сягає аж до часів античності. Протягом тисячоліть людство намагалося сконструювати стабільне та сильне суспільство. Проте такі форми державного устрою та політичні режими як тиранія, диктатура, абсолютна монархія, комунізм не виправдали себе. Поступово у людей з'явилося розуміння, що лише суспільство, у якому кожна людина є безумовною та абсолютною цінністю, найвищим суспільним благом, може претендувати на щасливе та світле майбутнє.

Так сформувалася гуманістична ідеологія, в центрі якої лежить уявлення про безумовну цінність та гідність кожної людської особи незалежно від віку, статі, раси, етнічного чи соціального походження, майнового стану, релігії, політичних поглядів чи інших ознак.

У середині 20 століття людство, спостерігаючи всі жахи війни, усвідомило, що гуманістична ідеологія не може залишатися лише на сторінках філософських трактатів, а має знайти належне відображення у системі міжнародного права. Наслідком цього стало прийняття таких визначних нормативно-правових актів, як Загальна декларація прав людини, Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації та формування таких визначних інституцій з охорони прав людини, як Європейський суд з прав людини, Міжнародний кримінальний суд (м. Гаага), Міжамериканська комісія з прав людини тощо.

Довгий час дані інституції підтримували мир та дотримання прав людини на більшості території нашої планети, проте з початком повномасштабної війни Росії з Україною дана система почала переживати кризу. Постало питання, чому попри закріплення цілого спектру гуманістичних ідеалів та принципів у міжнародному праві, все ж знаходяться цілі народи, для яких вони так і залишилися виключно на папері?

Саме тому, виникла необхідність у дослідженні дійсної ролі гуманістичних ідей в законодавстві як детермінанти формування правосвідомості громадян. Необхідно було з'ясувати, яке дійсне значення має законодавство у розвитку гармонійної та конструктивної правосвідомості; які правові механізми формування правосвідомості громадян є насправді дієвими та якою мірою і за яких умов гуманістичні ідеї в законодавстві впливають на формування виваженої та законослухняної правосвідомості.

Дане дослідження спрямоване на з'ясування місця та ролі гуманістичних ідей в законодавстві у процесі формування правосвідомості громадян, яке з використанням емпіричної методології психологічної науки досліджує конкретні компоненти правосвідомості, що піддаються формуючому впливу гуманістичних ідей та базуючись на власних напрацюваннях пропонує зміни до законодавчого поля України, що можуть посприяти формуванню більш конструктивної правосвідомості.

Так, з допомогою порівняння ряду показників психологічного благополуччя респондентів та ступеню впливу різних життєвих факторів на становлення їх особистості, в роботі вперше емпірично продемонстровано позитивний вплив гуманістичних ідей на формування ціннісної орієнтації, самоповаги, самоприйняття, уявлення про природу людини та часових компетенцій особистості.

Крім того, вперше доведено конструктивний вплив законодавчої реалізації гуманістичної ідеї цінності кожного людського життя від зачаття до природної смерті на правову ідеологію, правову психологію та поведінковий компоненти правосвідомості. У даному контексті встановлено, що громадяни в країнах із забороненою практикою абортів, що є законодавчою реалізацією гуманістичної ідеї цінності кожного людського життя від зачаття до природної смерті, менш схильні

допускати наявність абортів у власному житті. У них сформована така концептуально-правова картина світу, що не допускає навіть думки про аборт, при цьому дана позиція, на їх думку, не зміниться, навіть в умовах протилежного правового регулювання.

Досліджено, що заборона абортів сприяє більш відповідальному ставленню до сексуальної активності та планування власної вагітності, тоді як легалізація абортів призводить до більш безвідповідального ставлення до сексуальної активності, збільшення кількості дітовбивства внаслідок небажаних вагітностей та поширення венеричних захворювань, що є маркером позитивного впливу правового регулювання захисту цінності людського життя від зачаття через заборону абортів на правосвідомість громадян та їх здоров'я загалом.

Дослідження же різних підходів до правового регулювання сурогатного материнства у країнах Європи, США, Канаді та Україні підтвердило позитивний вплив законодавчої реалізації гуманістичної ідеї цінності та гідності кожного людського життя на правосвідомість (а саме в аспекті недопустимості експлуатації жіночого тіла та використання дитини як товару). Так, встановлено, що у країнах із забороненою практикою сурогатного материнства громадяни загалом менш схильні допускати її використання у власному житті, ніж громадяни країн, де така практика є дозволеною.

Разом із тим, доведено, що більш конструктивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість відбувається в країнах (штатах) із високою узгодженістю правового регулювання, а одним з додаткових факторів, що закріплюють конструктивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві, є тривалість їх дії на правосвідомість.

У процесі дослідження, результати якого висвітлені в дисертації, було виявлено деформації правосвідомості значної кількості респондентів-громадян України щодо розуміння змісту та обсягу базових людських прав. Так, хоча більшість з них і вважають, що право на життя є найважливішим правом, яке може бути порушене лише у випадку безпосередньої загрози життю того, хто його захищає, водночас більшість з них також вважають, що цілком правомірними є положення

законодавства України щодо відсутності будь-яких прав (в тому числі права на життя) у дітей до народження та щодо можливості штучного переривання вагітності на запит до 12 тижнів вагітності. Встановлено, що в даному випадку відбувається нівелювання цінності життя ненароджених осіб та їх прав (правовий інфантилізм), а також небажання переосмислювати своє ставлення до права у світлі сучасних наукових досліджень (правовий догматизм).

Таким чином, результати даного дослідження свідчать про те, що законодавство, як квінтесенція суспільного імперативу щодо окремих індивідів, є потужним структуроутворюючим фактором розвитку правосвідомості.

З огляду на зазначене, були запропоновані зміни до законодавства України з метою протидії виявленим у громадян деформаціям правосвідомості, а саме до Цивільного Кодексу України, Кримінального Кодексу України, Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я», Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого Наказом Міністерства Охорони Здоров'я України від 09.09.2013 № 787, а також запропоновано скасувати: Порядок надання комплексної медичної допомоги вагітній жінці під час небажаної вагітності, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України 24.05.2013 № 423; Постанову Кабінету Міністрів від 15 лютого 2006 р. № 144 «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України» та розробити Критерії визначення загрози життю матері під час вагітності та відповідний Протокол, що визначатиме порядок дій фахівця у випадку існування такої загрози, в тому числі щодо можливості проведення абортів за згодою жінки чи уповноваженого представника.

Ключові слова: гуманізм, гуманістична ідея, права людини, правосвідомість, законодавство, детермінуючий вплив, міжнародне право, психологія, біологія, біоетика.

ABSTRACT

Pohorilenko A. Humanistic ideas in legislation as a determinant of citizens' legal consciousness formation. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 05 "Social and behavioral sciences" in specialty 053 "Psychology". - National Academy of Internal Affairs. - Kyiv, 2023.

Humanism as a socio-political ideology has a long history, dating back to antiquity. For thousands of years, mankind has tried to construct a stable and strong society. However, such forms of government and political regimes as tyranny, dictatorship, absolute monarchy, communism did not justify themselves. Gradually, people came to understand that only a society in which every person is an unconditional and absolute value, the highest social good, can claim a happy and bright future.

This is how the humanist ideology was formed, at the center of which lies the idea of the unconditional value and dignity of every human person, regardless of age, gender, race, ethnic or social origin, property status, religion, political views or other characteristics.

In the middle of the 20th century, humanity, observing all the horrors of war, realized that humanistic ideology cannot remain only on the pages of philosophical treatises, but must find a proper reflection in the system of international law. This resulted in the adoption of such important regulatory and legal acts as the Universal Declaration of Human Rights, the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the International Covenant on Civil and political rights, the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination and the formation of such important institutions for the protection of human rights as the European Court of Human Rights, the International Criminal Court (The Hague), the Inter-American Commission on Human Rights, etc.

For a long time, these institutions supported peace and observance of human rights in most of the territory of our planet, but with the beginning of a full-scale war between Russia and Ukraine, this system began to experience a crisis. The question arose, why, despite the establishment of a whole spectrum of humanistic ideals and principles in international law, there are still whole peoples for whom they remained exclusively on paper?

That is why there was a need to study the real role of humanistic ideas in legislation as determinants of the formation of legal consciousness of citizens. It was necessary to find out what real significance legislation has in the development of harmonious and constructive legal consciousness; which legal mechanisms for the formation of legal consciousness of citizens are actually effective and to what extent and under what conditions humanistic ideas in legislation influence the formation of balanced and law-abiding legal consciousness.

This study is aimed at clarifying the place and role of humanistic ideas in legislation in the process of forming legal consciousness of citizens, which, using the empirical methodology of psychological science, examines specific components of legal consciousness that are subject to the formative influence of humanistic ideas and, based on its own work, proposes changes to the legislative field of Ukraine that can contribute to the formation of a more constructive legal consciousness.

Thus, by comparing a number of indicators of the respondents' psychological well-being and the degree of influence of various life factors on the formation of their personality, the work empirically demonstrated for the first time the positive influence of humanistic ideas on the formation of value orientation, self-respect, self-acceptance, the idea of the nature of a person and temporal competencies of an individual.

In addition, the constructive impact of the legislative implementation of the humanistic idea of the value of every human life from conception to natural death on legal ideology, legal psychology and behavioral components of legal consciousness has been proven for the first time. In this context, it was established that citizens in countries with prohibited abortion practice, which is a legal implementation of the humanist idea of the value of every human life from conception to natural death, are less inclined to allow the

presence of abortion in their own lives. They have formed such a conceptual and legal picture of the world that does not allow even the thought of abortion, while this position, in their opinion, will not change, even in the conditions of the opposite legal regulation.

It has been studied that the prohibition of abortion promotes a more responsible attitude towards sexual activity and planning one's own pregnancy, while the legalization of abortion leads to a more irresponsible attitude towards sexual activity, an increase in the number of infanticide due to unwanted pregnancies and the spread of venereal diseases, which is a marker of the positive impact of legal regulation of value protection human life from conception due to the prohibition of abortion on the legal consciousness of citizens and their health in general.

The study of different approaches to the legal regulation of surrogate motherhood in the countries of Europe, the USA, Canada and Ukraine confirmed the positive impact of the legislative implementation of the humanistic idea of the value and dignity of every human life on legal consciousness (namely, in the aspect of the inadmissibility of the exploitation of the female body and the use of the child as a commodity). Thus, it has been established that in countries where the practice of surrogate motherhood is prohibited, citizens are generally less inclined to allow its use in their own lives than citizens of countries where such practice is permitted.

At the same time, it has been proven that the more constructive influence of humanistic ideas in legislation on legal consciousness occurs in countries (states) with high consistency of legal regulation, and one of the additional factors that consolidate the constructive influence of humanistic ideas in legislation is the duration of their effect on legal consciousness.

In the process of research, the results of which are highlighted in the dissertation, deformations of the legal consciousness of a significant number of respondents-citizens of Ukraine regarding the understanding of the content and scope of basic human rights were revealed. Although most of them believe that the right to life is the most important right, which can be violated only in the case of a direct threat to the life of the person who protects it, at the same time, most of them also believe that the provisions of Ukrainian legislation regarding the absence of any -what rights (including the right to life) children

have before birth and regarding the possibility of artificial termination of pregnancy upon request up to 12 weeks of pregnancy. It was established that in this case there is a leveling of the value of the life of unborn persons and their rights (legal infantilism), as well as an unwillingness to rethink one's attitude to law in the light of modern scientific research (legal dogmatism).

Thus, the results of this study indicate that legislation, as the quintessence of the social imperative for individual individuals, is a powerful structure-forming factor in the development of legal consciousness.

In view of the above, changes were proposed to the legislation of Ukraine with the aim of counteracting the deformations of legal consciousness among citizens, namely to the Civil Code of Ukraine, the Criminal Code of Ukraine, the Law of Ukraine "Basics of Health Care Legislation", the Procedure for the Application of Assisted Reproductive Technologies in Ukraine , approved by the Order of the Ministry of Health of Ukraine dated 09/09/2013 No. 787, and it is also proposed to cancel: The procedure for providing comprehensive medical care to a pregnant woman during an unwanted pregnancy, approved by the Order of the Ministry of Health of Ukraine dated 05/24/2013 No. 423; Resolution of the Cabinet of Ministers dated February 15, 2006 No. 144 "On the implementation of Article 281 of the Civil Code of Ukraine" and to develop Criteria for determining the threat to the life of the mother during pregnancy and the corresponding Protocol, which will determine the procedure for specialist actions in the event of such a threat, including the possibility carrying out an abortion with the consent of a woman or an authorized representative.

Keywords: humanism, humanistic idea, Human Rights, legal consciousness, legislation, determining influence, international law, psychology, biology, bioethics.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Погоріленко А. (2021). Психологічна складова сурогатного материнства в умовах формування ринку товарних відносин. Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. №2 (48). С. 52-57. Doi: 10.37203/kibit.2021.48.08;

2. Погоріленко А. (2023). Механізми детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість. Перспективи та інновації науки: серія «Психологія». № 9(27). С. 559-572. Doi: 10.52058/2786-4952-2023-9(27)-559-572;

3. Погоріленко А. (2023). Гуманістичні ідеї в законодавстві: історичний генезис та сучасні перспективи. Наукові перспективи: серія «Психологія». № 5(35). С. 859-871. Doi: 10.52058/2708-7530-2023-5(35)-859-871;

4. Погоріленко А. (2023). Крос-юрисдикційне емпіричне дослідження впливу гуманістичної ідеї цінності людського життя на правосвідомість. Перспективи та інновації науки: серія «Психологія». № 11 (29). С. 566-593; Doi: 10.52058/2786-4952-2023-11(29)-566-593.

5. Погоріленко А. (2023). Психологічні підходи до формування правосвідомості під впливом гуманістичних ідей в законодавстві. Наукові перспективи: серія «Психологія». № 7(37). С. 670-682. Doi: 10.52058/2708-7530-2023-7(37)-670-682.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Погоріленко А. (2020) Правові колізії законодавства як фактор деформації правосвідомості громадян. Наукові дослідження, відкриття та розвиток технологій в сучасній науці. Матеріали II науково-практичної конференції (м. Харків, 17-18 квітня 2020 р.). – Херсон: Видавництво «Молодий вчений». С. 131–135;

2. Погоріленко А. (2020). Особливості впливу кримінального законодавства на індивідуальну та суспільну правосвідомість. Матеріали XXIV міжнародної науково-практичної конференції «Студент-дослідник-фахівець» (28 травня 2020 року, Київ). Київський інститут бізнесу та технологій. КІБІТ. С. 329-333;

3. Погоріленко А. (2021). Сурогатне материнство: фактори впливу на правосвідомість. Матеріали науково-практичної конференції «Інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку суспільства» (Львів, 26-27 лютого 2021). Частина II. Херсон: Видавництво «Молодий вчений». 180 с. С. 52-56;

4. Погоріленко А. (2023). Система детермінуючих розвиток правосвідомості факторів та місце законодавства серед них. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції молодих учених, аспірантів, студентів, учнів «Перший крок у науку: Конотопські наукові студії – 2023» (м. Конотоп, 20 травня 2023). С. 104-108;

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Погоріленко А. (2021). Психологічні детермінанти деформацій правосвідомості у контексті колізій законодавства. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. IX(97), Issue 246, 2021 Feb. P. 63-66.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА СИСТЕМА ДЕТЕРМІНУЮЧИХ ЇЇ РОЗВИТОК ФАКТОРІВ.....	24
1.1. Загальнотеоретична характеристика правосвідомості як засадничої категорії юридичної психології.....	24
1.2. Система детермінуючих розвиток правосвідомості факторів та місце законодавства серед них.....	31
1.3. Механізми детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість.....	38
Висновки до розділу 1.....	49
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАЛЬНА РОЛЬ ГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ У РОЗВИТКУ ПРАВОСВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН.....	53
2.1. Вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість в історичному контексті.....	53
2.2. Система гуманістичних ідей у міжнародному законодавстві сучасності.....	72
2.3. Психологічні підходи до формування правосвідомості під впливом гуманістичних ідей	80
Висновки до розділу 2.....	92
РОЗДІЛ 3. ДЕТЕРМІНУЮЧИЙ ВПЛИВ ГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ В ЗАКОНОДАВСТВІ НА РОЗВИТОК ПРАВОСВІДОМОСТІ.....	95

3.1. Результати крос-юрисдикційного емпіричного дослідження детермінуючого впливу гуманістичних ідей в законодавстві на розвиток правосвідомості.....	95
3.2. Рекомендації щодо вдосконалення законодавства України в світлі проведеного дослідження.....	131
Висновки до розділу 3.....	145
ВИСНОВКИ.....	148
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	155
ДОДАТКИ.....	179
Додаток А. Бланк Самоактуалізаційного опитувальника (САТ) у адаптації А. Гозман, Ю. Альошина, М. Загика та М. Кроз (1987)	179
Додаток Б. Опитувальник факторів, що найбільше вплинули на становлення особистості (за системою ранжування)	196
Додаток В. Ключ до опитувальника САТ.....	197
Додаток Г. Профільний лист САТ.....	198
Додаток І. Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації	199
Додаток Д. Відомості про впровадження результатів дисертації.....	201

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Європейська соціальна хартія 1966 року, прийнята Радою Європи –
Європейська Хартія

Загальна декларація прав людини 1948 року, прийнята Генеральною
Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй – UDHR

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року,
прийнята Радою Європи – ЄКПЛ

Конвенція про права дитини 1989 року, прийнята Генеральною Асамблеєю
Організації Об'єднаних Націй – CRC

Кримінальний кодекс України – ККУ

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, прийнятий
Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй – ICCPR

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року,
прийнятий Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй – МПЕСКП

Хартія Європейського Союзу про основні права 2000 року, проголошена
Європейським парламентом – Хартія

Цивільний кодекс України – ЦКУ

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. З кожним роком світ стає все більш різноманітним та комплексним. Протягом останнього сторіччя левова кількість зусиль міжнародної спільноти була спрямована на побудову суспільства, що ґрунтується на гуманістичних ідеалах та цінностях. Цей період відзначився значними змінами у підходах до міжнародних відносин, створенням визначних міжнародно-правових актів з прав людини та формуванням міжнародної архітектури миру. Гуманістичні ідеї, такі як цінність та гідність кожної людини, рівність усіх перед законом, недоторканість особистості, свобода вираження думки, свобода релігії, рівність етнічних, расових та національних спільнот, стали серцем правової думки, ідеалом, який міжнародна спільнота прагне впроваджувати в різних куточках світу.

Разом із тим, військові злочини Росії на теренах України продемонстрували, що ті законодавчі й інституційні механізми забезпечення світового миру, сформовані у другій половині 20 століття, у 21 столітті перейшли у фазу кризи та більше не відповідають сучасним викликам. Навіть попри формальне закріплення цілого спектру гуманістичних ідеалів та принципів у міжнародному законодавстві та національному законодавстві більшості держав, все ж чомусь знаходяться цілі народи, для яких вони так і залишилися виключно на папері.

У зв'язку з цим, постають важливі наукові питання: яке дійсне значення має законодавство у розвитку гармонійної та конструктивної правосвідомості? Які правові механізми формування правосвідомості громадян є насправді дієвими? Якою мірою та за яких умов гуманістичні ідеї в законодавстві впливають на формування виваженої та законослухняної правосвідомості? Відповіді на дані питання є важливими в світлі тенденцій останніх років та можуть стати основою для побудови стабільної міжнародної спільноти та світового миру у майбутньому. Адже знаючи, яку дійсну роль законодавство та гуманістичні ідеали, в ньому закріплені, мають в процесі формування правосвідомості, законодавці й політики зможуть приймати більш обґрунтовані рішення щодо побудови держав та

міжнародної спільноти. Своєю чергою, це дозволить сконструювати таке міжнародне законодавче поле, систему охорони прав людини та архітектуру безпеки, що матимуть значний потенціал до побудови стабільного миру, справедливого й інклюзивного суспільства.

Правосвідомість як психологічна та правова категорія вивчалася численними вітчизняними та іноземними вченими, серед яких В. Кошинець, О. Кудерміна, В. Черней, Л. Орбан-Лембрик, Л. Казміренко, Є. Моїсеєва, О. Скакун, В. Муж, Т. Мартинюк, Ю. Калиновський, В. Тимошенко, М. Черкас, Т. Юрченко-Шеховцова, О. Шличек, М. Суходоля, Ф. Горак, Д. Лакоб, А. Клочек, П. Рабінович, М. Дурдинець, Н. Бровко, В. Копейчиков, А. Колодій, С. Лисенков, В. Пастухов, О. Тихомиров, І. Панчук, Л. Радухівська, Д. Забзалюк, Д. Івановський, А. Возович, Д. Александров, В. Андросюк, К. Кленіна та інші.

Деякі з них, зокрема Ю. Калиновський, О. Скакун, Д. Забзалюк, Д. Івановський, Т. Юрченко-Шеховцова та М. Суходоля вивчали конкретні механізми, що опосередковують вплив законодавства на формування правосвідомості.

Та попри те, що, з першого погляду, питання формування правосвідомості є достатньо дослідженим у науковій літературі, станом на сьогодні відсутнє системне наукове дослідження, спрямоване на з'ясування ролі гуманістичних ідей в законодавстві у формуванні правосвідомості громадян, виявлення компонентів правосвідомості, що піддаються формуючому впливу гуманістичних ідей в законодавстві та напрацювання конкретних змін до законодавства, що можуть посприяти формуванню конструктивної правосвідомості громадян. Зазначене і є **метою** даного дослідження.

Для досягнення визначеної мети, поставлені такі **наукові завдання**:

1. Визначити основні ознаки, види, функції та компоненти правосвідомості, на основі чого сформувати авторське визначення правосвідомості;
2. Класифікувати детермінуючі розвиток правосвідомості фактори та визначити місце законодавства серед них;

3. Встановити основні механізми детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість;
4. Окреслити вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість в історичному контексті;
5. Систематизувати гуманістичні ідеї у міжнародному законодавстві сучасності та запропонувати авторське визначення гуманістичної ідеї;
6. З'ясувати роль гуманістичних ідей у формуванні правосвідомості з використанням загальних методик визначення психологічного благополуччя особи;
7. Дослідити роль гуманістичних ідей в законодавстві у формуванні правосвідомості з використанням крос-юрисдикційної емпіричної методики;
8. У світлі проведеного дослідження запропонувати зміни до законодавства України, що можуть посприяти формуванню конструктивної правосвідомості громадян.

Об'єктом даного дослідження є правосвідомість громадян.

Предметом даного дослідження є роль гуманістичних ідей в законодавстві у формуванні правосвідомості громадян.

Методологія дослідження. Для реалізації мети та завдань даного дослідження використовуватися як *загально-філософські, загально-наукові, емпіричні методи психологічної науки*, так і *методи математичної статистики*.

Серед загально-філософських методів найбільше значення мав *діалектичний метод*, який з допомогою співвіднесення різних думок, позицій та ідей дозволив сформулювати власне бачення таких понять та категорій як правосвідомість (підрозділ 1.1.), гуманістична ідея (підрозділ 2.1), сформулювати розуміння базової гуманістичної ідеї, спільної для усіх її сучасних течій (підрозділ 2.2). Цей метод застосовувався для порівняння чинної нормативно-правової реалізації базової гуманістичної ідеї цінності та гідності кожної людини із дійсним змістом даної ідеї з метою ідентифікації положень законодавства, які потребують гармонізації з метою уникнення деформуючого їх впливу на правосвідомість (підрозділ 3.2.).

Серед загально-наукових методів особливе місце посідає *системний метод*, який дозволив через аналіз існуючих поглядів та категоризацій в науковій літературі ідентифікувати та систематизувати детермінуючі розвиток правосвідомості фактори (підрозділ 1.2.), механізми детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість (підрозділ 1.3.), систему гуманістичних ідей у міжнародному законодавстві сучасності (підрозділ 2.2), а також ієрархічно структурувати основні зміни до законодавства, необхідні для профілактики розвитку деформацій правосвідомості через неналежну реалізацію гуманістичних ідей в законодавстві України (підрозділ 3.2). *Структурно-функціональний метод* дозволив із загальних понять та категорій виокремити окремі елементи, що важливо для належного формування наукової картини щодо певного явища, зокрема використання цього методу яскраво проявило себе для виокремлення ознак, компонентів, видів та функцій правосвідомості (підрозділ 1.1). *Метод синтезу* використовувався для формування авторських понять на основі виокремлення найбільш важливих ознак окремих правових та психологічних категорій, як-от правосвідомість (підрозділ 1.1.) та гуманістична ідея (підрозділ 2.1).

Емпіричні методи психологічної науки наскрізно використовувалися у всій роботі для перевірки власних припущень та виконання поставлених мети й завдань. Так, методи *анкетувань та опитувань* застосовувалися для з'ясування частоти роботи громадян із законодавчими нормами в особистому житті (підрозділ 1.3.), для визначення ступеню впливу гуманістичних ідей на психологічне благополуччя особи в контексті дослідження їх ролі у формуванні правосвідомості громадян (підрозділ 2.3.), для визначення ступеню впливу гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість громадян (підрозділ 3.1), а також для визначення розуміння громадянами змісту та обсягу основних прав людини (підрозділ 3.2.). *Психодіагностичні методи* стали основою для дослідження впливу гуманістичних ідей per se на правосвідомість громадян. Так, вони були використані для визначення рівня самоактуалізації респондентів з допомогою Самоактуалізаційного тесту (1987) в адаптації А. Гозман, Ю.

Альошина, М. Загика та М. Кроз по шкалам компетентності у часі, ціннісних орієнтацій, самоповаги та самоприйняття, уявлення про природу людини, прийняття агресії та контактності (підрозділ 2.3.).

Своєю чергою, *методи математичної статистики* використовувалися з метою опрацювання результатів вищенаведених емпіричних досліджень, здійснення кількісного та якісного аналізу даних щодо співвіднесення рівня самоактуалізації громадян по визначених шкалах та тих факторів, які вплинули на формування їх правосвідомості, з метою визначення градації коефіцієнтів впливу різних факторів на правосвідомість, серед яких і гуманістичні ідеї (підрозділ 2.3.); для встановлення ступеню впливу гуманістичних ідей в законодавстві в крос-юрисдикційному дослідженні серед громадян різних країн (підрозділ 3.1.).

Емпіричну базу дослідження складають вибірки респондентів серед студентів Івано-Франківського юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія» (3-4 курс), Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (3-4 курс), Юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (3-4 курс) ($n = 153$) та жителів штату США Луїзіана ($n = 93$), обраних для дослідження детермінуючого впливу гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість (підрозділ 3.1.); студентів Західноукраїнського національного університету ($n = 117$) в контексті дослідження розуміння ними змісту та обсягу основних прав людини (підрозділ 3.2.); загальні вибірки серед громадян України для з'ясування частоти роботи громадян із законодавчими нормами в особистому житті ($n = 102$) (підрозділ 1.3.) та впливу гуманістичних ідей на показники самоактуалізації особистості ($n = 73$) (підрозділ 2.3.).

Крім того, **емпіричною базою дослідження є законодавство та практика правозастосування України, країн Європи, Канади та США, практика правозастосування Європейського суду з прав людини**, дослідження яких було необхідним для формування детального розуміння про відмінності законодавчої реалізації базових гуманістичних ідей щодо цінності та гідності кожної людини

до та після народження, а також в контексті правового регулювання сурогатного материнства (підрозділи 3.1., 3.2.).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дана дисертація є першим на теренах України системним дослідженням детермінуючого впливу гуманістичних ідей в законодавстві на формування правосвідомості громадян.

Результати дослідження виявляються у таких наукових положеннях, що виносяться на захист:

уперше:

- з допомогою порівняння ряду показників психологічного благополуччя респондентів та ступеню впливу різних життєвих факторів на становлення їх особистості, емпірично продемонстровано позитивний вплив гуманістичних ідей на формування ціннісної орієнтації, самоповаги, самоприйняття, уявлення про природу людини та часових компетенцій особистості;

- через співвіднесення ставлення громадян до питань абортів та сурогатного материнства у країнах з різним правовим регулюванням даних питань доведено конструктивний вплив законодавчої реалізації гуманістичної ідеї цінності кожного людського життя від зачаття до природної смерті на правову ідеологію, правову психологію та поведінковий компоненти правосвідомості;

- запропоновані зміни до законодавства України щодо покращення наявної реалізації гуманістичної ідеї цінності та гідності кожної людини через надання останній повного обсягу прав від зачаття до природної смерті, що може посприяти формуванню більш конструктивної правосвідомості в громадян з огляду на результати проведеного емпіричного дослідження;

удосконалено:

- існуючу в науці систематизацію детермінуючих розвиток правосвідомості факторів, через розширення та обґрунтування нових критеріїв для їх класифікації;

- наукове розуміння місця законодавства в системі детермінуючих розвиток правосвідомості факторів, через віднесення його до відповідних видів в межах нових запропонованих критеріїв зазначеної системи;

дістали подальшого розвитку:

- наукові положення про важливість таких механізмів детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість як правовий вплив та правове регулювання, через демонстрацію історичних прикладів їх впливу на суспільну правосвідомість;

- наукове розуміння генези гуманістичних ідей в історичному контексті, через виокремлення базової гуманістичної ідеї, що є квінтесенцією розвитку гуманізму, якою є цінність та гідність кожної людини незалежно від будь-яких ознак;

- наукові положення про конструктивний вплив державної політики щодо захисту цінності людського життя від зачаття до природної смерті на репродуктивну поведінку громадян, через демонстрацію позитивного впливу гуманістичної ідеї цінності та гідності кожного людського життя від зачаття до природної смерті на правосвідомість громадян.

Теоретичне та практичне значення результатів даної роботи виявляється в можливості їхнього використання у:

- *науково-дослідній діяльності:* під час вирішення наукових проблем, пов'язаних із темою даного дослідження, зокрема щодо ролі та значення гуманістичних ідей в законодавстві у формуванні правосвідомості громадян, а також ролі гуманістичних ідей per se у психологічному благополуччі особи; систематизації детермінуючих розвиток правосвідомості факторів; місця законодавства в системі детермінуючих розвиток правосвідомості факторів; систематизації та значення конкретних механізмів законодавчого впливу на правосвідомість; історичної генези гуманістичних ідей; систематизації гуманістичних ідей в міжнародному законодавстві сучасності тощо;

- *правотворчій діяльності:* з метою удосконалення законодавства щодо уникнення деструктивного впливу неналежного закріплення або незакріплення загалом в законодавстві провідних гуманістичних ідей сучасності, а саме в аспекті України щодо таких законодавчих актів: Конституції України, Цивільного Кодексу України, Кримінального Кодексу України, Закону України «Основи

законодавства про охорону здоров'я», Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого Наказом Міністерства Охорони Здоров'я України від 09.09.2013 № 787, Порядку надання комплексної медичної допомоги вагітній жінці під час небажаної вагітності, затвердженого Наказом Міністерства охорони здоров'я України 24.05.2013 № 423; Постанови Кабінету Міністрів від 15 лютого 2006 р. № 144 «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України» тощо;

- *освітній діяльності*: під час викладання таких курсів як «Філософія», «Історія України», «Всесвітня історія», «Теорія держави та права», «Юридична психологія», «Психологія девіантної поведінки», «Професійно-психологічна підготовка поліцейських», «Цивільне право», «Кримінальне право», «Біоетика» та інших.

- *практичній діяльності*: у приватній чи державній психологічній (психодіагностичній, психотерапевтичній) практиці.

Про практичну цінність результатів проведеного дослідження свідчать також відомості про їх впровадження. Так, окремі положення й результати дисертаційної роботи використано Національною академією внутрішніх справ в освітньому процесі та науково-дослідній діяльності, Державною науковою установою «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», Благодійною організацією «Благодійний фонд «Карітас-Київ», Громадською організацією «Українська Асоціація Християнської Психології», що підтверджується відповідними Актами та Довідками про впровадження, що подані у Додатках до дисертації.

Наукові публікації та апробація результатів дисертації. Результати дисертації були опубліковані у 6 статтях, із яких 5 статей у фахових наукових виданнях України категорії «Б», 1 стаття – у регулярному науковому виданні іноземної держави, що входить до Організації Економічного Співробітництва та розвитку. Крім того, результати дисертації висвітлені на 4 міжнародних та національних науково-практичних конференціях, а саме: II Науково-практична конференція «Наукові дослідження, відкриття та розвиток технологій в сучасній

науці» (м. Харків, 17-18 квітня 2020 р.); XXIV Міжнародна науково-практична конференція «Студент-дослідник-фахівець» (28 травня 2020 року, Київ); Науково-практична конференція «Інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку суспільства» (Львів, 26-27 лютого 2021); II Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція молодих учених, аспірантів, студентів, учнів «Перший крок у науку: Конотопські наукові студії – 2023» (м. Конотоп, 20 травня 2023).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Дисертація виконана на кафедрі юридичної психології Національної академії внутрішніх справ відповідно до Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» №2623-III від 11.07.2001 року; Пріоритетних напрямків фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права в межах Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки, затвердженої Постановою 27 загальних зборів Національної академії правових наук України №12-21 від 26.03.2021 року.

Тему дисертаційного дослідження затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ, протокол №22 від 29.10.2019 року.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які, своєю чергою, складаються з восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг наукової роботи становить 209 сторінок, із яких на 144 сторінках міститься основний зміст. Список використаних джерел нараховує 230 найменувань.

РОЗДІЛ 1.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА СИСТЕМА ДЕТЕРМІНУЮЧИХ ЇЇ РОЗВИТОК ФАКТОРІВ

1.1. Загальнотеоретична характеристика правосвідомості як засадничої категорії юридичної психології

Правосвідомість як філософська категорія вивчалася численними вітчизняними та іноземними вченими, серед яких В. Кощинець, О. Кудерміна, В. Черней, Л. Орбан-Лембрик, Л. Казміренко, Є. Моїсеєва, О. Скакун, В. Муж, Т. Мартинюк, Ю. Калиновський, В. Тимошенко, М. Черкас, Т. Юрченко-Шеховцова, О. Шличек, М. Суходоля, Ф. Горак, Д. Лакоб, А. Клочек, П. Рабінович, М. Дурдинець, Н. Бровко, В. Копейчиков, А. Колодій, С. Лисенков, В. Пастухов, О. Тихомиров, І. Панчук, Л. Радухівська, Д. Забзалюк, Д. Івановський, А. Возович, Д. Александров, В. Андросюк, К. Кленіна та інші.

Не зважаючи на різноманітність підходів до розуміння правосвідомості, диференціації її видів, ознак, функцій та елементів, спільним для всіх авторів є розуміння правосвідомості як ставлення індивіда, групи індивідів чи суспільства в цілому до чинного та бажаного права, що детермінує поведінкові прояви окремої особи чи групи людей в даному правовому середовищі.

Так, В. Кощинець та Л. Орбан-Лембрик визначають правосвідомість як «систему знань, оцінок і уявлень про правопорядок даного суспільства; суб'єктивне моделювання об'єктивно існуючого правопорядку» (Орбан-Лембрик & Кощинець, 2007). П. Рабінович визначає правосвідомість як «систему понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з ним» (Рабінович, 2007). О. Скакун пропонує таке визначення правосвідомості: «система почуттєвих і мисленних образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє і опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ

та поведінки людей у сфері права» (Скакун, 2012). На думку Т. Юрченко-Шеховцової «правосвідомість – це сукупність уявлень і почуттів, поглядів й емоцій, оцінок та установок, які відображають ставлення людей до чинного права» (Юрченко-Шеховцова, 2020). Згідно із позицією М. Дурдинця, «правосвідомість можна визначити як форму суспільної свідомості, що виражає ставлення індивідів до юридичної дійсності та правової матерії» (Дурдинець, 2018). Н. Бровко розглядає правосвідомість як «форму суспільної свідомості, що поєднує систему поглядів, ідей, уявлень, теорій, почуттів, емоцій і переживань, які визначають ставлення людей до правової системи та сукупність раціональних факторів, які не лише відображають усвідомлення правової дійсності, а й впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки» (Бровко, 2019). Т. Мартинюк, своєю чергою, вважає, що правосвідомість – це «форма суспільної свідомості, що містить в собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та компетенцій, а також уявлень і настанов, які характеризують відношення особи, суспільної групи і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, а також до всього, що охоплюється правовим регулюванням» (Мартинюк, 2010). В. Копейчиков, А. Колодій, С. Лисенков, В. Пастухов та О. Тихомиров вважають, що правосвідомість – «це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей» (Колодій et al, 2004). Тимошенко В. пропонує правосвідомість «розглядати як сукупність правових уявлень, поглядів, оцінок, концепцій, теорій, доктрин, що виражають суб'єктивне ставлення окремо взятих осіб, груп або суспільства в цілому до правової системи залежно від визнання або заперечення цінності права, тобто його справедливості, сили та ефективності» (Тимошенко, 2008). Черкас М. правосвідомість розглядає як «різновид суспільної свідомості, який відображає у правових чуттєво-раціональних формах існуючу правову дійсність, правові явища, що існували в минулому, і бажані правові явища, здійснює нормативно-регулюючу дію на соціальну діяльність людей» (Черкас, 2016). Згідно із позицією

Ф. Горака, Д. Лако та А. Клочека, правосвідомість є «комплексом пов'язаних із правом знань, навичок, установок, переконань і цінностей індивіда, за допомогою яких створюється, поглиблюється та розвивається взаємозв'язок між особою та правом, в межах певного суспільства та правової системи, що надає останній необхідний авторитет і легітимність для регулювання людської поведінки» (*тут і далі переклад з англomовних джерел А. П.*) (Horák et al., 2021). І. Панчук пропонує розглядати правосвідомість як «заснованого на суспільній комунікації пізнання та усвідомлення індивідами права, правових норм та правової дійсності, оцінка ними цих явищ з точки зору особистого та суспільного досвіду та формування власного ставлення до них» (Панчук, 2015). О. Шличек визначає правосвідомість як «осмислене ставлення до форм та способів людської свободи через посередництво встановленої чи санкціонованої державою нормативності суспільного життя» (Шличек, 2012). М. Суходоля вважає, що правосвідомість належить до «особливої форми суспільної свідомості, що об'єднує сукупність ідей, підходів, знань, емоцій, почуттів, які характеризують ставлення індивіда, групи осіб чи суспільства в цілому до дійсного та (чи) бажаного права» (Суходоля, 2021). Л. Радухівська зазначає, що «Правосвідомість судді – це суб'єктивна реакція судді на правові норми, тобто сукупність поглядів, ідей, які виражають його ставлення до традицій, звичаїв, моральних принципів, норм поведінки, професійних обов'язків, норм права, законності, правосуддя, уявлення про те, що є правомірним і неправомірним» (Радухівська, 2012). Наостанок, В. Муж пропонує таке визначення правосвідомості: «форма суспільної свідомості, що охоплюється системою когнітивних, вольових, афективних процесів з приводу чинного, минулого чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним, виступає ідейним джерелом формування права через усвідомлення його цінності її носіями в якості регулятора суспільних відносин» (Муж, 2016).

В контексті специфіки нашої роботи, вбачається за необхідне звернути увагу на два визначення, запропоновані В. Мужем та Ф. Гораком, Д. Лако і А. Клочеком, у яких вони виокремлюють протилежні, але взаємопов'язані аспекти правосвідомості, а саме, що вона «виступає ідейним джерелом формування права

через усвідомлення його цінності її носіями в якості регулятора суспільних відносин» (Муж, 2016) та «забезпечує правову систему необхідним авторитетом і легітимністю для регулювання людської поведінки» (Horák et al., 2021). Таким чином, правосвідомість, з одного боку, виконує детермінуючу роль у формуванні законодавства, але, з іншого боку, і надає законодавству можливість детермінувати себе саму (Забзалюк, 2020).

Розглядаючи **компоненти правосвідомості**, варто звернути увагу на працю Ф. Горака, Д. Лако та А. Клочека (Horák et al., 2021) у якій було виокремлено такі з них: 1) «знання про функції базового правового регулювання, інститутів і законів, що також включає в себе базову здатність шукати таку інформацію та використовувати її» («знання про право»); 2) «здатність орієнтуватися в правовому середовищі та виконувати основні юридичні дії, такі як подача позову, укладення договору, пошук відповідного адвоката» («правова обізнаність»); 3) «детальне знання певної галузі законодавства» («правові знання ad hoc»); 4) «критичне міркування та оцінка певної правової норми чи судового рішення» («судження про право»); 5) «загальна довіра до права в державі чи суспільстві, тобто абстрактне, часто афективне ставлення громадян до правової системи» («довіра до права»); 6) «переконання і цінності щодо того, як має виглядати ідеальна система правових норм» («правова ідентичність»).

У вітчизняній літературі є прийнятим дещо інший підхід до структурування правосвідомості. Так, автори відносять до елементів правосвідомості правову ідеологію, правову психологію та поведінкову складову (Александров et al., 2007; Рабінович, 2007; Мартинюк, 2010; Калиновський, 2010; Скакун, 2012; Панчук, 2015; Возович, 2017; Юрченко-Шеховцова, 2020).

Правова ідеологія зазвичай розуміється як теоретично та науково обґрунтована частина правосвідомості, яка відображається в усталених правових категоріях, концепціях, принципах; характеризується глибинним осмисленням правових явищ (Рабінович, 2007; Скакун, 2012; Панчук, 2015). Правова ідеологія формується через засвоєння достовірних знань про право в процесі юридичної

освіти чи наукової діяльності (Рабінович, 2007). Результатом засвоєння знань про право стає формування концептуальної картини світу в правовому вимірі.

Правову психологію зазвичай визначають як набір почуттів та емоцій індивіда, групи та суспільства щодо чинного права чи правових явищ, що формується у процесі буденної взаємодії суспільства із правом та практикою його застосування (Скакун, 2012). На відміну від правової ідеології, правова психологія не є систематизованою, а її змістом є емоції, переживання, почуття щодо правових інституцій та явищ (Александров et al., 2007). Разом із тим, погоджуємося із О. Скакун в тому, що не варто применшувати роль правової психології в структурі правосвідомості (Скакун, 2012: р. 98), адже без наповнення почуттями, переконаннями та емоціями правосвідомість була би сухим набором категорій та понять, не здатних принести нічого нового у суспільний дискурс. Як правовій ідеології, так і правовій психології притаманні, з одного боку – почуття, емоції, переживання; а з іншого – знання, концепції, теорії, переконання, проте в різному «дозуванні» (Рабінович, 2007: р. 92).

Поведінковий елемент правосвідомості зазвичай описується як готовність індивіда чи групи людей до правомірної чи протиправної поведінки (Рабінович, 2007; Скакун, 2012; Панчук, 2015). Фактично, правова поведінка є результатом взаємодії двох інших елементів правосвідомості, а саме правової ідеології та правової психології, результатом чого є формування позитивної чи негативної правової мотивації (наміру добровільно дотримуватися правових приписів або ж йти всупереч закону та усталеним нормам).

Таким чином, з одного боку, структура, запропонована вітчизняними вченими, та, з іншого боку, структура, викладена у праці Ф. Горака, Д. Лако та А. Клочека (Horák et al., 2021), описують схожі явища, але різними термінами. Так, до правової ідеології можуть входити «знання про право», «правова обізнаність» та «правові знання ad hoc», а до правової психології – «судження про право», «довіра до права». «Правова ідентичність» може відображати як спектр правової ідеології, так і правову психологію. Разом із тим, структура, запропонована вітчизняними вченими є ширшою за рахунок включення поведінкового елемента.

І хоча, на нашу думку, дискусійним є включення до правосвідомості поведінки як такої, проте *готовність до дій* (Скакун, 2012: р. 98), тобто мотиваційна складова, не викликає заперечень.

З врахуванням вказаного, для цілей наукового узагальнення більш релевантною є структура правосвідомості, запропонована вітчизняними вченими, яку, не відкидаючи важливості запропонованої Horák et al. (2021) концепції, і будемо використовувати для проведення даного дослідження.

Класифікація **видів правосвідомості** є різноманітною в науковій літературі, проте найчастіше автори виокремлюють:

1) *за суб'єктною складовою*: індивідуальну та групову (колективну) правосвідомість (Тимошенко, 2008; Мартинюк, 2010; Скакун, 2012; Панчук, 2015; Черкас, 2016; Муж, 2016). Індивідуальна правосвідомість належить конкретній особі, тоді як групова – визначеному колективу (професійному, політичному, ідеологічному). Часто автори виокремлюють також суспільну правосвідомість як таку, що належить певному суспільству в межах конкретної юрисдикції (Тимошенко, 2008; Мартинюк, 2010; Скакун, 2012; Панчук, 2015; Черкас, 2016). Разом із тим, не вбачаємо за необхідне окремо виносити суспільну правосвідомість та притримуємося думки, що суспільна правосвідомість входить до правосвідомості колективної (Муж, 2016: р. 180-181);

2) *за глибиною відображення правової дійсності*: професійна, компетентно-неюрисдикційна, повсякденна (Рабінович, 2007; Скакун, 2012). Професійна правосвідомість характерна фахівцям в сфері права: юристам, адвокатам, нотаріусам, суддям; вказані особи пройшли спеціальну підготовку та володіють розвиненою базою знань щодо сутності права, законодавчої бази, загальноприйнятих принципів юриспруденції. Компетентно-неюрисдикційна правосвідомість характерна для фахівців у інших сферах (медик, психолог, інженер тощо), які володіють вузькопрофільними практично-орієнтованими правовими знаннями у сфері власної діяльності. Повсякденна правосвідомість характеризується поверхневим сприйняттям права, що формується у зв'язку із ситуативним ознайомленням із ним в процесі життєдіяльності.

Деякі автори виокремлюють також правосвідомість теоретичну, що є розвиненою у теоретиків права (науковців), які формують доктрину права, наукові теорії, концепції та правову ідеологію (Мартинюк, 2010; Черкас, 2016). Вважаємо, що такий вид правосвідомості має місце бути. Від професійної правосвідомості він відрізняється поглибленою теоретичною складовою та менш вираженою практичною;

3) *за територіальністю*: загальна правосвідомість; локальна (місцева, регіональна) правосвідомість (Рабінович, 2007).

До **функцій правосвідомості** відносять (Колодій et al, 2004; Скакун, 2012; Вович, 2017; Юрченко-Шеховцова, 2020):

1) *конгитивну (пізнавальну, гносеологічну, інформативну)*, яка передбачає накопичення знань про право та правозастосування, адже «без інформації про закон та її осмислення не може бути і ставлення до нього» (Скакун, 2012: р. 99);

2) *оцінювальну*, яка передбачає осмислення правової дійсності через призму власних цінностей індивіда, накопичених знань про право та уявлень про його бажаний стан;

3) *правоутворюючу*, яка передбачає можливість впливу правосвідомості через правову активність на процес законотворчості. «Правові нормативні акти виступають як форма зовнішнього виразу правосвідомості суспільства ... Правові принципи, що є результатом правосвідомості, визначають основні якості норм права, їхню соціальну спрямованість...» (Колодій et al, 2004: р. 166), з чим неможливо не погодитися;

4) *регулятивну*, яка передбачає, що унаслідок сформованого уявлення про право та його роль в житті індивіда, групи людей чи суспільства, відбувається формування мотиваційної складової правосвідомості, яка заохочує людей до правомірної чи протиправної поведінки.

Таким чином, базуючись на аналізі наукової літератури, вважаємо за необхідне до **ознак правосвідомості** віднести такі:

1) вона є формою суспільної свідомості;

2) носієм правосвідомості є індивід або група індивідів;

3) вона відображає ставлення особи до чинного, минулого та бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права;

4) вона обумовлює та регулює юридично значущу поведінку її носія.

З огляду на вказане, в цілях даної роботи пропонуємо таке визначення правосвідомості: *правосвідомість є формою суспільної свідомості, носієм якої є індивід або група індивідів, що відображає ставлення такого носія до чинного, минулого та бажаного права; до діяльності, пов'язаної з правом; правових явищ та поведінки людей у сфері права, а також обумовлює та регулює юридично значущу поведінку її носія.* У цілях даного дослідження, пропонується використовувати дане визначення правосвідомості.

1.2. Система детермінуючих розвиток правосвідомості факторів та місце законодавства серед них

Правосвідомість, як і свідомість загалом, є складним системним утворенням, що характеризується численними ознаками та набором взаємозв'язків. Заразом, на її формування впливають безліч чинників, що тривають в процесі правової соціалізації особи. «Правосвідомість ... виникає не сама по собі, а як результат процесу правової соціалізації особи, під яким розуміється входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним правових знань, його залучення до правових цінностей і культурних надбань суспільства...» (Попадинець, 2016).

Процес формування правосвідомості та його особливості був предметом дослідження численних науковців, до яких належать, зокрема Т. Мартинюк, В. Тимошенко, М. Черкас, Ю. Калиновський, М. Дурдинець, Т. Бачинський, Р. Муслумов, А. Печеркіна, О. Данильян, О. Дзьобань, К. Кленіна, О. Шличек, Г. Попадинець, І. Варава, А. Ципан. Ряд учених досліджувати й фактори, що впливають на формування правосвідомості. Зокрема, І. Омельчук зазначає, що під фактором формування правосвідомості варто розуміти «умови, які впливають на формування правосвідомості особистості, тобто явища матеріального та

духовного життя, які викликають якісні та кількісні зміни в її функціонуванні...Всі ці фактори...утворюють багаторівневу соціальну систему» (Омельчук, 2011а).

У літературі фактори впливу на правосвідомість класифікуються, в основному, за декількома критеріями, серед яких:

1) за походженням впливу: **об'єктивні** та **суб'єктивні** фактори.

До об'єктивних факторів належать: *освіта, зокрема освіта юридична*¹ (Мартинюк, 2010; Шличек, 2012; Muslumov & Pecherkina, 2018); *правове виховання* (Варава & Ципан, 2022); *стан економіки* (Черкас, 2016); *релігія* (Дурдинець, 2018); *наявна законодавча база та стан правового регулювання* (Тимошенко, 2008; Калиновський, 2010; Черкас, 2016); *рівень правосуддя* (Радухівська, 2012; Дурдинець, 2018); *вплив інформаційно-комунікативних каналів* (Калиновський, 2010); *історичні традиції та правова культура суспільства* (Калиновський, 2010; Danilyan et al., 2021).

Серед суб'єктивних факторів виокремлюють: *загальний рівень інтелектуального розвитку особи; самооцінку; психічний стан; індивідуально-психологічні особливості; світогляд* (Тимошенко, 2008); *знання про право; ставлення до права; здатність до засвоєння й відтворення суспільних норм та правил, цінностей, адаптації до змінних життєвих умов* (Мартинюк, 2010; Калиновський, 2010).

Деякі автори (Бачинський, 2013) виокремлюють також суб'єктивно-об'єктивні детермінанти формування правосвідомості, які визначають як ті, що «залежать від волі інших суб'єктів, але не від волі самого носія правосвідомості, наприклад, сімейні чи деякі освітні чинники». Разом із тим, видається, що фактори, що не залежать від носія правосвідомості, є виключно об'єктивними, тому не будемо враховувати суб'єктивно-об'єктивні детермінанти у нашій класифікації.

¹ Юридична освіта неодноразово демонструвала значний позитивний вплив на правосвідомість, навіть у порівнянні з впливом загальної або неюридичної освіти (Мартинюк, 2010; Шличек, 2012; Muslumov & Pecherkina, 2018)

2) за характером впливу: **індивідуальні фактори, соціокультурні фактори, історичні фактори, інституційні фактори та економічні фактори.**

До індивідуальних факторів варто віднести: *рівень інтелектуального розвитку, особистий життєвий досвід, індивідуальні цінності, моральні установки, рівень освіти, індивідуальна релігія, індивідуально-психологічні особливості, світогляд тощо.*

До соціокультурних факторів відносяться: *національно-психологічні особливості (Дурдинець, 2018), культурні традиції (Danilyan et al., 2021), система освіти (Шличек, 2012), «якість, відкритість та плюралістичність інформаційно-комунікативних каналів для передачі правової інформації» (Калиновський, 2010), домінуюча релігія.*

Історичні фактори визначаються минулими подіями, традиціями, культурою та способом життя певної групи людей. Відносяться до них ті «ціннісні культурно-цивілізаційні коди, які формувалися сторіччями» (Калиновський, 2010) і які відтворюють сукупний правовий досвід минулих поколінь (Мартинюк, 2010). Варто віднести в цю категорію *історичну самоідентифікацію народу, інституційну спадщину, історичні традиції (Калиновський, 2010), а також ті цінності, що передаються з покоління в покоління.* Дані фактори мають значний вплив на сприйняття права в певному суспільстві.

Економічні фактори включають *стан економіки (Черкас, 2016), соціально-економічну культуру суспільства (Дурдинець, 2018), ставлення громадян до особистої та чужої власності, повагу до бідних чи багатих тощо.*

До інституційних факторів відносяться *наявна законодавча база та стан правового регулювання (Тимошенко, 2008; Калиновський, 2010; Черкас, 2016); рівень правосуддя (Дурдинець, 2018), вплив засобів масової інформації (Калиновський, 2010), структура влади та її спроможність до якісного управління державними процесами, рівень корупції тощо.*

3) за рівнем впливу: **макрофактори, мезофактори, мікрофактори.**

Макрофактори охоплюють широкі соціально-економічні, політичні та правові явища, які мають значний вплив на формування правосвідомості на рівні

суспільства в цілому. Серед них можна виділити: *наявну законодавчу базу та стан правового регулювання* (Тимошенко, 2008; Калиновський, 2010; Черкас, 2016); *національно-психологічні особливості* (Дурдинець, 2018); *стан економіки* (Черкас, 2016), *державно-політичний устрій, домінуючу релігію* тощо.

Мезофактори стосуються середнього рівня впливу на правосвідомість і включають соціальні, культурні та освітні аспекти. Деякі з них включають: *освіту* (Мартинюк, 2010; Шличек, 2012); *рівень правосуддя* (Дурдинець, 2018); *вплив засобів масової інформації* (Калиновський, 2010) тощо.

Мікрофактори враховують особистісні, психологічні та соціальні аспекти, що впливають на формування правосвідомості людини на індивідуальному рівні. До них варто віднести: *правове виховання* (Варава & Ципан 2022); *самооцінку; психічний стан; індивідуально-психологічні особливості; систему цінностей, світогляд* (Тимошенко, 2008); *знання про право та ставлення до нього; здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища* (Мартинюк, 2010; Калиновський, 2010), *психологічний клімат у батьківській сім'ї* тощо.

4) за часовими рамками: **короткострокові** та **довгострокові**.

Короткострокові фактори мають тимчасовий вплив на формування правосвідомості. Вони виникають у певному часовому контексті або періоді, і їхній вплив є обмеженим у часі. До них пропонуємо віднести: *невдалі реформи законодавства; емоційно-забарвлені медійні події; конкретні судові рішення, що, хоча і мають вплив на суспільство, проте випадають із загальних тенденцій правозастосування; окремі корупційні скандали, тимчасове безробіття* тощо.

Довгострокові фактори мають тривалий і стійкий вплив на формування правосвідомості. Вони можуть простягатися через весь період життя людини або існувати на тривалій соціальній чи культурній дистанції. До них відносимо: *стан економіки* (Черкас, 2016), *соціально-економічну культуру суспільства* (Дурдинець, 2018), *інституційну спадщину, історичні традиції* (Калиновський, 2010), *наявну законодавчу базу та стан правового регулювання* (Тимошенко, 2008;

Калиновський, 2010; Черкас, 2016), *державно-політичний устрій, домінуючу релігію тощо*

5) за наслідками впливу: **конструктивні та деструктивні фактори;**

Хоча дана категоризація прямо і не зустрічається в літературі, та видається нам необхідною для того, щоб розрізнити, які фактори детермінують розвиток гармонійної правосвідомості, а які – деформованої.

До конструктивних факторів варто віднести ті, що сприяють розвитку всебічно розвиненої, гуманістичної, соціально-орієнтованої та демократичної правосвідомості, а саме: *юридична освіта, належність до релігійних спільнот (крім деструктивних сект), розвинуте гуманістичне законодавство, справедливе правосуддя, «якість, відкритість та плюралістичність інформаційно-комунікативних каналів для передачі правової інформації»* (Калиновський, 2010), *тривала історія державотворення, стійкі культурні традиції, розвинутий світогляд, адекватну самооцінку, гармонійний стан особистості, в тому числі здатність до навчання, самокритики тощо.*

До деструктивних факторів відносяться ті, що сприяють розвитку деформацій правосвідомості, тобто «спотвореного уявлення про сутність права, неусвідомлення його цінності» (Скакун, 2012, р. 105). Серед таких факторів виокремлюють (Калиновський, 2010; Шличек, 2012; Черкас, 2016; Kostytskiy et al., 2022): *невідповідність законодавства загальноприйнятим моральним нормам, низький рівень законотворчої діяльності, відсутність дієвих механізмів реалізації законодавства, недосконалість системи правового виховання, популяризацію протиправної поведінки, непрофесійність та протиправна поведінка державних службовців, малоефективність органів виконавчої влади, неможливість реалізувати свої законні інтереси.*

Тривала дія зазначених факторів може призвести до формування таких деформацій правосвідомості (Тимошенко, 2008; Скакун, 2012; Бачинський, 2013): *правовий нігілізм* (знецінення ролі права у житті індивіда чи групи), *правовий ідеалізм* (перебільшення ролі права у житті суспільства, його регулюючого потенціалу), *правовий інфантилізм* (несформованість, примітивність уявлень про

право), *правовий догматизм* (не здатність до критичного осмислення положень позитивного права чи правових теорій), *правовий дилетантизм* (легковажне ставлення до права), *правову демагогію* (спекуляція правом для досягнення власних цілей), *правовий ригоризм* (висування до права необґрунтованих вимог, претензій), *правову індіферентність* (байдужість до права).

Таким чином, існує ряд факторів, які обумовлюють формування правосвідомості. Своєю чергою, вони можуть бути класифіковані за різноманітними критеріями залежно від потреб. Важливо враховувати, що багато з них взаємопов'язані та взаємодіють між собою, формуючи складну систему детермінуючих розвиток правосвідомості факторів.

Розглядаючи місце законодавства у системі детермінуючих розвиток правосвідомості факторів, варто відзначити, що з точки зору теорії права законодавство є репрезентацією діючого в суспільстві природного права, формалізованого на рівні конкретних юридичних норм. Закон є різновидом соціальної норми, покликаної, з одного боку, регулювати поведінку її носіїв, а з іншого – передавати ціннісні орієнтири, відображені в її змісті (Скакун, 2012). Як різновид соціальної норми, законодавство є одним з інструментів соціалізації особи, що забезпечує ознайомлення та прийняття діючих в суспільстві правил та цінностей. Варто у даному контексті погодитися із С. Богачовим, який відзначає, що «важливу роль у соціалізаційному, правовиховному процесі належить законодавству, яке своїми нормами сприяє формуванню демократичної правосвідомості, розвитку правової культури» (Богачов, 2011).

Позиція, відповідно до якої законодавство є одним з факторів, що детермінує розвиток правосвідомості, є загальноприйнятою в науковій літературі (Рабінович, 2007: р. 93-95; Калиновський, 2010; Скакун, 2012; Івановський, 2016; Савенко, 2019; Забзалюк, 2020; Dotti Sani & Quaranta, 2021). Як зазначає Д. Івановський, «Право – це діюча система, яка здатна активно впливати на свідомість людини...Впроваджуючи у внутрішній світ особи позиції держави про дозволену та необхідну моделі правомірної поведінки, виховуючи повагу до права, надаючи інформацію про правові орієнтири та інші правові цінності, право здатне

впливати на поведінку людини. У цьому сенсі право стає «духом», який бере участь у внутрішніх психологічних процесах особи, зокрема: ... зменшує правовий інфантилізм, дилетантизм, ідеалізм, нігілізм. Наслідком такого впливу є прояв правомірної поведінки у суспільстві» (Івановський, 2016).

З огляду на запропонований вище аналіз, пропонується віднести законодавство до **об'єктивних, інституційних макрофакторів** впливу. У більшості випадків законодавство матиме **довготерміновий** ефект, особливо коли мова йде про засадничі нормативно-правові акти аксіологічного спрямування, такі як Конституція України. Разом із тим, за умови плинності реформ, окремі законодавчі акти або практика їх застосування може мати короткостроковий ефект. **Конструктивність** же впливу законодавства залежить від ряду супровідних чинників (Погоріленко, 2023г). Зокрема, як вдало підкреслює В. Савенко, «Вплив закону на формування свідомості й правосвідомості індивіда залежить від ефективності й результативності механізму правового регулювання, процесу правотворчості, ефективної роботи державних органів у сфері реалізації й кодифікації правових норм, який позитивно впливатиме на стан правопорядку, дотримання чітко букви закону, правовідносин, що приведе до позитивної динаміки формування правослухняної поведінки в суспільстві» (Савенко, 2019). Продовжуючи його думку, Н. Уханова відзначає: «Якщо правова система функціонує в умовах законності, свободи, соціальної справедливості, поваги до права, то й рівень правосвідомості громадян у такій державі має бути високим, що виявляється у повазі до права та правових знань, традицій, виробленні потреби діяти у відповідності до закону, сприяє правовій активності громадян, посадових осіб і законодавців, урядовців та ін. відповідно до правових установок та переконань» (Уханова, 2019). З іншого боку, як зазначає М. Черкас, «Посиленню деформаційних явищ у суспільній правосвідомості України сприяють суперечності в різних галузях законодавства й правоохоронній системі в цілому. [...] Безпосередньою причиною виникнення деформацій правової свідомості є стан основних елементів механізму правового регулювання» (Черкас, 2016). Таким чином, конструктивність впливу законодавства на правосвідомість

залежить від ряду супровідних факторів, зокрема ефективності й результативності механізму правового регулювання, процесу правотворчості, ефективної роботи державних органів, узгодженості законодавства тощо. Синергія даних чинників може призвести до формування гармонійної або ж деформованої правосвідомості.

1.3. Механізми детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість

Розглянувши місце законодавства в системі детермінуючих розвиток правосвідомості факторів, варто звернутися до конкретних механізмів, що обумовлюють її формування. Спершу приведемо деякі емпіричні показники.

На початку дослідження, нам видавалося, що найбільш суттєвий вплив законодавство здійснює через самого себе, тобто через ознайомлення індивідів та груп людей з його змістом. Для того, щоб оцінити валідність даного твердження, ми провели емпіричне дослідження серед 102 респондентів, громадян України, старше 18 років, недиференційованих за статтю чи іншими ознаками, із яких 48% (n = 49) відповіли, що вони *часто* ознайомлюються із положеннями законодавства. Решта ознайомлюються *рідко* (26, 5%, n = 27), *нечасто* (24, 5 %, n = 25), або *ніколи* (1%, n = 1). Загалом це 52% (n = 53) індивідів, які не мають системної роботи із законодавством. З огляду на вказане, робимо висновок, що безпосереднє ознайомлення із законодавством може бути одним, але не єдиним механізмом детермінації розвитку правосвідомості. Вказане обумовлює необхідність звернутися до аналізу наукової літератури з цього питання.

Так, традиційно, серед детермінуючих правосвідомість чинників вчені розмежовують правовий вплив та правове регулювання (Скакун, 2012; Івановський, 2016).

Правове регулювання визначають як «здійснюване громадянським суспільством і державою за допомогою усієї сукупності юридичних засобів упорядкування суспільних відносин, їх закріплення, охорона, захист і розвиток» (Скакун, 2012). При цьому юридичними засобами правового регулювання є

правовідносини, правові норми, а також акти реалізації і правозастосування (Скакун, 2012). Правовий вплив, своєю чергою, – це «поширення дії права в усіх його формах на свідомість і поведінку людей, на їх взаємодію як учасників суспільних відносин з метою забезпечення особистих чи соціальнозначущих результатів» (Скакун, 2012: р. 254-256).

Механізми дії правового впливу та правового регулювання також є різними. Тоді як правове регулювання здійснюється через систему юридичних норм, є «пов'язаним ... із прямими приписами про можливу і належну поведінку», правовий вплив функціонує як з допомогою юридичних, так і неюридичних (ідеологічних, інформаційних, психологічних) засобів, так званого «духу» права (Скакун, 2012: р. 257-258).

Серед способів правового регулювання виокремлюють дозволи, зобов'язання, заборони, заохочення, рекомендації, покарання, пільги тощо (Скакун, 2012: р. 262). Механізм їх дії на правосвідомість описує Д. Івановський: «дозволяючи чи забороняючи певні види поведінки, право сприяє формуванню у людей позитивної ідеології: поглядів, переконань, ідеалів, тим самим виробляє у людини усвідомлене прагнення до правомірної поведінки, яке, як правило, заохочується державою» (Івановський, 2016: р. 611). Заразом, важливу роль у закріпленні необхідних цінностей відіграють правові санкції. Вони мають достатньо прикладний характер, оскільки, одного разу стикнувшись з наслідками порушення правових норм, людина двічі подумає перед тим, як зробити це ще раз. Так, «обмежуючи індивідуальну свободу особистості і встановлюючи санкції для правопорушників, право, з одного боку, переконує людей в необхідності утримуватися від неправомірних діянь, з іншого боку, надає людині впевненість у безпосередній зацікавленості в правомірній поведінці» (Івановський, 2016: р. 611).

Правовий вплив, своєю чергою, поділяють на інформаційний та ціннісно-орієнтаційний (виховний) (Калиновський, 2010; Скакун, 2012; Івановський, 2016; Забзалюк, 2020: р. 27).

Інформаційний «канал» впливу «полягає у доведенні до особи інформації про дозволені та заборонені моделі поведінки та конкретні заходи інформаційно-

психологічного впливу, які містяться у нормах права (пільги, заохочення)» (Забзалюк, 2020: р. 27). Вдало описує механізм дії даного «каналу» Д. Івановський: «Закладені у норми права суспільні моделі поведінки, в першу чергу, проходять крізь свідомість особи. Інформація сприймається, оцінюється, обробляється. У процесі обробки інформації відбувається оперування образами, виконуються розумові дії (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, класифікації, інші логічні операції). Лише після сприйняття необхідної інформації про запропоновану модель поведінки, вона може проявитися в оточуючому особу середовищі» (Івановський, 2016: р. 609).

Своєю чергою, через ціннісно-орієнтаційний «канал» «здійснюється засвоєння суспільством тих цінностей, що вироблені людством і переходять від покоління до покоління» (Калиновський, 2010). У межах даного «каналу» правового впливу до індивіда різними способами доносяться загальні ідеї, закріплені в праві, як-от цінність людського життя та здоров'я, недоторканність приватної власності, свобода слова та релігійних переконань тощо. «Правові ідеї, які об'єктивувалися в системі правових норм і «одухотворяють» правову організацію юридичних відносин, перетворюються в переконання тих, хто формує на їх базисі нові норми права, застосовують чинне право, керуються ним у повсякденній діяльності, дотримуються, використовують і виконують його» – влучно зазначає Д. Івановський (Івановський, 2016).

На практиці, зазначені методи правового впливу можуть проявлятися через безпосереднє ознайомлення із правом, правове виховання, юридичну освіту, правову соціалізацію, а також – діяльність засобів масової інформації (Погоріленко, 2023а).

Щодо юридичної освіти та правового виховання, то їх дія проявляється особливо ефективно, адже у їх процесі цінності та правова інформація транслюються в систематизованому вигляді (Юрченко-Шеховцова, 2020; Суходоля, 2021). Право може також знаходити власне відображення у поведінці соціалізованих у правовому вимірі людей. До прикладу, спілкуючись із особою, що має вищий рівень правосвідомості, інша особа може засвоїти позитивні

установки, закріплені в законодавстві, навіть не усвідомлюючи цього. А можливості засобів масової інформації в трансляванні та інтерпретації цінностей, закріплених у праві, навіть не потребують пояснення².

Таким чином, достатньо широкий інструментарій механізмів детермінації формування правосвідомості громадян через вплив законодавства покликаний виробити у них розвинену, гуманістичну та демократичну правосвідомість.

Найбільш яскраво вплив законодавства на правосвідомість відслідковується в умовах динамічних змін. Наведемо декілька прикладів.

Так, після Майдану та окупації Росією Криму й деяких територій Сходу України у 2013-2014 роках, була ініційована велика кількість позитивних змін до мовного законодавства. Зокрема, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій» від 16.06.2016 року були внесені зміни до статті 9 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», відповідно до яких мінімальна частка ведення передач державною мовою має становити 50 відсотків, а при здійсненні радіомовлення 25 відсотків.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації» від 23.05.2017 року було внесено зміни до статті 10 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», відповідно до яких у загальному тижневому обсязі мовлення телерадіоорганізацій загальнонаціональної і регіональної категорій мовлення, які відповідно до ліцензій здійснюють ефірне та/або багатоканальне (цифрове) мовлення з використанням радіочастотного ресурсу, передачі та/або фільми, виконані державною мовою, мають становити не менше 75 відсотків загальної тривалості передач та/або фільмів (або їх частин) у кожному проміжку часу між 07.00 та 18.00 і між 18.00 та 22.00. Для місцевих телерадіоорганізацій квота встановлена на рівні 60%.

Та найбільш значним на ідейному рівні виявився прийнятий 25.04.2019 року Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як

² Частково дане положення знайшло підтвердження у емпіричній частині даної дисертації (підрозділ 3.1.).

державної». Відповідно до його ст. 1, єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова. Статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені зазначеним Законом (а саме в сфері освіти, реклами, медицини, під час публічних заходів, у сфері обслуговування тощо). Українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором збереження єдності і національної безпеки України.

Зазначені зміни виявилися суттєвими для правосвідомості громадян, зокрема тому, що несуть у собі значну ціннісно-орієнтаційну складову, а саме транслиують цінність української мови як державної, закріплюють примат української мови у всіх сферах життя суспільства.

Статистичні дані свідчать про те, що запровадження цих змін корелює із ставленням українців до мови. Так, за період з 2016 до кінця 2019 року частка громадян, які вважають, що українська мова має бути єдиною державною, зростає з 58 % до 66 % (8 % змін за 3 роки). Примітно, що за два роки до запровадження першого із зазначених законів, зазначений показник становив 50% (на 8% менше порівняно з 2016 роком) (Соціологічна група «Рейтинг», 2022), а у 2007 році – 36, 6% (на 21, 4 % менше, порівняно з 2016 роком) (Вишняк, 2009).

У якості іншого прикладу, можна навести законодавчо-орієнтовану діяльність LGBTQ+ спільноти у 20-21 століттях, результатом чого стало запровадження нормативних реформ у сфері міжнародного сімейного права та зміна правосвідомості громадян багатьох країн.

Так, ще на початку 20 століття була створена перша LGBTQ+ організація в США, а саме The Society for Human Rights («Товариство з питань прав людини»). І хоча, у зв'язку з стійкими, на той момент, поглядами американців на гомосексуалізм, даній організації не вдалося досягнути жодних правових

результатів, її цінністю для LGBTQ+ спільноти стало те, що по принципу «Вікна Овертона» (Гридковець, 2016а) вона змогла запуснути в суспільний дискурс обговорення питання нормалізації гомосексуалізму (The Society for Human Rights, 2022).

Поступово, з 1950х років, почали засновуватися організації, які поки що не могли собі дозволити радикального дискурсу, а швидше заявляли про можливість соціальної інтеграції та адаптації геїв та лесбійок. Одна з них мала назву Mattachine Society і заснована вона була комуністом Генрі Хесем (Henry Hay) (Kaczorowski, 2015). Та створені вже у 1970 роках організації із числа Руху Визволення Геїв (Gay Liberation Front) оперували набагато більш радикальними настроями та дозволяли собі влаштовувати пікети, протести та навіть масові заколоти із поліцією. Виданий у 1971 році Маніфест гомосексуального руху містив такі положення: «Ми не маємо наміру нічого просити. Ми маємо намір твердо стояти та відстоювати наші основні права. Якщо це передбачає насильство, то не ми будемо ініціаторами цього, а ті, хто намагається стати на нашому шляху до свободи» (Manifesto Group of GLF, 1971).

Примітно, що для досягнення власних результатів LGBTQ+ спільнота використовує маніпуляційну риторику, методи тиску та залякування (Гридковець, 2016а; Кубі, 2016; Гарві, 2022: р. 65).

Так, у 1963 році, внаслідок значного розголосу в суспільстві з питань гомосексуальності, від Нью-Йоркської академії медицини був виданий звіт, в якому, посеред іншого, вказувалося, що гомосексуальність є хворобою та зазначалося, що гомосексуаліст – це особа з емоційними розладами, яка не набула нормальної здатності розвивати гетеросексуальні стосунки (Satinover, 1996: р. 31).

Посібник із діагностики психічних захворювань в редакції, що була чинною станом на 1963 рік (DSM-II), відносив гомосексуальність до розділу «сексуальних девіацій». Та вже у 1974 році DSM-II був виданий у редакції, де гомосексуальність була перенесена в розділ «порушення сексуальної орієнтації» з приміткою, що сама по собі гомосексуальність не є відхиленням, якщо не супроводжується дискомфортом з приводу цього стану. Разом із тим, як

зазначається в науковій літературі (Satinover, 1996), дане рішення не ґрунтувалося ані на демократичному рішенні Американської психіатричної асоціації, яка відповідає за посібник DSM, ані на наукових фактах³. Радше, до цього рішення призвів тиск LGBTQ+ спільноти, яка вривалася до засідань психіатрів, визнавала психіатрію власним ворогом та публічно проголосила війну психіатрії (Bayer, 1987: р. 105). Не зважаючи на зміни до DSM, більшість психіатрів (69%), що були дійсними членами зазначеної асоціації, не підтримували вказане рішення станом на 1974 рік.

У 1987 році в публікації Конгресу США з'являється дещо більш радикальний варіант маніфесту гомосексуалів («Gay Revolutionary»). Цитуємо деякі його положення:

«Ми будемо знущатися над вашими синами, символами вашої слабкої мужності, ваших дрібних мрій і вульгарної брехні... Ми будемо спокушати їх у ваших школах, у ваших гуртожитках, у ваших спортзалах, у ваших роздягальнях, на ваших спортивних аренах... у ваших палатах Конгресу, скрізь, де чоловіки є разом з чоловіками... Ваші сини стануть нашими прихильниками і будуть виконувати наші накази. Вони будуть перероблені за нашим образом. Усі закони, що забороняють гомосексуальні відносини, будуть скасовані. Натомість має бути прийнято законодавство, яке породжує любов між чоловіками... Ми будемо писати вірші про любов між людьми; ми будемо ставити вистави, в яких людина відкрито пестить людину; ми будемо знімати фільми про кохання героїв. Наші письменники та художники зроблять кохання між чоловіками модним ... і ми досягнемо успіху, тому що ми вміємо встановлювати стиль» (Swift, 1987).

Пізніше даний текст з'являється у справі Lawrence v. Texas, розглянутій Верховним Судом США 2003 року, де третя сторона на боці відповідача заявила, що, хоча даний твір і виглядає як сатиричний, дивно, наскільки його положення збігаються із вимогами LGBTQ+ спільноти (Liberty Counsel, 2003). Як би не було

³ Як зазначає Satinover, J., зазвичай науковий консенсус досягається протягом багатьох років, в результаті накопиченої ваги багатьох правильно розроблених досліджень. Але у випадку гомосексуалізму наукові дослідження почалися за роки після того, як це питання було вирішено, в межах Американської психіатричної асоціації (Satinover, 1996: р. 31).

насправді, але законодавчі вимоги, що висуваються у Gay Revolutionary, станом на сьогодні є досягнутими.

Прослідкуємо динаміку змін (CNN Editorial, 2022):

1) 1982 рік, штат Вісконсін, – заборонено дискримінацію, засновану на сексуальній орієнтації;

2) 1993 рік, – Президент Білл Клінтон підписує військову директиву, яка забороняє відкритим геям і лесбійкам служити в армії, але також забороняє переслідування гомосексуалістів, що не заявили про свою сексуальну орієнтацію;

3) 1995 рік, – затверджено The Hate Crimes Sentencing Enhancement Act (Закон про посилення вироків за злочини на ґрунті ненависті). Закон дозволяє судді призначати більш суворі вирoki, якщо є докази того, що жертву було обрано через фактичну або передбачувану расу, колір шкіри, релігію, національне походження, етнічну приналежність, стать, інвалідність або сексуальну орієнтацію будь-якої особи;

4) 1996 рік, – суд на Гаваях постановив, що штат не має законного права позбавляти одностатеві пари права на шлюб;

5) 2003 рік, – рішенням Верховного Суду США (Lawrence v. Texas) на федеральному рівні декриміналізовано гомосексуальну поведінку. Мотивуючи рішення, судді зазначили, що закони США забезпечують конституційний захист людей у їхньому праві робити вибір відповідно до своїх бажань; в основі їхньої особистої свободи лежить право давати власні визначення таким поняттям, як існування, сенс, всесвіт, таємниця людського життя. Після цього рішення, суддя Роберт Г. Борк зазначив, що Верховний Суд спрямований на визнання «права на шлюб» для гомосексуалів, тобто на цілковите зрівняння гетеросексуального і гомосексуального шлюбу (Гарві, 2022: р. 63). І він виявився правий;

6) 2005 рік, – Каліфорнія стає першим штатом, що дозволив укладення шлюбу одностатевими парами;

7) 2009 рік, – Президент Обама підписав закон, згідно з яким напад на особу через її сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентичність вважається федеральним злочином;

8) 2013 рік, – рішенням Верховного Суду США (United States v. Windsor) постановлено, що одностатеві пари, які перебувають у законному шлюбі, мають право на федеральні пільги;

9) 2014 рік, – рішенням Верховного Суду США відхилено скарги на рішення нижчих судів у сімейних справах, чим дозволено одностатевим парам одружуватися в штатах Юта, Оклахома, Вірджинія, Індіана та Вісконсін;

10) 2015 рік, – рішенням Верховного Суду США зобов'язано усі штати, Округ Колумбія та острівні території здійснювати і визнавати шлюби одностатевих пар на тих самих умовах, що й шлюби різностатевих пар, з усіма супутніми правами та обов'язками (Obergefell v. Hodges, 2015).

Таким чином, у США, де ще у 1962 році усі 50 штатів мали кримінальні покарання за гомосексуальну активність, вже у 2015 році на федеральному рівні було закріплено право на гомосексуальний шлюб, а будь-які висловлювання, що висловлюють протилежну думку, були заборонені та кваліфіковані як 'hate speech'. Особливо цікаво те, що паралельно із зазначеними змінами, на місцевому рівні відбувалися спроби легалізувати поправки до законів про шлюб, відповідно до яких шлюб мав би визначитися як виключний союз чоловіка та жінки. Станом на 2007 рік, 14 штатів уже мали відповідні закони, проте наступні рішення Верховного Суду змусили ці закони бути скасованими. Як результат, суспільна думка була нівельована судовою інстанцією США (Гарві, 2022).

Аналізуючи вищевикладений приклад упровадження законодавчих змін, можемо виділити два етапи, пройдені LGBTQ+ спільнотою до досягнення власних цілей.

На підготовчому етапі, перед спробами змінити законодавство, проводиться робота над суспільною думкою. Це дозволяє підготувати ґрунт для запровадження подальших змін.

На другому етапі, вводяться зміни до законодавства, які, через дію методів правового впливу та правового регулювання покликані сформувати в необхідному руслі правосвідомість тих, хто не кінця прийняв проголошені на першому етапі ідеї. В цьому конкретному випадку, найбільш ефективно проявляють себе:

1) *серед методів правового впливу:*

1.1.) **застосування інформаційного «каналу»:** через законодавчі джерела, рішення судових органів, освіти, правове виховання, а також засоби масової інформації до суспільства доноситься інформація про існування права на одностатевий шлюб, рівність одностатевих та різностатевих пар у сімейних правах, недопустимість дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, заборона дискримінаційних висловлювань;

1.2.) **застосування ціннісно-орієнтаційного «каналу»:** через законодавчі акти, судові рішення, юридичну освіту передаються визнані на рівні законодавства цінності: нормальність гомосексуальних відносин, цінність кожної людини незалежно від її сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності. Особливий ефект має зміна психіатричних підходів до гомосексуалізму, описана вище, яка транслює в суспільство посил про гомосексуальну орієнтацію як «варіант норми».

2) *серед методів правового регулювання:*

2.1.) **правові дозволи:** дозвіл на одруження одностатевим парам «розв'язує руки» прихильникам нетрадиційних поглядів, а самі гомосексуальні особи відчують відповідність поглядів на право у власній правосвідомості та дійсного стану речей;

2.2) **правові зобов'язання, заборони та покарання:** вимагаючи від громадян виявляти повагу до представників іншої сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, забороняючи дискримінаційні висловлювання у відношенні до них, а також караючи тих, хто транслює відмінну від передбаченої в законі точку зору чи чинить дискримінаційні поведінкові акти, держава формує у носіїв правосвідомості очікувані моделі поведінки. І хоча, на початку, людина схильна відчувати дискомфорт від неможливості вести себе у відповідності до власних поглядів (у зв'язку з можливими покараннями), поступово, якщо не вдається змінити об'єктивний стан речей, людина змінює власні погляди, щоб уникнути когнітивного дисонансу.

Врешті, дія зазначених механізмів спроможна змінити суспільну думку. Так, станом на 1996 рік лише 27% американців підтримували одностатевий шлюб (Morini, 2017), тоді як вже станом на 2019 рік цей показник сягнув 61% (Pew Research Center, 2020; Pew Research Center, 2022). І хоча станом на сьогодні Верховний Суд США поступово повертається до консервативної політики, усвідомивши свою помилку та побачивши деструктивні наслідки запровадження ЛГБТ ідеології на державному рівні (Chung, 2023), дані результати демонструють, наскільки сильно можуть впливати механізми правового впливу та правового регулювання на правосвідомість.

У Європейському регіоні стратегія запровадження законодавчих змін та подальшого впливу на правосвідомість була подібною, а визнання окремих прав для LGBTQ+ спільноти почалося ще у 70х роках 20 століття. Так, у Данії одностатеві партнерства були легалізовані ще у 1989 році. Після неї, до кінця 20 століття та в перші його роки реєстровані цивільні партнерства закріпили Норвегія (1993), Швеція (1995), Нідерланди (1998), Франція (1999), Бельгія (2000), Німеччина (2001). Кіпр і Греція легалізували одностатеві партнерства у 2015 році, а Італія – у 2016. До 2005 року Нідерланди, Бельгія та Іспанія легалізували одностатеві шлюби, за якими слідували Фінляндія та Німеччина (2017), а також Австрія (2019).

Досліджуючи динаміку змін суспільної думки щодо прав LGBTQ+ спільноти у Європейських країнах з 2002 до 2018 року, Dotti Sani & Quaranta (2021) виявили, що динаміка прийняття «нових правил гри» суспільством залежить від того, на якому рівні знаходиться визнання прав LGBTQ+ у конкретній юрисдикції.

Так, країни із високим рівнем визнання прав LGBTQ+ (Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Іспанія та Швеція), в тому числі ті, що визнали їх пізніше (Австрія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ірландія, Португалія та Велика Британія) продемонстрували більш динамічні показники у зміні суспільного ставлення до LGBTQ+ прав, тоді як країни, що знаходяться в процесі запровадження LGBTQ+ прав (Кіпр, Чехія, Естонія, Греція, Угорщина, Італія,

Словенія та Швейцарія) та ті, що їх не визнають (Україна, Болгарія, Литва, Польща, Словаччина та Росія) – продемонстрували щодо покращення поглядів до LGBTQ+ прав низьку динаміку або її відсутність (Dotti Sani & Quaranta, 2021).

Вказані результати, на думку Dotti Sani & Quaranta, свідчать про те, що інституційні (законодавчі) зміни є необхідною передумовою для зміни громадської думки про LGBTQ+ спільноту. Разом із тим, світоглядні зміни відбуваються повільніше, ніж інституційні зміни, що свідчить про необхідність, але не достатність зміни законодавства для зміни правосвідомості.

Отже, можна резюмувати, що зміни, які відбуваються в світогляді людини внаслідок змін у законодавстві не є миттєвими. Заразом, люди рано чи пізно схильні приймати ті гуманістичні положення, які відображені в законодавстві, через застосування механізмів правового регулювання та правового впливу. І хоча позитивне право не є достатньою умовою, щоб гарантувати, що правосвідомість зміниться у відповідності до його положень, воно, тим не менше, виконує роль «сприятливого ґрунту» для розвитку необхідних поглядів (van den Akker, van der Ploeg and Scheepers, 2013; Kuntz et al. 2014; Abou-Chadi and Finnigan, 2019; Dotti Sani & Quaranta, 2021). Влучно в даному контексті відзначають В. Черней та О. Кудерміна, а саме, що «інституціональну структуру [суспільства – А. П.] змінити можна відносно швидко, принаймні швидше, аніж сформовану нею свідомість, якій необхідний певний час для адаптування до нових відносин. Цей процес завжди є тривалим і болючим» (Черней & Кудерміна, 2015).

Висновки до розділу 1

Результати теоретичного дослідження правосвідомості та механізмів впливу законодавства на неї дали можливість зробити наступні висновки:

1. Правосвідомість як категорія юридичної психології є достатньо дослідженою як у вітчизняній, так і у іноземній доктрині. Загальноприйнятими в науковій літературі її ознаками є: 1) вона є формою суспільної свідомості; 2) носієм правосвідомості є індивід, група та суспільство в цілому; 3) вона

відображає ставлення особи до чинного, минулого та бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права; 4) вона обумовлює та регулює юридично значущу поведінку її носія.

2. До **компонентів правосвідомості** у вітчизняній науці відносять правову ідеологію, правову психологію та поведінковий компонент. *Правова ідеологія* розуміється як теоретично та науково обґрунтована частина правосвідомості, яка відображається в усталених правових категоріях, концепціях, принципах; характеризується глибинним осмисленням правових явищ. *Правова психологія* є набором почуттів та емоцій індивіда, групи та суспільства щодо чинного права чи правових явищ, що формується у процесі буденної взаємодії суспільства із правом та практикою його застосування. *Поведінковий елемент* правосвідомості відображає готовність індивіда чи групи людей до правомірної чи протиправної поведінки.

3. Серед **видів правосвідомості** пропонується виокремлювати: 1) *за суб'єктною складовою*: індивідуальну та групову (колективну) правосвідомість; 2) *за глибиною відображення правової дійсності*: професійну, компетентно-неюридичну, повсякденну, теоретичну правосвідомість; 3) *за територіальністю*: загальну; локальну (місцеву, регіональну) правосвідомість.

4. До **функцій правосвідомості** відносять когнітивну, оцінювальну, регулятивну та правоутворюючу.

5. Як результат, вдалося сформулювати власне визначення правосвідомості в цілях даної роботи: *правосвідомість є формою суспільної свідомості, носієм якої є індивід або група індивідів, що відображає ставлення такого носія до чинного, минулого та бажаного права; до діяльності, пов'язаної з правом; правових явищ та поведінки людей у сфері права, а також обумовлює та регулює юридично значущу поведінку її носія.*

6. Запропоновано класифікувати детермінуючі правосвідомість фактори за категоріями 1) за походженням впливу: **об'єктивні** та **суб'єктивні**; 2) за характером впливу: **індивідуальні** фактори, **соціокультурні** фактори, **історичні** фактори, **інституційні** та **економічні** фактори; 3) за рівнем впливу:

макрофактори, мезофактори, мікрофактори; 4) за часовими рамками: **короткострокові** та **довгострокові;** 5) за наслідками впливу: **конструктивні** та **деструктивні**.

7. Визначено, що законодавство належить до **об'єктивних, інституційних макрофакторів** впливу. У більшості випадків законодавство матиме **довготерміновий** ефект, особливо коли мова йде про засадничі нормативно-правові акти аксіологічного спрямування, такі як Конституція України. Разом із тим, за умови плінності реформ, окремі законодавчі акти або практика їх застосування може мати **короткостроковий** ефект. **Конструктивність** же впливу законодавства залежить від ряду супровідних чинників, зокрема ефективності й результативності механізму правового регулювання, процесу правотворчості, ефективної роботи державних органів, узгодженості законодавства тощо. Синергія даних чинників може призвести до формування гармонійної або ж деформованої правосвідомості.

8. Основними механізмами детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість є **правовий вплив** та **правове регулювання**. Правовий вплив характеризується такими засобами як інформаційний та ціннісно-орієнтаційний вплив на правосвідомість, коли за посередництвом юридичної освіти, правового виховання, правової соціалізації, впливу мас-медіа та інших чинників особа пізнає актуальні положення законодавства, його сутнісну складову, та через призму представлених даних формує власне уявлення про право, ставлення до нього та мотивацію до правової чи протиправної поведінки. Дія засобів правового регулювання за посередництвом дозволів, зобов'язань, заборон, заохочень, рекомендацій та покарань покликана виробити у громадян усвідомлене прагнення до правомірної поведінки, яке, як правило, заохочується державою.

9. Як продемонстрували результати вивчення впливу на правосвідомість кардинальних змін до законодавства, що відбулися в Україні та Європі у 20 та 21 столітті, останнє здатне значною мірою детермінувати розвиток правосвідомості. Виявлено, що інституційні (законодавчі) зміни є необхідною передумовою для зміни громадської думки щодо визначених питань суспільного дискурсу. І хоча

позитивне право не є достатньою умовою, щоб гарантувати, що правосвідомість зміниться у відповідності до його положень, воно, тим не менше, виконує роль «сприятливого ґрунту» для розвитку необхідних поглядів.

РОЗДІЛ 2.

ФОРМУВАЛЬНА РОЛЬ ГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ У РОЗВИТКУ ПРАВОСВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН

2.1. Вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість в історичному контексті

Термін «гуманізм» походить від латинського *humanitas* — «людяність», з коренем *homo* — «людина». У центрі гуманістичної ідеології лежить уявлення про особливу цінність людини, порівняно з усіма іншими створіннями. Вона спирається на положення про те, що усі люди, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, соціального чи майнового стану, фізіологічних особливостей чи інших ознак є рівноцінними та мають право на повагу до їх гідності лише за фактом існування. (Audi, 2015).

Історично гуманізму притаманні декілька періодів розвитку: античний період, період середньовічних християнських мислителів, період Відродження, період Нового часу, сучасний гуманізм 20 і 21 століття (Ліщинська-Милян, 2001). Разом із тим, зародки гуманістичних ідей можна знайти ще в таких стародавніх пам'ятках правової культури, як Кодекс Хаммурапі (прибл. 2100–2050 р. до н.е.), який забороняє давати неправдиві свідчення, посягати на чужу власність, сексуальну недоторканність чи життя (Hammurabi, 2000), та рішеннях стародавніх правителів: Кира Великого, короля Персії (590-529 р. до н.е.); Ашока, імператора Індії (273-232 р. до н.е.), які забороняли работоргівлю, пропагували релігійну толерантність та охороняли здоров'я власних громадян (Freeman, 2011).

У період Античності ідеалом людяності розумілася освіченість, мужність, мудрість, чесність, відданість справі та державі. Такі філософи як Аристотель, Платон та Сократ пропагували чеснотливе та високоморальне життя, стверджували про необхідність досягнення щастя кожною людиною, вони розвивали теорію пізнання, що сприяло розвитку інтелектуальних здібностей тогочасних мислителів (Parry & Thorsrud, 2021; Frede & Lee, 2023). Разом із тим,

для античних філософів характерним є поділ людей на «гідних» і «негідних». Так, Аристотель вважав, що гідною є лише та людина, яка вповні реалізувала свої розумові здібності, а також веде чеснотливе і справедливе життя. Жителі поселень неміського типу, жінки, нереалізовані та інтелектуально недисципліновані люди, а також люди із рабською свідомістю не могли претендувати на визнання рівноцінними із високодуховними та високоморальними чоловіками (Rist, 1974). Платон підтримував вбивство вже народжених «недосконалих» людей для розбудови більш міцної і перспективної держави (Melo-Martin & Goering, 2022). Загалом же люди, що не були носіями високої культури, могли претендувати лише на опосередковане місце в античному суспільстві та часто не мали пошани (Грищук & Гелеш, 2013: р. 39).

Із приходом Христа та розвитком християнського вчення, людина постає в зовсім іншому ракурсі: як творіння Бога, наділене його гідністю лише за фактом існування (Ishay, 2008). Як влучно зазначили О. Грищук та А. Гелеш, «Християнська релігійна мораль і її християнська етика спричинили християнський гуманізм, який можна вважати другим етапом розвитку гуманізму в Західній культурі. Християнський гуманізм значною мірою перевершив античний, передусім у розумінні людяності, яке суттєво розширилося. Із утвердженням християнства людина почала визнаватись як важливе і цінне, найкраще творіння Бога, однаково наділене його любов'ю». (Грищук & Гелеш, 2013: р. 253). Такі християнські мислителі як св. Аврелій Августин та Тома Аквінській розвивали концепцію безумовної людської гідності; свободи волі, що передбачає особисту відповідальність перед Богом за кожен вчинок; а також – природних прав. Зокрема, Августин вважав, що свобода волі полягає у виборі між добром та злом та стверджував, що Бог наділив людину свобідною волею, але людина зловживає нею і грішить. Душа людини має тягу до добра, але тіло — до гріха. Тому, щоб діяти правильно, людина повинна слухати свою душу та намагатися виконувати волю Бога. (Tornau, 2019).

Тома Аквінський вважається одним з найбільш видатних філософів в історії людства. У своїй праці «Сума теології» він дає вичерпну концепцію

християнського вчення, включаючи питання сотворення світу, онтології людини, можливостей людського пізнання, правильного життя та умов досягнення щастя. Разом із тим, найбільш суттєво на розвиток гуманізму вплинула концепція людської гідності Томи Аквінського. Відповідно до неї, кожна людина є Божим сотворінням, наділеним гідністю як образу та подоби Бога. Саме тому, кожна людина є цінною, незалежно від соціального походження, майнового стану, інтелектуальних здібностей та інших ознак. Крім цього, важливою для побудови гуманістичного законодавства і теорії універсальних прав людини є концепція природнього права Томи Аквінського. За Аквінським, усім світом керує досконалий Божественний закон. Він описаний, в першу чергу, у Біблії, проте оскільки не всі люди можуть її прочитати, Бог заклав його у кожній людині. Цей природній закон, за яким живе увесь світ, складається з ряду очевидних принципів, які кожна людина здатна пізнати: повага до життя, цінність кожної людини, прагнення до знань та самореалізації. Проте найбільш очевидним для кожної людини є необхідність робити добро та уникати зла (Pasnau, 2022).

Таким чином, християнська філософія середньовіччя розвинула базову гуманістичну ідею, відповідно до якої кожна людина має беззаперечну цінність незалежно від соціального статусу, майнового стану, інтелектуальних здібностей чи інших ознак. Людина несе відповідальність за власний життєвий вибір, а її гідність не може бути підставою для приниження ближнього.

Як наслідок розвитку гуманістичних ідей, вже у добу Середньовіччя з'являються прототипи нормативно-правових актів з прав людини. Так, Magna Carta (1251 рік), або ж «Велика Хартія Вольностей», за деякими дослідженнями, вважається першим таким документом (Криворучко, 2012). Зокрема, згідно із ним, забороняється ув'язнювати вільну людину інакше, ніж за вмотивованим рішенням рівних їй або за законом її землі. Забороняється продавати права чи справедливість. Передбачається також свобода пересування та купців та свобода шлюбу для вдовиць (Davis, 1985). І хоча Хартія не закріплює універсальні права людини в сучасному розумінні, та однак може бути визнана першим етапом на шляху формування сучасної міжнародної системи захисту прав людини.

Доба Відродження (що розпочалася з XIV та завершилася у XVI столітті) є наступним етапом розвитку гуманізму. Мислителі цієї доби акцентували увагу на важливості пізнання світу, саморозвитку людини, побудови справедливого соціального устрою. Недарма слово «humanitas» на той час позначало сукупність гуманітарних наук, а саме граматику, педагогіку, риторику, поезію, історію, моральну філософію (етику), давньогрецьку та латинську мови (Sargent, 2015). У цей час характер філософського дискурсу змінився з теоцентричного на антропоцентричний. Як вказує А. Гелеш, «Така модель мала як позитивні, так і негативні сторони. З одного боку, вона дозволила інтенсивно розвиватися природно-правовим ученням, серцевиною котрих були і залишаються природні права і свободи людини. З іншого боку, її негативним наслідком стала непомірна зарозумілість культурної свідомості [...], що знайшло своє вираження в уявленні, що для людини не існує абсолютних нормативних обмежень метафізичного характеру» (Гелеш, 2012).

«Батьком гуманізму» традиційно вважають Франческо Петрарку (1304 р. – 1374 р.)⁴ (Voigt, 1960). У його працях «людяність розглядалась як своєрідна точка відліку дійсності» (Грищук & Гелеш, 2013: р. 53).

Джованні Піко д'Елла Мірандола (1463 р. – 1494) був ще одним визначним гуманістом, який у своїх працях, зокрема в «Промові про гідність людини» (1486 р.), розвивав тему Божественного походження людини. На його думку, Бог створив людину гідною до усіх добрих вчинків, здатною до всіх можливостей, і в руках людини стати такою, як вона хоче бути. До певної міри, у Промові він поєднав католицькі та античні ідеали (Sargent, 2015), що стало квінтесенцією етичного гуманізму того часу, за що зазначену його роботу деколи називають «Маніфестом Ренесансу». Аналогічні думки розвивалися і Джаноццо Манетті (1396–1459), який у своїй праці «Про гідність та велич людини» доводив верховенство людини над усіма створіннями природи, велич її розуму та вчинків (Омельчук, 2011б).

⁴ Хоча дане твердження є достатньо умовним, з огляду на кількість його попередників гуманістичної спрямованості.

Лоренцо Валла (1407 – 1457) великою мірою долучився до лінгвістичного аналізу Біблії та її перекладу простою мовою з метою зробити її доступною для пересічних громадян. В процесі аналізу стародавніх текстів він з'ясував, що Костянтинів дар⁵ був написаний латинською мовою у стилі, не актуальному на час його укладення, а більш характерним цей стиль був у період на 400 років пізніше, що свідчить про підробку Костянтинового дару. І хоча Лоренцо Валла не розкривав етичні аспекти гуманізму тією ж мірою як Петрарка чи Данте, його цінність для епохи Ренесансу виявляється у доведенні здатності будь-якої людини до критики та аналізу навіть найусталеніших аксіом, а найглибше знання, відповідно до його поглядів, має бути доступне кожному (Sargent, 2015).

Поруч із загальною течією гуманізму, слід виокремити русло громадянського гуманізму (Civil Humanism). Його представники фокусували увагу не на праві людини пізнавати світ, а, радше, на розробці концепції державного устрою, що відповідав би інтересам усіх членів суспільства, а не виключно правлячого класу.

Так, Леонардо Бруні (1370-1444) вважається основоположником громадянського гуманізму. Леонардо Бруні «послідовно обстоює ідеї бюргерського республіканізму. Найбільшим завоюванням демократії вважає збереження свободи республіки – свободи від тиранії» (Бутенко & Іржавська, 2014: р. 18).

Джеймс Гаррінгтон (1611 – 1677) у роботі «Співдружність океану» (1656 р.) виклав ідеальний, на його погляд, суспільний устрій, а саме республіку з двопалатним парламентом і жорсткими правилами розподілу майна всередині суспільства, відповідно до яких ніхто не мав права володіти земельними ділянками вартістю більше 2000 фунтів (Harrington, 1656/2012).

До громадянських гуманістів варто віднести і Ніколо Макіавелі (1469 р - 1527 р.). Його праця «Державець» зазвичай вважається флагманською та інтерпретується контрверсійно за радикальний підхід, згідно із яким не важливо, які засоби використовуються правителем для досягнення політичних цілей, якщо

⁵ Документ, згідно із яким імператор Костянтин Великий дарує римському папі Сильвестру I велику частину власних земель.

вони ефективно дозволяють досягти соціальної стабільності. Разом із тим у інших своїх працях, як-от «Міркування про першу декаду Тіта Лівія» (прибл. 1517 р.), він відстоював республіканський устрій як такий, що найбільше задовольняє інтереси пересічних громадян (Machiavelli, 1517/1983). Навіть Жан-Жак Руссо у третій книзі своєї праці «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права» (1762 р.) висловив думку, що «Державець» був написаний під тиском родини Медічі, а тому не відображає дійсного його політичного підходу (Rousseau, 1762/2018).

Таким чином, роль громадянського гуманізму в загальній течії гуманізму полягала в обґрунтуванні права людей на справедливий соціальний устрій, лояльну владу, участь у державних справах.

Разом із тим, поширення гуманізму на теренах Європи, зокрема у північній її частині, призвело до появи течії Християнського гуманізму, основними представниками якого були Джон Колет (1467 – 1519), Еразм Ротердамський (1466 -1536) та Томас Мор (1478 р. – 1535 р.). Відмінність християнських гуманістів від гуманістів загалом полягала в тому, що вони хотіли поєднати раціональний стиль мислення філософів античності із християнським вченням, або ж, іншими словами, – раціоналізувати віру, довести, що християнські цінності необхідні людині щоб досягти щастя, а суспільству – добробуту. Значні зусилля християнських гуманістів були спрямовані на оновлення Церкви, очищення її від корумпованості та надлишкової формалізованості.

Джон Колет вважається представником раннього Християнського гуманізму. На його думку, саме повернення до Слова Божого є визначальним для спасіння кожної людини. Колет засуджував численні практики, що склалися всередині Католицької Церкви, найбільш повно викладені у його зверненні до представників духовенства, що відбулося під час їх Скликання 1512 року в Англії, Провінція Кентербері (Crowther, 2017). У зазначеній промові він засудив негідну поведінку католицьких священиків, а саме: їхню зарозумілість на протиположності покірності; надмірну участь у земних справах на протиположності служінню Богу; бажання до збагачення та кар'єрного зросту; відсутність справ благочестя;

нездатність бути «сіллю для світу», тобто – називати речі своїми іменами незалежно від облич тощо. Таким чином, за Д. Колетом, Церква потребувала значних реформ, насамперед пов'язаних із поверненням до Біблійних, а не земних, основ її існування.

Еразмус був найвизначнішим знавцем латинської мови свого часу та здійснював переклади Біблії для того, щоб кожна людина мала можливість читати її, формуючи власне ставлення до Бога та Церкви. Велику частину життя він присвятив узгодженню недоліків старовинних перекладів Біблії та видав власний – латинською і грецькою мовами, у 1516 та 1519 роках. Крім того, Еразмус відстоював християнські принципи виховання у школі, заперечуючи проти використання фізичних покарань та жорстокості, що була притаманна середньовічним освітнім методам (Traninger, 2009). У своїй праці «Похвала глупоті» (1511 р.) Еразмус висміює численні традиції, що склалися в тогочасному суспільстві, а так само – й інституції державної влади та Церковний гіперформалізм (Роттердамський, 1511/2012).

Томас Мор притримувався схожих до Еразмуса поглядів, адже був його близьким другом. В його «Утопії» (1516) розкривається ідеальна держава, де всі люди є рівними у правах, освіченими та де відсутня приватна власність. Громадяни «Утопії», всі без виключень, зайняті працею, а матеріальні результати своєї роботи віддають на загальний ринок. Своєю чергою, вони мають право отримати все, що їм потрібно, безкоштовно. Така модель, на думку Томаса Мора, була необхідна, щоб позбавити суспільство страждань, пов'язаних із жадобою до збільшення власного майна та влади, корінь чого, на його думку, крився у приватній власності. Та хоча історія, зокрема приклад радянського союзу, продемонстрували неефективність соціалістичної моделі, погляди Томаса Мора, відображені в «Утопії», демонструють його бажання сконструювати суспільство, в якому кожна людина відчувається щасливою (Сабадаш, 2003). Саме це і характеризує його як гуманіста. Разом із тим, християнський аспект його гуманістичних поглядів, на думку Т. Даймонда, найбільше продемонстрований в освітній системі «Утопії». Так, освіта в цій вигаданій країні більшою мірою

спрямована на вивчення моралі, ніж інших дисциплін, а навчальні програми озброюють утопістів необхідними знаннями для добродесного життя. Така парадигма освіти відображає погляди християнських гуманістів, які вважали, що лише чеснотливе та праведне життя може привести людину до Бога, а знання є одним із інструментів для досягнення Царства Божого (Diamond, 2022).

Таким чином, найбільшим здобутком доби Ренесансу є обґрунтування філософами цінності людини та її права на щастя, яке досягається, зокрема, критичним та чесним ставленням до світу; можливості ставити запитання навіть найусталенішим авторитетам та будувати суспільство, у якому кожна людина почуватиметься щасливою.

Із кінця 16 століття філософія на теренах Європи починає переорієнтовуватися з ціннісно-орієнтаційної до наукової парадигми. Першим етапом зазначеної зміни стає наукова революція, в межах якої філософами-натуралістами було здійснено переворот в розумінні світобудови та розроблені теоретичні засади світопізнання, що використовуються в науці й сьогодні.

Початок так званої «наукової революції» пов'язують з ім'ям Миколи Коперника (1473 р. - 1543 р.), який своє життя присвятив вивченню місця Землі в системі небесних тіл та обґрунтував геліоцентричну модель побудови світу, відповідно до якої не Земля, а Сонце є його центром. Ідеї Коперника отримали подальший розвиток у працях Галілео Галілея (1564 р. - 1642 р.), який, крім того, емпірично довів теоретичну модель Сонячної системи його попередника. Ідеї визначних астрономів отримують розвиток у працях Йоганна Кеплера (1571 р. - 1630 р.), який першим обґрунтує три закони руху небесних тіл у Сонячній системі, та Ісака Ньютона (1643 р. - 1727 р.), який відкрив закон Всесвітньої гравітації (Richey, 2016; Pannekoek, 1961).

Поруч із астрономією, у зазначений період розвиваються математика (Йоганн Кéплер, Рене Декарт, Готфрід Ляйбніц), фізика (Франческо Марія Грімальді, Ісак Ньютон), механіка (Галілео Галілей, Християн Гюйгенс), анатомія (Марчелло Мальпігі, Вільям Гарвей), хімія (Жан Рей, Роберт Бойль) та інші науки. Вперше конструюються телескопи (1610, Г. Галілей), мікроскопи (1660, М. Мальпігі),

маятники (1673, Х. Гюйгенс), водні термометри (1632, Ж. Рей), пневматичні насоси (1660, Р. Бойль) та інші винаходи (Клочков, 2013). Людство отримує якісно новий вимір знання: методологічно обґрунтованого, заснованого на вивченню дійсності з допомогою індуктивного методу та математичного аналізу.

Поряд з фактичним дослідженням світобудови, що здійснювалося зазначеними вище та рядом інших філософів, інші з них займалися теоретичним обґрунтуванням механізму формування людського знання. В результаті, сформувалися дві епістемологічних школи – емпірична та раціоналістична.

Школа емпіризму (від грецького *empeiria*, що означає «досвід»), відстоює думку про те, що знання можна отримати лише із безпосереднього досвіду. Саме Френсіс Бекон (1561 – 1626) вважається засновником емпіризму (Гриб & Конотопенко, 2019: р. 86). У своїх працях зокрема в «Новій Атлантиді» (1626), він одним із перших послідовно розвивав наукову парадигму розвитку суспільства та відстоював думку про те, що наука не має сенсу, якщо не приносить суспільству та конкретним індивідам користь. Метод індукції (сходження від конкретного до загального), розроблений ще Аристотелем, Бекон суттєво розвинув та вважав його засадничим для розвитку наукового знання. Так, лише факти можуть допомогти людині досягти знань, на думку Бекона, а все, що лежить поза фактажем, не має жодного значення для пізнання (Crowther, 1961). Заважають же у пізнанні правди 4 ідоли, яких людині необхідно позбавитися. Так, «Ідол роду» притаманний всім людям у силу недосконалості механізму відображення світу за допомогою органів чуттів, стереотипізованості сприйняття реальності та бажанням «швидше» дати відповіді на складні питання. «Ідоли печери» пов'язані із когнітивними викривленнями, упередженнями, що беруть корінь з «особистих пристрастей, симпатій і антипатій людей». «Ідоли ринку» пов'язані з впливом інших людей та плутаниною в понятійному апараті, тоді як «Ідоли театру виникають з помилкових філософських вчень» (Хамітов et al., 2016: р. 105-106). Розрізняв Бекон 3 різновиди пізнання, а саме: «шлях павука», як спробу сформулювати істинні положення виключно із власної свідомості; «шлях мурашки», як бездумний збір фактичних даних без якісного узагальнення; «шлях бджоли», найбільш

досконалий, як збір фактичних даних і їх якісне узагальнення, подібно тому, як це відбувається з перетворенням пилка у мед (Хамітов et al., 2016).

Продовжили ідеї Френсіса Бекона видатні філософи доби Просвітництва, а саме Джон Локк (1632 р – 1704 р.), Джордж Барклі (1685 р - 1753 р), Дейвід Г'юм (1711 р - 1776 р), Томас Рід (1710 р – 1796 р.) та інші.

Джон Локк вважав, що кожна людина народжується як *tabula rasa*, тобто чиста дошка, і з народження їй не відомо нічого про світ, про себе, чи про Бога. Натомість, об'єктивний світ пізнається у процесі сприйняття предметів, які володіють рядом первинних та вторинних ознак. Первинні ознаки, такі як вага, форма, об'єм та щільність, є об'єктивними та можуть бути визначені шляхом експерименту, а вторинні, такі як колір, смак, текстура – є суб'єктивними та кожною людиною сприймаються по-своєму. Таким чином, спір щодо первинних ознак може бути вирішений емпіричним експериментом, тоді як щодо вторинних ознак кожна людина може мати власну точку зору (Bennett, 1971).

Джордж Барклі, натомість, довів, що навіть первинні якості об'єктів є породженням нашої свідомості, і без вторинних ознак неможливо пізнати первинні. До прикладу, неможливо пізнати форму предмета, не сприймаючи його колір; вагу та об'єм – не відчуваючи текстури тощо. Таким чином, він доходить висновку, що уся «об'єктивна реальність» є лише формою нашого сприйняття, та існує лише оскільки та доти, поки ми її сприймаємо. Проблему ж постійного існування реальності він вирішує за допомогою Бога – оскільки Він постійно спостерігає за світом, світ не перестає існувати (Davidson, 2021).

До логічного завершення аргументи Д. Барклі довів Д. Г'юм, який стверджував, що люди є не більше ніж скупченням різноманітних форм сприйняття, які перебувають у постійному русі та мінливості. Так, люди природньо схильні використовувати наступну формулу світопізнання: якщо певний взаємозв'язок повторюється достатню кількість разів у минулому, значить він буде повторюватися аналогічним чином і у майбутньому. До прикладу, якщо людина спостерігає, що за спалахом блискавиці кожного разу слідує гучний вибух, вона презюмує, що у майбутньому кожен спалах блискавиці також буде

супроводжуватися вибухом; якщо вогонь кожного разу, коли з ним стикається особа, є гарячим, значить всі інші вогні, яких людина ніколи не бачила, також є гарячими. Та, на думку Д. Г'юма, така презумція не має жодного раціонального обґрунтування, адже нам невідомо, чи будуть працювати в майбутньому закони природи так само, як і в минулому; чи володіють всі аналогічні об'єкти ідентичними властивостями. З цього він робить висновок, що більшість узагальнень, які робить людина, досліджуючи повторювані взаємозв'язки у природі, мають місце лише в її свідомості, а, отже, всі «закони природи» є не більш ніж проекцією свідомості про те, яким би вона хотіла бачити світ та його майбутнє (Bonevac, 2021).

Таким чином, попри розбіжності у поглядах щодо існування «об'єктивної реальності» або того, як її варто розуміти, спільним для всіх емпіристів було переконання про те, що лише за допомогою сенсорного сприйняття можна пізнати світ та сформувані знання про нього.

Протилежну думку стосовно цього питання займали раціоналісти – представники філософської течії, відповідно до якої знання про світ іманентне людині та відображене у формі *ідей*, закладених з народження, а її завданням є відсіяти правдиве від неправдивого за допомогою дедуктивного методу та базових принципів логіки (Хамітов et al., 2016; Dea & Walsh, 2017).

Рене Декарт (1596—1650) – французький філософ, який вважається батьком раціоналізму. Він вважав, що світ навколо нас та навіть наше існування може не відповідати тому, як ми його сприймаємо. Відповідно, для того, щоб дістатися до суті речей, необхідно засумніватися у всьому, в чому тільки можна засумніватися, аж до факту власного існування. Дозволяє Декарт сумніватися навіть у тих явищах, які ми сприймаємо особисто, «власними очима», адже неможливо довести, що світ не є колективною галюцинацією; або ж що у момент сприйняття ми не знаходимося у сні. Врешті-решт, він доходить висновку, що єдина річ, у якій неможливо сумніватися, є якраз факт власного існування. І підтвердженням цього є його славнозвісна формула: «*Cogito ergo sum*» («Думаю, отже – існую»). Саме це і є початком усіх роздумів про світ, вихідною точкою, з якої можна

починати філософію. Решта ж тверджень, поки не доведена їх істинність, має вважатися неправдивою. Єдиним же джерелом істинного знання, на думку Декарта, є побудова раціональних, або ж логічних зв'язків, за допомогою людського мислення (Descartes, 1636/2006; Descartes, 1641/2007; Descartes, 1644/2018).

Нідерландський філософ Бенедикт Спіноза (1632 р - 1677 р.) у своїх працях розвивав вчення про причинність. В основі всього, на його думку, лежить єдина досконала субстанція, або ж Бог, який закладає та підтримує всі взаємозв'язки у природі. Бог Спінози не втручається в порядок речей, ним же створений, а лише підтримує світ таким, як він є. Завдання ж людини полягає у тому, щоб усвідомити причинно-наслідкові зв'язки, закладені Богом у світі, та жити за «правилами гри». Зазначене може зробити людину вільною від усіх пристрастей і залежностей та дозволити їй обрати власну модель поведінки, що відповідає її природі (Гришук & Гелеш, 2013; Botwin, 2021).

Ще одним визначним представником раціоналізму вважається Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646 р. – 1716 р.). Напротивагу Б. Спінозі, Лейбніц вважав, що занадто примітивно зводити весь світ та його розмаїття виключно до однієї субстанції. На його думку, об'єктивна дійсність складається із «монад». Монадою, за Лейбніцом, є іманентна світові ідея, найменший атом, який відображає ту чи іншу сторону його буття. Монади були створені Богом із початку світу, є безсмертними та неподільними. Існують же вони в трьох формах: «оголені», «душі» і «духи». Оголені монади відображають нематеріальний світ (воду, камені, ґрунт, повітря); «душі» - це тварини, які здатні сприймати світ та відчувати емоції; «духи» - раціональні монади, які мають власну свідомість (людина). Найвищою же монадою, що стоїть понад усіма ними – є Бог (Хамітов et al., 2016).

Як вбачається із монадології Лейбніца, він мислив надзвичайно простими, «базовими» категоріями. На його думку, правдиве мислення ґрунтується на необхідних або вічних істинах, таких як істини логіки, чисел, геометрії, які встановлюють безсумнівний зв'язок ідей і дозволяють досягти правдивих

висновків (Leibniz, 1714/2004). У сфері епістемології Лейбніц, як і характерно для раціоналіста, вважав, що базові метафізичні категорії, як-от «я», субстанція та розуміння причинності, є вродженими. Разом із тим, він дотримувався думки про те, що розум виконує роль «синтезатора» ідей та отриманого досвіду, і без останнього неможливо отримати повноцінне знання про світ (Audi, 2015).

Наступним етапом розвитку епістемології вважається Німецький ідеалізм. Так, якщо емпіристи вважали, що світ може бути пізнаний лише за допомогою органів почуття, а раціоналісти – що базові категорії світопізнання «закладені» у людську свідомість з народження, представники Німецького ідеалізму намагалися поєднати ці два підходи. Іммануїл Кант (1724 р – 1804), який вважається засновником Німецького ідеалізму, стверджував, що у людській свідомості з народження закладені *a priori* категорії, через призму яких людина пізнає світ. У свою чергу, зовнішній світ складається з ноуменів, тобто речей-в-собі, існування яких не залежить від нашого сприйняття, але які, з огляду на його обмеженість, можуть бути сприйняті лише частково. Таким чином, «справжній», трансцендентний світ не може бути цілковито пізнаний людиною, хоча вона і покликана наблизитися до цього (Niederhauser, 2022).

Кантівська етика, як і його філософія пізнання, базувалася на раціоналістичному підході. Він намагався створити модель, за якої для обґрунтування моральної поведінки не потрібна вища сила. Натомість, Кант стверджував, що знання про добро і зло може бути виведене із нашого розуму. «...на думку Канта, мораль є первинна і самодостатня, моральні вимоги неможливо вивести ані з наказів Бога, ані з людських схильностей, ані з суспільних вимог, ані з міркувань корисності і задоволень. Людина дізнається про те, що є добрим, а що поганим, в чому полягає її моральний обов'язок, завдяки особливій здатності, яку Кант називав практичним розумом (сумлінням)» (Грищук & Гелеш, 2013: р. 91-92). Більшість речей у світі не мають автономії, а тому цілком етично використовувати їх для своїх цілей. Проте людина є раціональною, мислячою істотою, яка здатна сама для себе визначати власні цілі та сенс життя. Звідси, недопустимо без згоди людини використовувати її як засіб.

Радше, варто кожную людину трактувати як кінцеву мету і як представника людського роду. Узагальненням такої парадигми мислення став славнозвісний кантівський категоричний імператив, сформульований таким чином: «чини так, щоб ти завжди ставився до людства в своїй особі і до іншого, як до мети, і ніколи як до засобу» (Грищук & Гелеш, 2013: р. 95).

Таким чином, велика частина філософії Нового часу сконцентрована навколо побудови раціональної картини світу, принципів пізнання закономірностей природи. Представники наукової революції, філософи-емпіристи, раціоналісти та представники Німецького ідеалізму намагалися за допомогою суто раціонального підходу вирішити нагальні проблеми свого часу, в тому числі сформувати суспільну мораль, що могла бути застосована як в релігійному, так і секулярному середовищі. Такий динамічний розвиток когнітивних здібностей призвів до здатності критично ставитися до будь-яких явищ у суспільстві, що йдуть проти людської природи та не дозволяють людині досягти щастя. Результатом цього стало зародження окремої групи філософів, які спрямували раціональний підхід на осмислення тогочасного суспільства та деконструкцію деструктивного державного устрою.

Так, Томас Гоббс (1588 – 1679) був англійським філософом, який розробив договірну теорію держави та праці якого мали значний вплив на розвиток правничих наук. У своїй праці «Левіафан» (1651) він намагається на базі наявних про людину знань сконструювати державу, що зможе панувати над недоліками окремих осіб та підтримувати гармонійний суспільний стан. Так, Гоббс стверджує, що кожній людині за вмовчуванням притаманно бути у «стані природи». Стан природи характерний для диких створінь, і в такій кондиції люди ведуть себе відповідно: борються за ресурси, нападають та захищаються. Разом із тим, за Гоббсом, інстинкт виживання змушує людей організовуватися у групи. І хоча в деяких випадках люди не потребують штучних механізмів регулювання та можуть жити гармонійно в стані анархії, часто спільне проживання проявляє негативні сторони людського буття: заздрість, користолюбство та бажання панувати над іншими можуть призвести до соціальних негараздів. За таких умов,

єдиним ефективним способом співжиття стає створення держави, що для загального блага буде домінувати над усіма представниками групи. Для цього, люди укладають «соціальний контракт», у якому «прописують» те, що є для них добрим та поганим. Відповідно до встановлених правил і діє обраний суспільством суверен, який покликаний підтримувати стабільність у суспільстві і для цього, за Гоббсом, фактично наділяється необмеженими авторитарними повноваженнями, аж до втрати окремих людей. Характерно, що вже починаючи від Гоббса Бог починає відходити на другий план у питаннях державного управління. Так, хоча перший і обґрунтовує власну теорію держави базуючись на Біблії, Бог у Гоббса не виконує регулюючої ролі в суспільстві, а радше є пасивним наглядачем. Регулювання ж зводиться до встановлених людьми правил (Audi, 2015; Хамітов et al., 2016).

Джон Лок (1632 – 1704) був іншим представником договірної теорії побудови держави та природних прав, що була розкрита у праці «Два трактати про правління» (1690 р.). Як і Гоббс, Лок вважав, що люди схильні організовуватися у спільноти для сумісного життя, а для підтримання миру вони домовляються та засновують державу. Разом із тим, на відміну від Гоббса, у Лока держава не є абсолютним сувереном і покликана охороняти дані Богом природні права: право на життя, свободу та приватну власність. Якщо ж держава переходить ці межі, люди мають право на переворот та обрання нової влади. Для пояснення власної моделі Лок наводить приклад із відносинами батьків та дітей. Так, діти не є власністю батьків; натомість останні покликані опікуватися ними, слідкувати за їх безпекою та в разі необхідності карати й повчати, якщо вони ведуть себе агресивно у ставленні до братів чи сестер. Аналогічно і в державі: люди не є її власністю і в своєму регулюванні влада не має повноважень порушувати права людей, якщо лише це не є необхідним для захисту інтересів інших осіб, права яких порушуються (Locke, 1690/2018).

Жан Жак Руссо (1712 – 1778), як і його попередники, вважається одним із творців договірної теорії походження держави. На відміну від Гоббса, Руссо вважав, що за природою люди є добрими, і лише життя в невеликих групах не

спотворює цю чесноту. Скупчення ж людей у великих містах змушує їх відстоювати власну ідентичність, виборювати собі «місце під сонцем», що робить людей гордовитими та морально корумпованими. Такий вектор розвитку суспільства врешті-решт призвів до панування сильних над слабкими, узурпації державної влади, виникненню рабства та феодального ладу. Народ, який, за Руссо, є єдиним правомірним носієм суверенітету, має право розірвати ці пута та укласти новий суспільний договір, заснований на принципі загального блага. Врешті, він і має диктувати правила поведінки в державі, змушуючи усіх підкорятися «Загальній волі» (Noesgaard et al., 2010; Хамітов et al., 2016).

Таким чином, представники контрактної теорії походження держави, хоча і в одній парадигмі, та по-різному намагалися забезпечити добробут людей. Якщо Гоббс вважав, що людина буде щасливою, якщо держава зможе забезпечити її безпеку будь-якою ціною, то Локк відстоював принцип гідності кожної людини перед Богом та недопустимості порушення державою базових людських прав.

Безумовно, такий потужний розвиток філософської думки гуманістичного спрямування не міг залишитися без наслідків у суспільному житті та правовому полі. Так, у Великобританії протягом XVII століття відбувалася боротьба за громадянські, політичні та особисті права й свободи. Тривала конкуренція між королем й парламентом призвела до визнання за підданими ряду прав і свобод, серед яких свобода слова, думки та право на справедливе судочинство. Петиція про право (Petition of Right), прийнята у 1627 році, забороняла королю Карлу I арештовувати підданих без належної на те підстави, свавільно конфісковувати власність, не дозволяла накладати податки без затвердження парламенту, а також містила ряд положень щодо уникнення несправедливого судового процесу та зловживання владою короля у судових справах (The National Archives, 2023). Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями (Habeas Corpus Act), прийнятий у 1679 році, закріплював вимогу щодо виключно законного ув'язнення особи та забороняв незаконне позбавлення волі, як і право особи на оскарження свого ув'язнення (Edmonston, 2023). Білль про права (Bill of Rights) 1689 року встановив принципи прозорих виборів і свободи

слова в парламенті, заборону оподаткування без його згоди, справедливе судовинство (UK Parliament, 2023).

Паралельно до цього, на тлі Американської та Французької революцій сформувалися перші національні документи, які визнають універсальні права людини: Декларація незалежності США (1776 рік) та Декларація прав людини та громадянина (Франція, 1789 рік). Перший з них визначає: «Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невідбірними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя; що уряди встановлюються між людьми на те, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів походить із згоди тих, ким вони управляють» (Павло Гай-Нижник, 2023). Декларація прав людини та громадянина, своєю чергою, визначає такі базові людські права, як право на свободу думки і віросповідання, право на освіту, право на працю, рівність, свобода, безпека, власність. Саме ці документи стануть прототипами міжнародних нормативно-правових актів з прав людини, про що більш детально нижче.

У 19-20 столітті в літературі відзначається криза гуманізму (Гришук & Гелеш, 2013). Поступово гуманізм перестає враховувати Бога як вихідну точку для власного існування. Формується так званий «світський гуманізм», основні ідеї якого консолідовані у трьох Гуманістичних Маніфестах – міжнародних документах, написаних провідними інтелектуалами свого часу протягом 20 століття та у перших роках 21 століття. Перший з них (1933 року), стверджував, що природа Всесвіту, описана тогочасною наукою, не допускає будь-яких надприродних або космічних гарантій людських цінностей. Всесвіт є самобутнім і несотвореним, а людина є частиною природи, яка виникла внаслідок еволюції. Кінцевою метою людського життя є індивідуальне щастя, а отже все, що йде в розріз з цим принципом, має бути відкинута. Центром нової, спільної для всіх «релігії», має стати не Бог, а людина – її переживання, цінності, творчість, саморозвиток (American Humanist Association, 2018). Подібно до першого Маніфесту, другий (1973 року) відстоює думку про те, що традиційна релігія заважає людині досягти прогресу та обмежує її саморозвиток. Єдиним вартим

довіри джерелом знань є наука. Етика ґрунтується не на релігійних основах, а на людському досвіді. Центральною гуманістичною ідеєю є дорогоцінність та гідність кожної людини, яка є підставою для універсальних людських прав (American Humanist Association, 2021). Третій же Маніфест (2003) не згадує релігію взагалі, натомість основний акцент зроблений у ньому на прагненні всіх людей до щастя і необхідності побудови гармонійного суспільства (American Humanist Association, 2003).

Хоча підписантами гуманістичних маніфестів і є визначні філософи свого часу, існує й інша позиція, відповідно до якої саме релігійні цінності є фундаментом гуманізму. Так, Жак Марітен (1882 р. – 1973 р.), творець концепції інтегрального гуманізму (Maritain, 1968) та один із співавторів Загальної декларації прав людини (Svobodová, 2018), відстоював думку про те, що «гуманізові, починаючи від античності, властива вада замкнення людини на самій собі», внаслідок чого людина залишається самотньою у цьому світі і позбавляє себе Бога, який є одночасно і джерелом і напрямком усебічного розвитку особистості (Балтаджи & Македон, 2016). Особливо це помітно «у нових системах права після Руссо й особливо Канта», де «філософія права стала наділяти індивіда всіма абсолютними й необмеженими правами Бога» (Грищук & Гелеш, 2013: р. 112). Гуманізм Ж. Марітена «розуміє як розвиток усіх можливостей людини, розкриття його первинної величі», яка, безумовно, бере свій початок у Бозі (Балтаджи & Македон, 2016). Відповідно і природне право, на думку Ж. Марітена, бере свій початок у Бозі та без нього позбавлене будь-якого сенсу. Аналогічно і Пітер Сінгер, професор біоетики та Австралійський гуманіст року (2004) (Australian Humanist of the Year, 2023), стверджує, що право на життя є продуктом християнської філософії. Так, він зазначає, що доктрина священності людського життя та серйозність, з якою сприймається вбивство будь-якої людини, позначає християнську культурну традицію; не існує в дохристиянській літературі ніяких свідчень про те, що людське життя є священним (Singer & Kuhse, 2002). Поняття гідності, як засаднича категорія гуманізму, бере свій початок у християнській філософії (Janis, 2002).

Як би там не було, розвиток гуманізму від античності до сучасності призвів до кристалізації провідної гуманістичної ідеї, спільної як для релігійного, так і для світського гуманізму – цінності та гідності кожної людини, незалежно від віку, статі, майнового стану, етнічного, расового чи соціального походження (Погоріленко, 2023б). Як зазначає П. Гусак: «Саме цінність людської особи є підставою для недоторканих, непорушних прав людини, які, окрім усього іншого, забороняють також трактувати її як засіб для чого-будь, навіть для «найблагородніших» цілей, наприклад для побудови міцної держави чи «гуманного», «гармонійного» суспільства. Цінність людської особи є також підставою для всіх інших цінностей, обов'язкових для визнання в секулярному суспільстві, зокрема свободи і рівності всіх людей та справедливості по відношенню до них. Згадані цінності є похідними від цінності людської особи... Ця об'єктивна цінність людської особи і є тим «спільним знаменником», який зобов'язує всіх членів секулярного суспільства, тому що пізнати її здатні всі розумні істоти незалежно від віросповідання, культури чи світогляду» (Гусак, 2004).

Історичний розвиток гуманізму призвів до формування міжнародної системи прав людини, в центрі якої лежить провідна гуманістична ідея про цінність та гідність кожної людини. Приводом для цього стали дві світові війни (I світова війна: 1914-1918 р., II світова війна – 1939-1945 р.). Спостерігаючи їх жахи та незворотні наслідки, міжнародна спільнота усвідомила необхідність закріплення дієвих механізмів захисту прав людини на світовому рівні. Наслідком цього стало прийняття таких визначних нормативно-правових документів, як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1950 р.), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації (1966 р.). Усі вони закріплюють такі базові людські права, як-от право на життя, право на повагу до людської гідності, право на освіту, право на працю, право на

свободу та особисту недоторканність тощо. І якщо в часи античності, на початку розвитку гуманізму, допускалося вбивство чи дискримінація більш слабких чи малоосвічених, станом на сьогодні такі явища вважаються неприпустимими. В цьому і виявився засадничий вплив гуманізму як суспільно-політичної та правової ідеології на правосвідомість людства в цілому.

Таким чином, з урахуванням результатів даного підрозділу, пропонуємо гуманістичною ідеєю вважати будь-яку світоглядну концепцію, в центрі якої лежить уявлення про безумовну цінність та гідність кожної людської особи незалежно від віку, статі, раси, етнічного чи соціального походження, майнового стану, релігії, політичних поглядів чи інших ознак.

2.2. Система гуманістичних ідей у міжнародному законодавстві сучасності

Опираючись на результати минулого підрозділу, пропонуємо систематизувати гуманістичні ідеї у міжнародному законодавстві сучасності. Зазначене є важливим з огляду на мету нашої роботи.

Першим міжнародним актом, який визнав універсальні права людини, була Загальна декларація прав людини (Universal Declaration of Human Rights, UDHR). Вона була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. UDHR є засадничим документом в історії міжнародних прав людини, оскільки вона вперше узагальнила і визначила широкий спектр прав людини, які мають бути універсальними та недоторканими для всіх людей незалежно від їхньої національності, раси, статі, релігії або соціального статусу. У преамбулі до UDHR відзначено, що цінність та гідність властива всім представникам людської сім'ї, та що кожен з них має рівні й невід'ємні права. UDHR визнає такі з них, як право на життя, свободу, особисту недоторканність (ст. 3); право на визнання її правосуб'єктності (ст. 6), рівності перед законом та недискримінацію (ст. 7), свободу пересування (ст. 13), свободу думки, совісті та релігії (ст. 18) та багато інших. Важливість UDHR полягає в тому, що вона є першим документом в

міжнародному праві, що закріплює універсальні права людини та послужила основою для створення інших важливих нормативно-правових актів з прав людини.

Наступним важливим регіональним документом з прав людини є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), підписана 1950 року членами Ради Європи. Відповідно до ст. 1 ЄКПЛ, Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені у Конвенції. До них належать, зокрема, право на життя, заборона катування, рабства та примусової праці, право на освіту, особисту недоторканність, право на справедливий суд. Особливістю даного документу є те, що він проголошує не лише безумовні права та свободи людини, а й створює дієвий механізм їх реалізації – а саме Європейський суд за прав людини. Так, ст. 18 ЄКПЛ визначає, що для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та Протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини. Рішення Європейського суду є обов'язковим для всіх членів Ради Європи, що підписали ЄКПЛ. Так, відповідно до ст. 46 ЄКПЛ, Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (International Covenant on Civil and Political Rights, ICCPR) був прийнятий Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1966 році і набрав чинності у 1976 році. Мета ICCPR полягає в захисті основних прав та свобод, таких як право на життя, свобода думки, свобода віросповідання, свобода слова, свобода зібрань, право на приватне і сімейне життя, право на справедливий судовий процес, політичні права (такі як право на участь у виборах) та інші. ICCPR містить зобов'язання держав-учасниць дотримуватися цих прав і забезпечувати їх всім особам під їх юрисдикцією без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої ознаки (ст. 2). Він

передбачає систему звернення до Комітету з прав людини, який моніторить виконання пакту державами-учасницями.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП) є ще одним міжнародним правовим документом з прав людини, прийнятим Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 році. Дещо схожий за назвою до ICCPR, МПЕСКП, разом, акцентує увагу на економічних, соціальних та культурних правах:

1. Економічні права (ст. 6-8, 11): право на працю; право на справедливі і сприятливі умови праці; право на достатній життєвий рівень;

2. Соціальні права (ст. 8, 9, 10, 12, 13, 14): право на створення професійних спілок; право на страйк; право на соціальне забезпечення; право на захист сім'ї та дітей; право на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я; право на освіту, зокрема безкоштовну початкову;

3. Культурні права (ст. 15): право на участь у культурному житті; користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування; користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є.

Американська конвенція з прав людини (також відома як Пакт Сан-Хосе) була прийнята 22 листопада 1969 року та набула чинності 18 липня 1978 року. Це міжамериканський правовий інструмент, що регулює захист та гарантує права людини на американському континенті. Конвенція визнає та гарантує всім особам, що знаходяться під юрисдикцією держав-учасниць, універсальні права, такі як право на життя, свободу, особисту недоторканість, свободу думки, совісті та релігії, свободу самовираження та право на справедливий суд. Крім цього, Конвенція встановлює систему забезпечення дотримання прав людини на рівні регіону, а саме Міжамериканську комісію з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини, які разом відповідають за дотримання Конвенції державами-учасницями.

Конвенція про права дитини (Convention on the Rights of the Child, CRC) є міжнародним документом, прийнятим Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1989 році. Вона є широко ратифікованою міжнародною угодою щодо прав дитини та покликана забезпечити їх захист і добробут в усьому світі. CRC визначає, що діти мають право на повноцінний фізичний, розумовий, соціальний та емоційний розвиток. Вона визнає дитинство як особливий період у житті людини та підкреслює важливість забезпечення прав і можливостей для кожної дитини. Документ закріплює широкий спектр прав дитини, зокрема право на життя, право на найвищий досяжний стандарт здоров'я, право на освіту, право на захист від насильства та зловживання, право на свободу думки, совісті та самовираження, право на участь у справах, що стосуються їх благополуччя, та багато інших. CRC передбачає створення Комітету по правах дитини, що складається з вісімнадцяти експертів, що відзначаються високими моральними якостями та визнаною компетентністю в галузі, охоплюваній CRC. Членів Комітету обирають Держави-учасниці з числа своїх громадян, при цьому приділяється увага справедливому географічному розподілу, а також головним правовим системам (ч. 2 ст. 43 CRC). Комітет покликаний моніторити дотримання прав дитини у державах-учасницях на основі їх регулярних звітів та незалежної оцінки.

Ряд документів, прийнятих на регіональному рівні, також покликаний захищати дитину від різних форм експлуатації та насилля. До них відносяться: Європейська конвенція про здійснення прав дітей (1996), Конвенція про контакт з дітьми (2003), Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (2010) та інші документи.

Європейська соціальна хартія 1996 року (переглянута) (далі - Європейська Хартія) є нормативно-правовим актом Ради Європи та гарантує фундаментальні соціальні та економічні права, такі як право на працю, справедливу винагороду, створення організацій робітників, житло, соціальний і правовий захист, охорону здоров'я та материнства. Вона є доповненням до ЄКПЛ в аспекті громадянських і політичних прав. Європейська Хартія приділяє особливу увагу захисту вразливих

осіб, таких як люди похилого віку, діти, люди з інвалідністю та мігранти, а також передбачає ряд антидискримінаційних положень. Відзначається, що жоден інший правовий інструмент на загальноєвропейському рівні не забезпечує такий широкий і повний захист соціальних прав, як це передбачено Європейською Хартією. Тому вона «розглядається як Соціальна конституція Європи та є важливим компонентом архітектури прав людини на даному континенті» (Council of Europe, 2023).

До системи міжнародних актів з прав людини може бути віднесена і Конвенція про права людини та біомедицину, відкрита до підписання для членів Ради Європи 1997 року в місті Ов'єдо, Іспанія. Сторони даної Конвенції захищають гідність і тотожність всіх людей та гарантують кожній особі - без дискримінації - повагу до її недоторканості та інших прав і основних свобод щодо застосування біології та медицини (ст. 1). Відповідно до ст. 2 Конвенції, інтереси та благополуччя окремої людини превалюють над виключними інтересами усього суспільства або науки. З врахуванням вказаного, у конвенції передбачені загальні принципи етичних досліджень за участю людини, зокрема:

1. *Згода* (ст. 5): Будь-яке втручання у сферу здоров'я може здійснюватися тільки після добровільної та свідомої згоди на нього відповідної особи;

2. *Повага до особистого життя* (ст. 10): Кожна особа має право на повагу до її особистого життя стосовно інформації про її здоров'я. Кожна особа має право на ознайомлення із будь-якою зібраною про її здоров'я інформацією;

3. *Заборона селекції статі* (ст. 14): Використання медичних репродуктивних технологій з метою селекції статі майбутньої дитини не дозволяється, за винятком випадків, коли необхідно уникнути серйозного спадкового захворювання, пов'язаного зі статтю;

4. *Заборона вирощування ембріонів для дослідницьких цілей* (ч. 2 ст. 18);

5. *Заборона отримання фінансової вигоди* (ст. 21): Тіло людини та його частини як такі не повинні бути джерелом отримання фінансової вигоди.

Хартія Європейського Союзу про основні права (далі - Хартія) є важливим нормативно-правовим актом, що закріплює основні права і свободи громадян

Європейського Союзу. Хартія є частиною первинного права ЄС і має юридично зобов'язуючий характер. Офіційно ухвалена Хартія 7 грудня 2000 року; набула чинності разом із Лісабонським договором у 2009 році.

Окрема глава Хартії присвячена гідності людини (глава I). Відповідно до неї, людська гідність є недоторканною; кожна людина має право на життя, на повагу до її фізичної або психічної недоторканності та не може бути піддана тортурам або нелюдському або принизливому поводженню або покаранню (ст. 2-4). Розділ II передбачає право на повагу до його приватного та сімейного життя, захист персональних даних, право на шлюб, свободу думки, совісті та релігії, право на освіту, право власності, свободу підприємництва тощо (ст. 6-19). Відповідно до III глави, усі люди рівні перед законом; забороняється будь-яка дискримінація за будь-якою ознакою, зокрема такою, як стать, раса, колір шкіри, етнічне або соціальне положення, генетичні характеристики, мова, релігія або переконання, політичні або будь-які інші погляди, приналежність до національної меншини, майновий стан, народження, непрацездатність, вік або сексуальна орієнтація. Жінки та чоловіки визнаються рівноправними, а кожна дитина має право на такий захист та турботу, які необхідні для їхнього благополуччя (ст. 20-24). Окремі розділи Хартії (IV-V) присвячені трудовим, екологічним, медичним та громадським правам, а VI розділ стосується права на справедливий судовий розгляд. Загалом же, Хартія відіграє важливу роль у розвитку гуманізму на теренах ЄС.

Існують також численні інші міжнародні нормативно-правові акти з прав людини та основоположних свобод, зокрема: Декларація прав інвалідів ООН (1975 р.), Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання (1984), Декларація про право на розвиток ООН (1986), Загальна декларація ЮНЕСКО про культурне різноманіття (2001) Декларація прав корінних народів ООН (2007). Кожен з них охоплює окремі

аспекти захисту прав людини, у зв'язку з чим детально розглядати в межах даної роботи їх немає потреби.

Розглянувши основні міжнародні нормативно-правові акти з прав людини, варто систематизувати гуманістичні ідеї, в них закріплені. Як вже зазначалося, права людини як світоглядна концепція є квінтесенцією розвитку гуманізму в праві. Відповідно до неї, кожна людина є носієм універсальних прав, належних їй за фактом належності до людського роду. Кожне право має свій відповідник: гуманістичну ідею. Базуючись на основних правах, визначених в міжнародних нормативно-правових актах, можемо запропонувати таку класифікацію гуманістичних ідей в міжнародному законодавстві:

1. *Базова гуманістична ідея: гідність та цінність кожної людини.*

Зазначена гуманістична ідея проголошує, що кожна людина є цінною та гідною незалежно від віку, статі, національності, релігії, політичних поглядів, майнового стану та інших ознак. Вона міститься практично у всіх міжнародних документах з прав людини: від Загальної Декларації з Прав Людини (преамбула), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (преамбула), до Американської конвенції з прав людини (ст. 2) та Хартії Європейського Союзу про основоположні права (Розділ I). Існування даної ідеї опосередковує можливість існування будь-яких інших гуманістичних ідей. І навпаки, без її існування будь-яка інша гуманістична ідея позбавлена належного підґрунтя.

2. *Похідні гуманістичні ідеї.*

Похідні гуманістичні ідеї впливають з базової гуманістичної ідеї про гідність та цінність кожної людини. До них належать:

2.1. **Безумовна цінність кожного людського життя:** дана гуманістична ідея наголошує на безумовній цінності життя кожної людини, незалежно від віку, розумових здібностей чи талантів, наявності чи відсутності інвалідності, статі, політичних поглядів чи інших ознак. Дана ідея передбачає, що держава та суспільство мають забезпечувати захист кожної людини від війни, терористів, злочинців, небезпечного навколишнього середовища, тварин, продуктів та інших речей і явищ, які можуть погрожувати життю людей. Відповідно до ряду

міжнародних документів з прав людини, дана ідея також включає захист ненароджених у випадках, передбачених законом.

2.2. Рівність: дана гуманістична ідея рівності стверджує, що всі люди народжуються рівними у своїй гідності та правах. Це означає, що ніхто не повинен бути об'єктом дискримінації чи упередженого ставлення на підставі будь-яких ознак, таких як вік, раса, стать, релігія, інвалідність тощо.

2.3. Свобода: дана гуманістична ідея свободи стверджує, що кожна людина має право на свободу думки, совісті, віросповідання, самовираження, самореалізації та об'єднання у громадські спільноти. Свобода людини може бути обмежена лише у випадках, прямо передбачених законом в інтересах суспільства або у випадках, коли вона використовується для завдання шкоди іншим.

2.4. Доступ до освіти та культури: дана гуманістична ідея стверджує, що кожна людина має право на освіту та доступ до культурних цінностей. Це означає, що всім людям повинна бути надана можливість отримати якісну освіту та брати участь у культурному житті суспільства.

2.5. Соціальна справедливість: дана гуманістична ідея включає передбачає рівність можливостей та справедливий розподіл ресурсів у суспільстві. Вона ставить на перший план підтримку тих, хто потребує допомоги, та боротьбу з узурпацією ресурсів та соціальною нерівністю. Вона також передбачає доступність соціального середовища для осіб з інвалідністю, можливості для їх реабілітації та соціальної інтеграції, а також захист від будь-якої форми дискримінації.

2.6. Участь у суспільному житті та побудові держави: дана гуманістична ідея стверджує про право кожної людини брати участь в управлінні власною державою чи громадою. Відповідно, держава має забезпечити таку можливість.

2.7. Заборона тортур та нелюдського поводження: дана гуманістична ідея забороняє використання тортур, жорстокого, нелюдського або принизливого поводження або покарання. Це означає, що кожна людина має право на повагу до її фізичної та психологічної цілісності.

2.8. Право на працю та справедливі умови праці: дана гуманістична ідея передбачає, що кожна людина має право на працю, включаючи право на справедливу заробітну плату, безпечні та здорові умови праці, обмеження робочого часу, відпочинок та відпустку. Вона підкреслює важливість гідної праці як основи соціальної справедливості та суспільного благополуччя.

2.9. Цінність людського здоров'я: дана гуманістична ідея передбачає, що здоров'я кожної людини є безцінним. Звідси випливає право кожної людини на найвищий досяжний стандарт фізичного та психічного здоров'я, а також на доступ до якісної медичної допомоги, профілактичних програм та ліків, а також захист від будь-якої форми дискримінації в галузі охорони здоров'я.

2.10. Охорона дитинства: дана гуманістична ідея передбачає особливу охорону та підтримку дітей. Вона визнає за кожною дитиною право на гідне дитинство, освіту, охорону здоров'я, захист від насильства, експлуатації та дискримінації. Вона також підтримує захист дітей-мігрантів, сиріт, дітей з інвалідністю та інших уразливих груп дітей.

2.11. Цінність расового, етнічного та культурного різноманіття: дана гуманістична ідея визнає цінність кожної раси, етносу чи культури. Вона відображає повагу до різноманітності мов, традицій та культурної спадщини, а також захист від культурної асиміляції чи примусової зміни культури.

Список похідних гуманістичних ідей не є вичерпним.

2.3. Психологічні підходи до формування правосвідомості під впливом гуманістичних ідей

Виходячи з положень минулих підрозділів, гуманізм та породжені ним гуманістичні ідеї мають велике значення у розвитку суспільства та міжнародної спільноти. З іншого боку, оскільки наше дослідження має прикладний характер, воно не може акцентувати увагу виключно на загальних тенденціях без дослідження ролі гуманістичних ідей в у формуванні конкретної особистості.

Заразом, для належного проведення емпіричного дослідження впливу гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість, було запропоновано, в першу чергу, дослідити вплив гуманістичних ідей на особистість *per se*.

Зазначене підштовхувало нас до обрання тієї методики, яка допомогла би дослідити наявність взаємозв'язку між гармонійним формуванням особистості та впливом гуманістичних ідей. Було запропоновано відштовхуватися від поняття самоактуалізації, яке відображає найбільш повний та цілісний розвиток індивіда на його життєвому поступі.

Теорія самоактуалізації була розроблена одним з визначних представників гуманістичної психології – Абрахамом Маслоу (1907-1970). Відповідно до нього, людські потреби розташовані у формі ієрархії (піраміди). На першому, базовому, рівні, розташовані **фізіологічні потреби**, які необхідні для виживання людини, а саме повітря, вода, їжа, тепло, одяг, секс і сон. До групи **безпекових потреб** належать ті, що дозволяють забезпечити стабільність та передбачуваність, або ж, іншими словами «впевненість у завтрашньому дні». Потреби в безпеці можуть задовольняти соціальні інституції (наприклад, сім'я, поліція, уряд, система охорони здоров'я). Супроводжують загальне почуття безпеки такі елементи як емоційна безпека, фінансова безпека (наприклад, працевлаштування, соціальне забезпечення), наявність закордонного громадянства, соціальна стабільність, особиста власність та тривке здоров'я. Після задоволення фізіологічних потреб і потреб у безпеці людина починає шукати **приналежності**, яка стосується емоційної потреби людини в міжособистісних стосунках та можливості бути частиною більшої групи. Прикладами потреб у сфері приналежності є дружба, близькість, довіра, прийняття, отримання та дарування прихильності й любов. Потреби в **повазі** є четвертим рівнем в ієрархії Маслоу і включають самооцінку, особисті досягнення та соціальну повагу. Маслоу класифікував потреби в повазі на дві категорії: повага до себе і бажання поваги з боку інших. Потреби в **самоактуалізації** є найвищим рівнем в ієрархії Маслоу і стосуються реалізації потенціалу людини, пошуку особистісного зростання та пікового досвіду. Цей рівень потреби стосується реалізації повного потенціалу людини (McLeod, 2023).

Таким чином, особа, що досягла потреб самоактуалізації, знаходиться на піку власних можливостей. Для самоактуалізованої особистості характерні такі ознаки:

- « – більш ефективно сприймання реальності [...];
- прийняття (себе, інших, природи);
- спонтанність, простота, природність;
- сконцентрованість на завданні (на відміну від сконцентрованості на собі);
- деяка відстороненість і потреба бути наодинці;
- автономія, незалежність від культури та середовища;
- постійна свіжість оцінки;
- містичність та досвід переживання вищих станів;
- почуття єдності з іншими;
- більш глибокі міжособистісні стосунки;
- демократична структура характеру;
- розрізнення засобів і мети, добра і зла;
- філософське, доброзичливе почуття гумору;
- самоактуалізована творчість;
- протистояння аккультурації, насадженню будь-якої часткової культури»

(Мирошніченко, 2012).

Згідно з концепцією А. Маслоу, «особливості особистості, що існують у вигляді вроджених потенцій, актуалізуються під впливом соціальних умов» (Мирошніченко, 2012). Однією з таких соціальних умов і є ті гуманістичні ідеї, які культивуються суспільством та доносяться до людини різними способами, зокрема через вплив законодавства.

Таким чином, в цілях даного дослідження пропонується взяти самоактуалізовану особистість за взірець психологічно благополучного стану («позитивний полюс розвитку») тоді як неактуалізовану особистість пропонується вважати дисфункціональною, належною до «негативного полюсу» психологічного благополуччя.

Дослідження самоактуалізації особистості здійснюється за рядом методик. Разом із тим, станом на сьогодні найбільш розповсюдженим та апробованим є

Опитувальник Особистісних Орієнтацій (POI), розроблений американським психологом Евереттом Л. Шостромом (1921–1992). Створений у 1966 році, він нараховує 150 пунктів, кожен з яких містить два твердження, що описують цінності чи поведінку. Для кожного пункту учасник обирає твердження, яке найбільше описує його особистість. POI оцінюється за двома основними шкалами: орієнтація у часі та коефіцієнт підтримки, плюс 10 підшкал: самореалізаційна цінність, екзистенціальність, почуття реактивності, спонтанність, самоповага, самоприйняття, природа людини, синергія, прийняття агресії та здатність до інтимного контакту (APA, 2023).

Тест POI Шосторма проходив декілька адаптацій. Першу спробу було здійснено Є. Лісовською у 1981, проте популярності дана адаптація не набула. А. Гозман, Ю. Альошина, М. Загика та М. Кроз у 1981–1984 роках здійснили наступну адаптацію тесту POI, у результаті чого був створений Самоактуалізаційний тест (САТ), опублікований у 1987 році. У даному тесті наявні 126 запитань, побудованих за принципом бінарності: досліджуваному пропонується обрати одне з двох питань, що характеризує його ціннісні чи поведінкові особливості. Результати тесту вимірюються за 2 основними шкалами (орієнтація в часі та підтримка) та 12 додатковими шкалами. До останніх входять: «ціннісна орієнтація, гнучкість поведінки, сенситивність до себе (латин. *sensus* – почуття, відчуття), спонтанність, самоповага, самоприйняття, погляд на природу людини, енергійність [синергія – А. П.], прийняття агресії, контактність, пізнавальна потреба, креативність» (Чудакова, 2015: с. 34)⁶. Особливістю тесту є те, що він за одними і тими ж питаннями дозволяє виміряти як базові шкали, так і додаткові. Третя адаптація тесту POI була здійснена у 1996 році А. Рукавішніковим у супроводі В. Чиркова. У даному «Опитувальнику особистісної орієнтації» наявні 150 запитань та 14 шкал, схожих до САТ. Остання відома адаптація тесту POI була здійснена в 1993–1994 роках Н. Каліна та О. Лазукіним й отримала назву «Модифікаційний опитувальник діагностики самоактуалізації

⁶ повний опис значення шкал САТ можна знайти у роботі Глузук Л. (2023), подається в списку використаних джерел.

особистості» (САМОАЛ). У даному тесті, що вимірює прагнення особи до самоактуалізації, міститься 100 питань та 11 шкал (Чудакова, 2015).

Разом із тим, з огляду на валідність та апробованість САТ, а також на наявність публічно доступного інструментарію для оцінки результатів тесту (зокрема, ключ до тесту; профільний лист для переведення «сирих» балів у Т-бали тощо), для проведення нашого дослідження було обрано САТ тест (1987) у адаптації А. Гозман, Ю. Альошина, М. Загика та М. Кроз (перелік питань САТ тесту подається у Додатку А до дисертації).

Ураховуючи те, що не всі шкали САТ можуть піддаватися впливу гуманістичних ідей, для проведення даного дослідження було обрано деякі з них, а саме:

1. *Компетентність у часі (Кч)*. Шкала компетентності у часі відображає здатність людини розуміти власне місце в часовій системі координат «минуле-теперішнє-майбутнє». Гуманістичні ідеї, які засновані на безумовній цінності та гідності кожної людини, можуть слугувати поштовхом для відновлення внутрішньої цілісності особи в даному контексті. Особистість, актуалізована в межах даної шкали, має уявлення про свої історичні коріння, розуміє важливість наявного моменту і має здатність планувати та приймати рішення з врахуванням минулого досвіду та інструментів прогнозування чи моделювання майбутнього;

2. *Ціннісні орієнтації (Цо)*. Шкала ціннісних орієнтацій відображає ступінь розвитку ціннісно-орієнтаційної складової правосвідомості (компонент правової ідеології). Гуманістичні ідеї, які складають основу правової культури сучасного суспільства можуть мати прямий вплив на формування особистості в межах даної шкали. Особистість, актуалізована в межах даної шкали, має глибоке розуміння своїх цінностей, принципів та моральних переконань, що сприяє формуванню стійкої правової свідомості й етичного ставлення до суспільства;

3. *Самоповага (Спв) та самоприйняття (Спт)*. Дані шкали відображають здатність особи приймати і поважати себе. Інтуїтивно видається, що особа, піддана впливу гуманістичних ідей, буде мати вищі показники по даним шкалам, ніж та, у формуванні якої гуманістичні ідеї відіграли не першу або

й останню роль. Особистість, актуалізована за даною шкалою, відчуває свою внутрішню цінність, вірить у себе та свої здібності, що сприяє саморозвитку та формуванню позитивного ставлення до себе;

4. *Уявлення про природу людини (Un)*. Дана шкала відображає, як людина сприймає та розуміє природу людського буття. Гуманістичні ідеї відображають унікальність та цінність кожної людини; її самоактуалізаційний потенціал, а тому можуть впливати на формування уявлень про природу людини в правосвідомості окремого індивіда. Особистості, які більш схильні до гуманістичного світогляду, можуть виявити більше впевненості в своїх можливостях, більшу віру у власний розвиток та самореалізацію, а також більшу шанобливість до інших людей;

5. *Прийняття агресії (Pa)*. Ця шкала відображає ступінь, до якого людина може приймати та розуміти свою внутрішню агресію. Гуманістичні ідеї, які ставлять акцент на розумінні та прийнятті себе, можуть сприяти формуванню здатності особистості здійснювати конструктивний самоконтроль та емоційну регуляцію. Така особистість може розуміти, що агресія є природною людською реакцією на різні ситуації, і вміє керувати нею, знаходячи альтернативні способи вираження емоцій та розв'язання конфліктів;

6. *Контактність (Km)*. Ця шкала відображає здатність людини встановлювати й підтримувати емоційні та соціальні контакти з іншими людьми. Гуманістичні ідеї, які ставлять у центр уваги взаємодію, співробітництво й емпатію, можуть сприяти розвитку контактності особистості. Така особистість проявляє відкритість до інших, вміє слухати, розуміти й вступати в емоційні зв'язки з оточуючими, що сприяє розвитку взаєморозуміння та гармонійних взаємовідносин.

Таким чином, для дослідження впливу гуманістичних ідей на формування особистості було відібрано 7 шкал САТ.

Опитувальник САТ було запропоновано пройти 73 респондентам ($n = 73$), з яких 69,9% жінок ($n = 51$), 30,1% чоловіків ($n = 22$); 98,6% респондентів віком від 18 до 60 років ($n = 72$), 1,4% респондентів віком від 60 років ($n = 1$); 57,6% осіб

професійно-юридичного спрямування (студенти та випускники юридичних факультетів, практикуючі юристи) ($n = 42$) та 42,5% осіб іншого професійного спрямування ($n = 31$).

Аналіз відповідей респондентів по САТ опитувальнику здійснювався за допомогою ключа до опитувальника (Додаток В). Кожна відповідь респондента, яка збігається з передбаченим ключем до опитувальника варіантом відповіді оцінювалася в 1 бал. Потім підбивалася сума балів, отриманих респондентом за обраними шкалами. Ці значення були нанесені на профільний бланк (Додаток Г), з допомогою якого визначені показники респондента у Т-балах, що дозволяють співвідносити результати різних респондентів та інтерпретувати їх. За відомостями Шострома, тестові оцінювання респондентів, які мають високий рівень самоактуалізації, знаходяться в діапазоні від 55 до 70 Т-балів. Тестові оцінки до 45 Т-балів характерні для хворих на психічні розлади, а діапазон від 45 до 55 Т-балів складає психічну норму. Кількість САТ Т-балів 80 і більше Е. Шостром назвав «псевдосамоактуалізацією», що свідчить про сильний вплив на результат дослідження «фактора соціальної бажаності» або про намір респондентів представити себе в сприятливому ракурсі (Глуцук, 2023).

Результати тестування, проведеного серед описаної вище вибірки респондентів продемонстрували наявність серед усіх вікових, статевих та професійних груп як загалом самоактуалізованих особистостей, так і особистостей з низькими рівнями самоактуалізації по декільком чи більшості шкал. З метою спрощення аналізу, було запропоновано поляризувати результати. Так, низькі показники самоактуалізації по шкалам (<44 Т-балів) та показники >70 балів (псевдосамоактуалізація) були віднесені до «негативних» результатів, тоді як всі інші (від 45 до 70 включно) – до «позитивних». Кількості респондентів по відповідним шкалам із позитивними (Пт) та негативними (Нг) результатами продемонстровані у таблиці нижче.

Таблиця 1. Кількість результатів позитивного та негативного характеру по шкалам САТ

	Кч	Цо	Спв	Спт	Уп	Па	Кт
Пт (n)	45	45	61	41	51	41	44
Нг (n)	28	28	12	32	22	32	29

Для дослідження взаємозв'язку між впливом гуманістичних ідей та самоактуалізацією особистості за визначеними шкалами кожному респонденту, додатково до проходження САТ тесту, було запропоновано визначити фактори, які найбільше та найменше вплинули на його становлення. Респондентам було надано 9 факторів становлення особистості та надано інструкцію проранжувати їх за рейтингом від 1 до 9, де на першому місці (1) посідає фактор, що найбільше вплинув на формування респондента, а на останньому місці (9) – фактор, який найменше вплинув на формування респондента (оригінальна репрезентація даного блоку опитування надається у Додатку Б).

Дані фактори складають:

1. *Матеріальний добробут сім'ї;*
2. *Ціннісні орієнтації сім'ї;*
3. *Вимоги суспільства до розвитку;*
4. *Власні бажання та мотивація розвитку;*
5. *Гуманістична спрямованість сім'ї;*
6. *Гуманістичні ідеї суспільства;*
7. *Інстинкт виживання;*
8. *Агресивність суспільства;*
9. *Конкурентність середовища.*

Після отримання результатів, для зручності подальшого аналізу, нами була здійснена дзеркальна конвертація показників, у результатів чого фактору, що мав найбільший вплив на формування даного респондента, була присвоєна цифра 9, відповідно фактору, що мав найменший вплив – цифра 1; фактору, якому був оригінально присвоєний показник 2, тепер присвоєний показник 8; 3 – 7; 4 – 6 і так далі.

Таким чином, у результаті проходження САТ та розробленого нами ранжувального опитувальника по впливу окремих факторів на формування особистості, по кожному із 73 респондентів був сформований індивідуальний пакет даних, що складається із ступеня самоактуалізації по кожній обраній нами

шкалі (негативний-позитивний) та списку факторів, що вплинули на формування даного респондента, з номерним ранжуванням значимості впливу (де за номером 9 – фактор, що вплинув найбільше, 8 – менше, 7 – ще менше ... і так до фактору за номером 1).

Для визначення взаємозв'язку між ступенем самоактуалізації особи та впливом гуманістичних ідей зазначені показники були перенесені у Microsoft Excel зі збереженням індивідуальних профілів респондентів та присвоєнням кожному з них індивідуального номера. Було сформовано 73 строчки по кожному респонденту, які містили на перетині зі стовбчиками інформацію про ступінь самоактуалізації по кожній обраній нами шкалі та інформацію про присвоєний ранговий номер кожному з факторів впливу. Фактори впливу на формування особистості були згруповані за трьома смисловими блоками:

I. Ціннісний блок, до якого увійшли фактори: (1) ціннісні орієнтації сім'ї; (2) гуманістична спрямованість сім'ї та (3) гуманістичні ідеї суспільства;

II. Індивідуальний блок, до якого увійшли фактори: (1) власні бажання та мотивація розвитку; (2) інстинкт виживання; (3) матеріальний добробут сім'ї;

III. Соціокультурний блок, до якого увійшли фактори: (1) вимоги суспільства до розвитку; (2) агресивність суспільства; (3) конкурентність середовища.

У подальшому, з допомогою інструментів сортування в Microsoft Excel, по кожній окремій шкалі САТ нами були відокремлені особи з позитивною самоактуалізацією від осіб з негативною самоактуалізацією. У межах цих сформованих самоактуалізаційних груп було визначено Середній Ранговий Бал по кожному із смислових блоків, як середнє арифметичне з присвоєних респондентами рангів по окремим факторам впливу.

Використовувалася така формула обрахунку по кожному смислового блоку (окремо серед респондентів з позитивною самоактуалізацією та негативною самоактуалізацією):

$$СРБ_{вБ} = ((РБ1_{r1} + РБ2_{r1} + РБ3_{r1}) + (РБ1_{r2} + РБ2_{r2} + РБ3_{r2}) + (РБ1_{r1} + РБ2_{r1} + РБ3_{r1}) + \dots + (РБ1_{rn} + РБ2_{rn} + РБ3_{rn})) \div N_r \div 3,$$

де $СРБ_{вБ}$ – Середній Ранговий Бал по відповідному смислового блоку, $РБ1$ – ранговий бал по першому фактору впливу відповідного смислового блоку, $РБ2$ – ранговий бал по другому фактору впливу відповідного смислового блоку, $РБ3$ – ранговий бал по третьому фактору впливу відповідного смислового блоку, $r1$ ($r2$, rn) – порядковий номер респондента, N_r – кількість респондентів, 3 – кількість факторів впливу відповідного смислового блоку.

Врешті, нами було отримано Середній Ранговий Бал по кожному смислового блоку факторів впливу в межах окремих шкал самоактуалізації з розподілом по респондентам з позитивною та негативною самоактуалізацією. Більш детально емпіричні результати даного дослідження презентуються у таблиці нижче:

Таблиця 2. Середній Ранговий Бал по окремим шкалам в межах смислових блоків з диференціацією респондентів із позитивним та негативним ступенем самоактуалізації

Шкала	Ступінь самоактуалізації	Ціннісний блок	Індивідуальний блок	Соціокультурний блок
Цо	Позитивний	5,07	5,57	<u>4,36</u>
	Негативний	<u>4,34</u>	5,38	5,27
Спв	Позитивний	4,92	5,48	<u>4,57</u>
	Негативний	<u>4,08</u>	5,56	5,36
Спт	Позитивний	4,84	5,48	<u>4,67</u>
	Негативний	<u>4,73</u>	5,52	4,75
Уп	Позитивний	4,95	5,45	<u>4,59</u>
	Негативний	<u>4,40</u>	5,60	4,98
Кч	Позитивний	4,82	5,68	<u>4,49</u>
	Негативний	<u>4,74</u>	5,20	5,06
Па	Позитивний	<u>4,66</u>	5,55	4,79
	Негативний	4,96	5,43	<u>4,60</u>
Кт	Позитивний	<u>4,69</u>	5,29	5,02
	Негативний	4,94	5,81	<u>4,22</u>

* для зручності, найбільший СРБ в межах позитивного чи негативного ступеню самоактуалізації за певною шкалою виділено **напівжирним**, середній – *курсивом*, найменший – підкреслено.

Аналізуючи результати даного дослідження можна прослідкувати декілька загальних тенденцій. Перша – у 5 з 7 шкал (Цо, Спв, Спт, Уп, Кч) ціннісний

смісловий блок займає друге місце по величині СРБ серед респондентів, що мають позитивну самоактуалізацію по зазначених шкалах. Друга, пов'язана з першою, – у межах 5 з 7 шкал (Цо, Спв, Спт, Уп, Кч) серед респондентів із негативним ступенем самоактуалізації ціннісний смісловий блок займає останнє місце по величині СРБ.

Зазначене свідчить про те, що фактори гуманістичної спрямованості з ціннісного смислового блоку відіграють стає значення у формуванні самоактуалізованої особистості по шкалах Цо, Спв, Спт, Уп, Кч. Разом із тим, прослідковується і зворотній процес, а саме – коли гуманістичні ідеї та цінності відіграють незначну роль у формуванні особистості, вона формується з негативними показниками самоактуалізації по визначених шкалах. Синергія даних тенденцій свідчить про те, що гуманістичні ідеї та цінності займають важливе значення у формуванні ціннісної складової світогляду особи, її здатності поважати та приймати себе, позитивно сприймати природу людини, а також розуміти причинно-наслідкові зв'язки між власним минулим та майбутнім, наслідки власних рішень.

Що ж до шкали *Па*, прослідковується така тенденція: для осіб із позитивним ступенем самоактуалізації за даною шкалою характерне надання більшої переваги факторам із соціокультурного смислового блоку, ніж факторам із ціннісного блоку. І, навпаки, особи, що не мають здатності приймати власну агресію, надають факторам із соціокультурного блоку меншого значення, ніж будь-яким іншим факторам. Зазначене свідчить про те, що вплив конкурентного середовища, агресивного суспільства та суспільних вимог до розвитку корелює із здатністю особи приймати власну агресію. Тобто, необхідною умовою для виживання в межах агресивного й вимогливого середовища є вміння приймати власну агресію, адже особа, яка не приймає її, ніколи не зможе захистити себе і вижити в складних соціокультурних умовах.

Схожими є і результати аналізу по шкалі *Кт*. Так, для осіб із позитивним ступенем самоактуалізації за даною шкалою характерне надання більшої переваги факторам із соціокультурного смислового блоку, ніж факторам із ціннісного

блоку. І, навпаки, особи, що не мають високого рівня контактності, надають факторам із соціокультурного блоку меншого значення, ніж факторам із ціннісного та індивідуального блоків. Зазначене свідчить, що формування в особи високого контактності пов'язане із її здатністю адаптуватися до життя в конкурентному середовищі та суспільстві з усталеними вимогами до розвитку кожного індивіда. Заразом, особи, які не є контактними, мають меншу спроможність до адаптації в конкретному суспільстві.

Таким чином, результати вищенаведеного дослідження демонструють, що гуманістичні ідеї мають важливе значення у формуванні ціннісної складової світогляду особи, її здатності поважати та приймати себе, позитивно сприймати природу людини, а також розуміти причинно-наслідкові зв'язки між власним минулим та майбутнім, наслідки власних рішень.

З точки зору впливу на правосвідомість, дані результати свідчать про вплив гуманістичних ідей на усі компоненти правосвідомості: правову ідеологію, правову психологію та поведінковий елемент (Погоріленко, 2023г). Так, особа з позитивними показниками самоактуалізації, що сформувалися під впливом гуманістичних ідей, краще і глибше розуміє зміст правових норм щодо цінності людського життя, рівноправності, свободи її співгромадян, інклюзивності, расового, етнічного та культурного різноманіття тощо (вплив на правову ідеологію). Заразом, така особа здатна більшою мірою відчувати соціальну несправедливість та реагувати на правові потреби співгромадян (вплив на правову психологію). Загалом же, самоактуалізована особа, сформована під впливом гуманістичних ідей, з огляду на більш розвинену ціннісну шкалу самоактуалізації, шкалу самоповаги, самопідтримки та розуміння наслідків власних дій схильна до більш правомірної поведінки (вплив на поведінковий елемент правосвідомості).

Таким чином, результати даного дослідження свідчать про позитивний вплив гуманістичних ідей на правосвідомість громадян. Разом із тим, окремого дослідження потребує вплив гуманістичних ідей *в законодавстві* на правосвідомість. Відмінність впливу гуманістичних ідей *per se* від впливу гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість полягає в їх генезі. Так,

якщо гуманістичні ідеї *per se* можуть транслюватися через ціннісні орієнтації сім'ї, гуманістичну спрямованість найближчого оточення та суспільства загалом (що і було предметом вищенаведеного дослідження), то гуманістичні ідеї в законодавстві транслюються зовсім іншими каналами, зокрема засобами правового впливу та правового регулювання (як продемонстровано у підрозділі 1.3. даної роботи). Отже, і вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість може відрізнятись за ступенем від впливу гуманістичних ідей *per se*. З огляду, на це, було проведене окреме дослідження впливу гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість, результати якого будуть продемонстровані в наступних підрозділах даної роботи.

Висновки до розділу 2

1. Гуманізм як суспільно-політична ідеологія має тривалу історію розвитку: від античності, через добу Середньовіччя та Відродження і аж до Нового Часу та сучасності. Якщо для гуманістів античності людяність була синонімом освіченості, соціального стану та видатних вчинків, то з приходом християнства кожна людина почала визнаватися творінням Бога, внаслідок чого стала наділена безумовною цінністю та гідністю. Гуманісти доби Відродження здійснили перехід від теоцентричного до антропоцентричного вектору розвитку філософської думки, та поставили в центр уваги в літературі та мистецтві людину. Було обґрунтовано право людини на суспільний устрій, що сприяє досягненню індивідуального щастя та на пізнання світу таким, як він є. З приходом Нового Часу все більше уваги в філософії почало надаватися питанням епістемології. Були розроблені дві системи світопізнання: емпірична та раціоналістична. Врешті, розвиток критичного мислення призвів до переосмислення тогочасного суспільного ладу на теренах Європи, формування договірної концепції походження держави, наслідком чого стали ряд визначних революцій, зокрема Американська та Французька – та формування декількох визначних національних документів з прав людини, що стали квінтесенцією розвитку гуманізму.

2. У 20 столітті відбувається секуляризація гуманізму: якщо раніше підставою для визнання цінності кожної людини було її Божественне походження, то з приходом світського гуманізму цінність людини стає очевидною а ргіогу. Провідною гуманістичною ідеєю, спільною як для релігійного, так і для світського гуманізму, стає цінність та гідність кожної людини. Саме вона стала підставою для формування міжнародної системи універсальних людських прав у 20 столітті.

3. Було запропоновано визначення *гуманістичної ідеї як будь-якої світоглядної концепції, в центрі якої лежить уявлення про безумовну цінність та гідність кожної людської особи незалежно від віку, статі, раси, етнічного чи соціального походження, майнового стану, релігії, політичних поглядів чи інших ознак.*

4. Міжнародні нормативно-правові акти сучасності засновані на базовій гуманістичній ідеї, якою є цінність та гідність кожної людини. Її існування є підставою для всіх інших похідних гуманістичних ідей, серед яких: рівність; безумовна цінність кожного людського життя; свобода; доступ до освіти та культури; соціальна справедливість; участь у суспільному житті та побудові держави; заборона тортур та нелюдського поводження; цінність людського здоров'я; охорона дитинства; цінність расового, етнічного та культурного різноманіття. Дані гуманістичні ідеї лежать в основі Прав Людини як провідної юридичної концепції гуманістичного спрямування 20 та 21 століть, відповідно до якої кожній людині від початку її життя та виключно на підставі приналежності до людського роду належний ряд універсальних прав, таких як право на життя, право на працю, право на житло, право на повагу до честі та гідності тощо.

5. Емпірично продемонстровано, що гуманістичні ідеї, які знаходять власне вираження у ціннісних орієнтаціях сім'ї, гуманістичній спрямованості сім'ї та гуманістичній спрямованості суспільства позитивно впливають на формування індивіда в аспекті його самоактуалізації, а саме на такі показники особистості, як ціннісні орієнтації, самоповага, самоприйняття та компетенція в часі. Дані результати свідчать про позитивний вплив гуманістичних ідей на усі

компоненти правосвідомості: правову ідеологію, правову психологію та поведінковий елемент. Окремого дослідження потребує вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість, що є темою наступного підрозділу.

РОЗДІЛ 3.

ДЕТЕРМІНУЮЧИЙ ВПЛИВ ГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ В ЗАКОНОДАВСТВІ НА РОЗВИТОК ПРАВОСВІДОМОСТІ

3.1. Результати крос-юрисдикційного емпіричного дослідження детермінуючого впливу гуманістичних ідей в законодавстві на розвиток правосвідомості

Попередні підрозділи продемонстрували наявність чітких тенденцій щодо позитивного впливу гуманістичних ідей на формування правосвідомості *per se*. Даний підрозділ присвячений демонстрації результатів крос-юрисдикційного емпіричного дослідження детермінуючого впливу гуманістичних ідей *в законодавстві* на правосвідомість.

Емпіричне дослідження впливу гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість передбачає підбір необхідної методології. Станом на сьогодні, існує 2 основних способи дослідження впливу законодавства, а відповідно і гуманістичних ідей, в ньому закріплених, на правосвідомість. Перший з них передбачає проведення лонгітюдного моніторингу формування правосвідомості під впливом існуючого законодавства, тоді як інший – порівняння стану розвитку правосвідомості у громадян країн з різним законодавчим регулюванням одного з важливих питань суспільно-політичного життя.

Для цілей цього дослідження був обраний другий підхід. З огляду на це, необхідно було обрати одну з важливих гуманістичних ідей, яка по-різному врегульована в декількох країнах. Безумовно, найважливішою гуманістичною ідеєю, як досліджено в попередніх підрозділах даної роботи, є цінність та гідність кожної людини. Дана ідея знаходить відображення у різних правах людини, найважливішим та базовим з яких є право на життя. Право на життя є найбільш визнаним правом як на міжнародному, так і на національному рівні. Такі міжнародні нормативно-правові акти як Загальна декларація прав людини, UDHR,

ЄКПЛ, ICCPR, МПЕСКП, Американська конвенція з прав людини – усі передбачають наявність в кожній людині права на життя.

Разом із тим, хоча саме по собі право на життя є загальновизнаним, не всі його аспекти врегульовані однаково. Зокрема, слабо врегульовано як на міжнародному, так і на національному рівні питання захисту права на життя ненароджених.

Більшість міжнародних актів з прав людини не торкаються питання захисту життя ненароджених. Водночас, деякі з них прямо торкаються цього питання. Так, Американська конвенція з прав людини у ст. 4 прямо встановлює захист права на життя від моменту зачаття. У Преамбулі CRC беруться до уваги положення Декларації прав дитини, відповідно до якої дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження. ICCPR, на відміну від Американської конвенції з прав людини та CRC, прямо не торкається питання захисту прав дитини до народження. Разом із тим, заборона смертної кари для вагітних жінок у ст. 6 (5) ICCPR фактично передбачає захист життя ненароджених (Pogorilenko, 2018). Як стверджується в *travaux preparatoires*⁷ до ICCPR: «Основною причиною вказівки в параграфі 4 [нині стаття 6 (5) – А. П.] оригінального тексту, що смертний вирок не повинен виконуватися щодо вагітних жінок, було врятувати життя невинної дитини» (UN General Assembly, 1957). Таким же чином у звіті Генерального секретаря ООН 1955 року згадується, що намір параграфа «був натхненний гуманітарними міркуваннями та увагою до інтересів ненародженої дитини» (UN Secretary-General, 1955). Таким чином, можна віднести ICCPR до міжнародних актів, що захищають життя дитини від зачаття (що в даному випадку здійснюється через захист вагітних жінок від смертної кари).

Конвенція про права людини та біомедицину прямо не визначає, з якого моменту кожна людина має отримати захист у сфері медичних досліджень. Разом із тим, Пояснювальна записка до Конвенції у п. 19 стверджує, що людську

⁷ Підготовчі матеріали з розробки нормативного акту, корисні для роз'яснення його змісту.

гідність та особистість людини необхідно поважати, як тільки починається життя (Council of Europe, 1997). І хоча Пояснювальна записка не є обов'язковим документом у інтерпретації Конвенції, проте охоплює основні питання підготовчої роботи та роз'яснює об'єкт і мету Конвенції для кращого розуміння змісту її положень (Пункт III Преамбули до Пояснювальної записки).

Системне тлумачення інших міжнародних актів дає можливість зробити висновок про захист людського життя вже з моменту зачаття. Зокрема, це стосується Загальної декларації про геном людини, прийнятої у 1997 році Генеральною конференцією ЮНЕСКО. Відповідно до ст. 1 Декларації, геном людини лежить в основі початкової спільності всіх представників людського роду, а також визнання їх невід'ємної гідності та різноманітності; геном людини знаменує собою надбання людства. Кожна людина має право на повагу до її гідності та її прав, незалежно від її генетичних характеристик. Така гідність безперечно означає, що особистість людини не може зводитися до її генетичних характеристик, і вимагає пошани її унікальності та неповторності (ст. 2 Декларації). Таким чином, відповідно до Декларації, кожна людина наділена безумовною гідністю та правами вже з моменту зачаття, оскільки саме в цей момент виникає унікальний людський геном окремого індивіда (Jacobs, 2018).

На національному рівні існують полярні тенденції щодо захисту життя ненароджених. Тоді як деякі країни та штати визнають право на життя або іншу форму захисту людського життя до народження, інші – ігнорують дане питання, або навпаки, допускають такі явища як аборт.

У Європейському регіоні лише декілька країн визнають необхідність захисту життя ненароджених. До них належить Польща, яка у ст. 1 Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży визнає право на життя ненароджених; Словаччина, яка у статті 15 (1) Конституції визнає необхідність захисту людського життя до народження; Угорщина, яка у ст. II Конституції визнає необхідність захисту людського життя від зачаття; Італія, яка у art. 1 Act No 40 Feb. 19, 2004; art. 1, Law No. 194 May 22, 1978 визнає, що ненароджена дитина є носієм суб'єктивних прав, а держава має

захищати людське життя від його зародження; Люксембург (Art. 1 Loi du 15 novembre 1978) та Албанія (Neni 1 Ligji Nr.8045, dt 7.12.1995), де гарантується повага до кожної людини із самого початку життя. Разом із тим, серед цих країн лише Польща практично захищає життя ненароджених через заборону абортів (у більшості випадків, крім вагітності в результаті зґвалтування та загрози життю матері) та міцну сімейну політику, тоді як більшість інших країн Європи дозволяють аборт на поінформований запит жінки до певного строку (10-12 тижнів).

Тенденції щодо захисту людського життя в Європейському регіоні також невтішні. Спостерігається подальше зменшення кількості країн, що підтримують політику захисту прав та інтересів ненароджених. Зокрема, до 2018 року Ірландія була однією з цих лічених країн Європи, що захищали людське життя до народження від посягань. Так, стаття 40.3.3^o Конституції Ірландії зазначала: «Держава визнає право на життя ненародженої дитини та, з належною увагою до рівного права на життя матері, гарантує у своїх законах повагу та, наскільки це практично можливо, його закони для захисту та відстоювання цього права» (Pogorilenko, 2018). У 2018 році в Ірландії відбувся референдум (McDonald & Graham-Harrison, 2019), за результатами якого до даної статті Конституції були внесені правки, у результаті чого вона тепер звучить так: «Законом може бути передбачено переривання вагітності».

Протилежна ситуація щодо захисту цінності людського життя до народження спостерігається у США. Довгий час у США зберігалася федеральна заборона на аборт, що розповсюджувалася на всі штати. Підставою для такої заборони було історичне рішення Верховного Суду США в справі *Roe v. Wade* (22 січня 1973 року), відповідно до якого федеральна заборона абортів є неконституційною. У даному рішенні Верховний Суд США постановив, що закони Техасу, які передбачають кримінальну відповідальність за аборти, порушують конституційне право жінки на недоторканність приватного життя, яке, на його думку, неявно міститься у Чотирнадцятій поправці до Конституції США (*Roe v. Wade*, 1973). У 1992 році було прийнято схоже рішення у справі *Planned Parenthood of*

Southeastern Pennsylvania v. Casey, де фактично було визнано конституційне право на аборт (*Planned Parenthood of SE Pennsylvania v. Casey*, 1992).

Разом із тим, у 2022 році, після довгої суспільної дискусії, обидва дані рішення були скасовані. Рішенням у справі *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* Верховний суд США постановив, що не існує ніякого конституційного права на аборт, погодившись із заявником, що ніщо в конституційному тексті, структурі, історії чи традиції США не підтримує право на аборт (Duignan, 2023).

Станом на сьогодні, у США, де раніше аборти були дозволені у всіх штатах, відбуваються кардинальні зміни. Багато штатів відновили дію законів на захист ненароджених, тоді як інші передбачають захист ненароджених на рівні Конституцій штатів. Так, штат Алабама США станом на зараз визнає святість людського життя та право на життя від зачаття на рівні Конституції (art. I, § 36.06), як і штат Арканзас США, який визнає необхідність захисту людського життя від зачаття (Amendment 68 to Constitution). Відповідно до законодавства штату США Міссурі (M.R.S. XII, Section 188.017) визнається право на життя ненароджених; штатів США: Південна Дакота (S.D.C. § 34-23A-1.2), Теннессі (TN Code § 39-15-211 (a) (6), Кентукі (K. C. 311.781 (9), Техас (Sec. 170A.001 (5) Health and Safety Code), Міссісіпі (M. C. Ann. § 97-3-37), Міссурі (Mo. Rev. Stat. § 1.205 (1-2), Вісконсин (WI Stat § 940.04 (6) – визнається існування людської істоти від моменту зачаття. Штати Айдахо (I. C. § 39-9306), Алабама (Ala. Code § 26-23H-4), Луїзіана (Louisiana RS 40:1061), Джорджія (GA Code § 16-5-80), Оклахома (ENR. H. V. No. 4327), Південна Дакота (S.D.C. § 22-17-6), Теннессі (Tenn. Code § 39-15-213), Західна Вірджинія (W. V. Code §16-2Rv-1), Міссурі (Mo. Rev. Stat. § 1.205 (1-2), Вісконсин (1997 Wisconsin Act 292; WI Stat § 48.133) та Кентукі (K.C. 311.710 (2) – забороняють аборт у більшості випадків (крім окремих випадків, таких як згвалтування чи загроза життю матері, залежно від штату).

Таким чином, бачимо значну полярність на міжнародному рівні щодо питання захисту життя ненароджених дітей. Захист життя ненароджених дітей на законодавчому рівні є практичною реалізацією гуманістичної ідеї гідності та

цінності кожного людського життя. У тих країнах, де захист життя дитини реалізований на законодавчому рівні від моменту зачаття, можна констатувати повну реалізацію даної гуманістичної ідеї. Там же, де людське життя захищається лише після народження, відбувається часткова реалізація даної гуманістичної ідеї.

У зв'язку з цим, для з'ясування ступеню впливу гуманістичної ідеї цінності та гідності кожного людського життя на правосвідомість громадян було прийнято рішення опитати респондентів із країни, що належить до групи країн без належного законодавчого захисту ненароджених, а саме України, та штату США, який захищає цінність людського життя від зачаття – у даному випадку був обраний штат Луїзіана. Так, відповідно до ст. 57 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я», з метою охорони здоров'я жінки їй надається можливість особисто вирішувати питання про материнство. Своєю чергою, у ч. 6 ст. 281 Цивільного Кодексу України та у ст. 50 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» закріплені положення про штучне переривання вагітності (аборт) на строк до 12 тижнів. На противагу цьому, законодавство штату Луїзіана США визнає існування людської особи від зачаття та імплантації ембріона (Louisiana RS 14:2 (7) та захищає життя людської особи від зачаття та імплантації ембріона від абортів (крім випадків необхідності збереження життя чи здоров'я матері).

Як і в Україні, так і штаті США Луїзіана респонденти є особами віком від 18 років, жінки та чоловіки. Кількість респондентів в Україні: $n = 153$, у штаті США Луїзіана: $n = 93$. В Україні респондентами були студенти Івано-Франківського юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія» (3-4 курс), Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (3-4 курс), Юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (3-4 курс). У штаті США Луїзіана в аспекті місця навчання чи роботи вибірка загальна.

Респонденти в Україні були розділені на 2 групи (в кожній групі всі респонденти унікальні): (1) першій групі (далі – UAr) було запропоновано

змодельовати ситуацію та відповісти на питання щодо власної поведінки в такій ситуації в межах законодавчого поля України (n = 109); (2) другій групі (далі – UAm) було запропоновано змодельовати ситуацію уявного переселення в одну з країн, де штучне переривання вагітності заборонене в більшості випадків, в даному випадку в Республіку Польщу та відповісти на питання щодо власної поведінки в такій ситуації (n = 44).

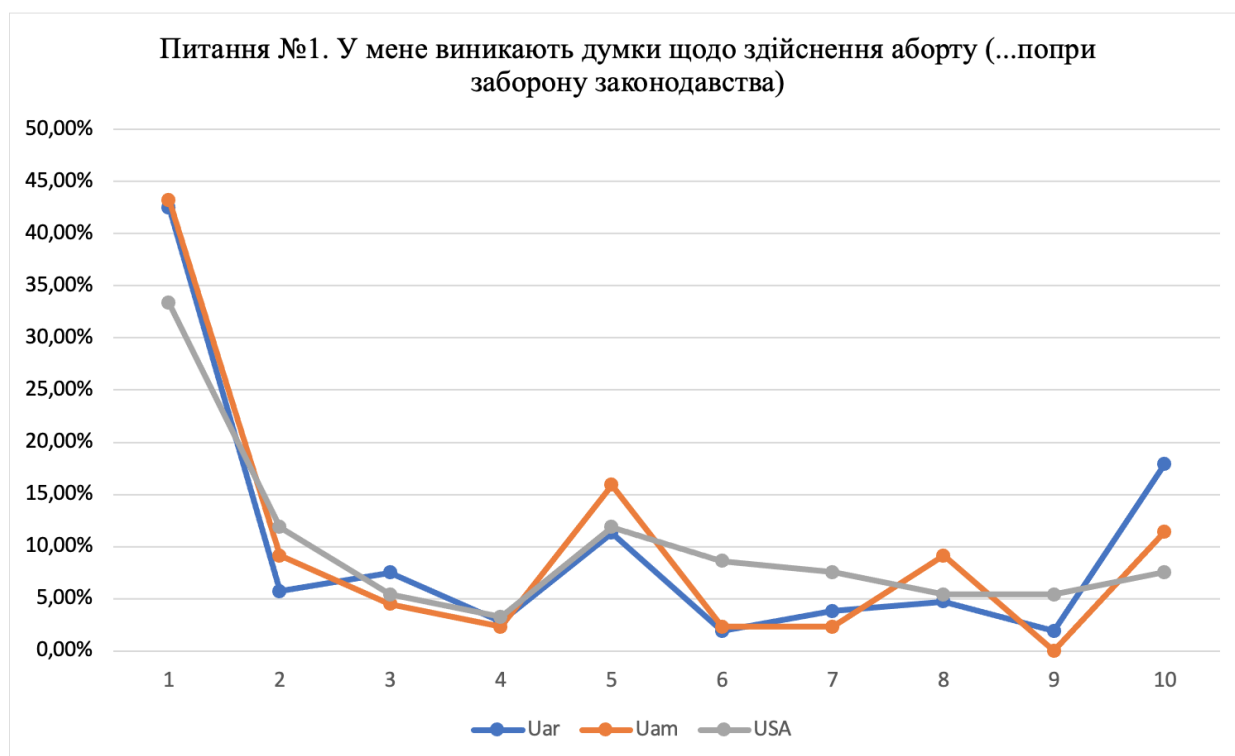
Респондентам із кожної з трьох сформованих груп були задані аналогічні питання. Питання сконструйовані по принципу «лінійки», тобто кожній особі запропоновано оцінити власне ставлення щодо заданих питань у межах пропонованої ситуації за шкалою від 1 до 10, де 1 – повністю не відповідає дійсності, а 10 – максимально відповідає дійсності. Відмінності між формулюванням питань були обумовлені наявним законодавчим регулюванням. Пропонується розглянути задані питання:

№	UAr	UAm	US ⁸
Уведення	<p>Ви проживаєте в Україні. Відомо, що в Україні дозволяється здійснювати переривання вагітності до 12 тижнів на запит та до 22 тижнів за наявності особливих медичних показників.</p> <p>Уявіть, що Ви раптово дізналися про Вашу непланову вагітність/вагітність Вашої партнерки.</p> <p>Оцініть відповіді щодо ваших дій у даній ситуації за шкалою 1-10, де 1 – повністю не відповідає дійсності, а 10 – максимально відповідає</p>	<p>Уявіть, що Ви переїхати жити до Польщі і набули польського громадянства. З якихось незалежних від Вас причин, Ви не можете повернутися в Україну. Відомо, що у Польщі є закон, який захищає життя людини від моменту його зачаття, а відповідно заборонено переривання вагітності, окрім виключних випадків, обумовлених законодавством.</p> <p>Ви раптово дізналися про Вашу непланову вагітність/вагітність Вашої партнерки.</p> <p>Оцініть відповіді щодо ваших дій в даній ситуації за шкалою 1-10, де 1 - повністю не відповідає дійсності, а 10-максимально відповідає</p>	<p>Ви живете в Луїзіані, штаті, який захищає життя ненароджених людей і забороняє переривання вагітності, за винятком кількох випадків, спеціально передбачених законом.</p> <p>Уявіть, що ви раптом виявили свою незаплановану вагітність/незаплановану вагітність вашого партнера.</p> <p>Оцініть відповіді щодо ваших дій в даній ситуації за шкалою 1-10, де 1 - повністю не відповідає дійсності, а 10-максимально</p>

⁸ Оригінальні питання були задані англійською мовою. Для зручності, наводиться переклад.

	дійсності	дійсності.	відповідає дійсності.
Питання № 1.	У мене виникають думки щодо здійснення аборт	У мене виникають думки щодо здійснення аборту попри заборону Законодавства	У мене виникають думки щодо здійснення аборту попри заборону Законодавства
Питання № 2.	Я готова (-ий) здійснити підкуп медичних працівників для здійснення аборт, якщо мій термін виявиться більший ніж законодавчо допустимий	Я готова (-ий) здійснити підкуп медичних працівників для здійснення аборт	Я готова (-ий) здійснити підкуп медичних працівників для здійснення аборт
Питання № 3.	Я готова (-ий) для здійснення переривання вагітності звернутися до фахівців інших країн, де дозволений аборт на більш пізніх термінах	Я готова (-ий) для здійснення переривання вагітності звернутися до фахівців інших країн, де дозволений аборт	Я готова (-ий) для здійснення переривання вагітності звернутися до фахівців інших країн (штатів), де дозволений аборт
Питання №4	В мене ніколи не виникне думка про переривання вагітності незалежно від того, дозволяє це робити законодавство чи ні	В мене ніколи не виникне думка про переривання вагітності незалежно від того, дозволяє це робити законодавство чи ні	В мене ніколи не виникне думка про переривання вагітності незалежно від того, дозволяє це робити законодавство чи ні

Пропонуємо розглянути аналітику наданих респондентами відповідей по кожному питанню. У процентному співвідношенні подається кількість респондентів, які позначили той чи інший бал у відповідь на поставлене запитання.

Перш за все, варто звернути увагу на відмінності у специфіці заданих респондентам питань. Так, респондентам з групи UAr було задане питання «У мене виникають думки щодо здійснення абортів», тоді як іншим групам – «У мене виникають думки щодо здійснення абортів *попри заборону Законодавства*». Частина «...попри заборону Законодавства» стимулює до роздумів над власними діями, тоді як питання без даної частки більшою мірою пов'язане з абстрактними роздумами над питанням абортів, аніж з конкретними діями. Зазначене може впливати на результати опитування.

Повертаючись до зазначених результатів, варто звернути увагу на полярні сторони графіку (бали 1 та 10). Спостерігаємо, що респонденти групи UAr значно частіше надали відповідь «максимально відповідає дійсності» (бал 10) у відповідь на поставлене запитання, ніж респонденти груп UAm та USA, при чому спостерігається чітка градація, де респонденти із групи UAr (із наявним дозволом абортів в країні) надали найбільшу кількість відповідей «максимально відповідає дійсності», респонденти групи UAm (із уявним переїздом в країну із законодавчою забороною на аборт) – менше, і найменше – із групи US, де респонденти знаходяться в межах реальної заборони на здійснення абортів.

У протилежній частині графіку (бал 1) спостерігаються високі показники для груп UAm та UAr, та менші показники для групи US.

Високі показники для групи UAr пояснюються специфікою заданого питання, що пов'язане радше із наявністю думок щодо абортів як такого, аніж із конкретними діями в цьому напрямку. Думки щодо абортів або виникають або не виникають, відповідно респонденти з даної групи і схильні надавати або повністю ствердні (бал 10), або повністю заперечувальні (бал 1) відповіді на задане питання (що підтверджується також меншою кількістю відповідей в середній частині шкали у респондентів з групи UAr, порівняно з респондентами з інших груп, як продемонстровано нижче).

Щодо групи US, спостерігаємо деяку непослідовність у полярних частинах графіку. З одного боку, оскільки законодавче поле штату Луїзіана забороняє

здійснювати аборт, респонденти групи US менш схильні давати повністю ствердну відповідь на поставлене питання (бал 10), порівняно з респондентами з інших груп. Заразом, респонденти із даної групи також дали значно менше повністю заперечувальних відповідей на питання (бал 1), ніж респонденти з інших груп. Пояснюється це відсутністю правової однорідності в США щодо питання абортів, де, хоча багато штатів, включно з Луїзіаною, і вводять обмеження щодо можливості штучного переривання вагітності, все ж багато інших поки дозволяють дану антилюдську практику. У зв'язку з цим, закріплюються дві паралельні тенденції: унаслідок впливу гуманістичних положень штату Луїзіана формується група людей з наміром щодо збереження людського життя від зачаття (про що свідчить зменшення кількості респондентів що дали максимально ствердну відповідь на питання (бал 10), та поруч із тим, унаслідок відсутності зазначеної правової однорідності серед інших штатів США, менша кількість респондентів у групі US готові повністю відмовитися від наміру скористатися даною «послугою» (низька кількість відповідей на бал 1).

Своєю чергою, високі показники по балу 1 у респондентів з групи UAm є цілком послідовними та за логікою відповідними низькій кількості відповідей даної групи за балом 10, оскільки запропоноване законодавче поле Республіки Польщі є однорідним, а сама країна суверенною, що, врешті, чинить формуючий вплив на правосвідомість, а саме знижує бажання здійснити аборт у випадку непланованої вагітності.

Наступним кроком пропонується проаналізувати не лише полярні бали шкали, а й усі інші, для чого запропоновано просумувати по кожній групі відсоткові показники в межах від 1-3 (назва групи балів «не відповідає дійсності»), від 4-7 (назва групи балів «не впевнений (-а)») та від 8-10 (назва групи балів «відповідає дійсності»).

Питання №1. У мене виникають думки щодо здійснення аборту (...попри заборону Законодавства)			
Сума відсотків по балам	UAr	UAm	US
Від 1-3 (не відповідає дійсності)	55,70%	56,80%	50,54%
Від 4-7 (не впевнений (-а))	19,80%	22,80%	31,18%
Від 8-10 (відповідає дійсності)	24,50%	20,50%	18,28%

Аналізуючи кількісне представлення результатів опитування, варто розпочати із групи UAr. Як бачимо, у достатньо великої частини респондентів (55,7%) навіть не виникає думка про аборт, тоді як у 24,5% з них дана думка виникає. Своєю чергою, законодавча заборона абортів, в сукупності з більш предметним формулюванням запитання, спонукала вже меншу кількість респондентів із групи UAm ствердно відповідати на поставлене запитання, та більшу кількість із них, порівняно із групою UAr, – заперечити щодо власного бажання здійснити аборт. Паралельно збільшується кількість респондентів, що не визначилися із власними намірами (22,8%). Пов'язується це із усвідомленням власної відповідальності за майбутні дії⁹⁹.

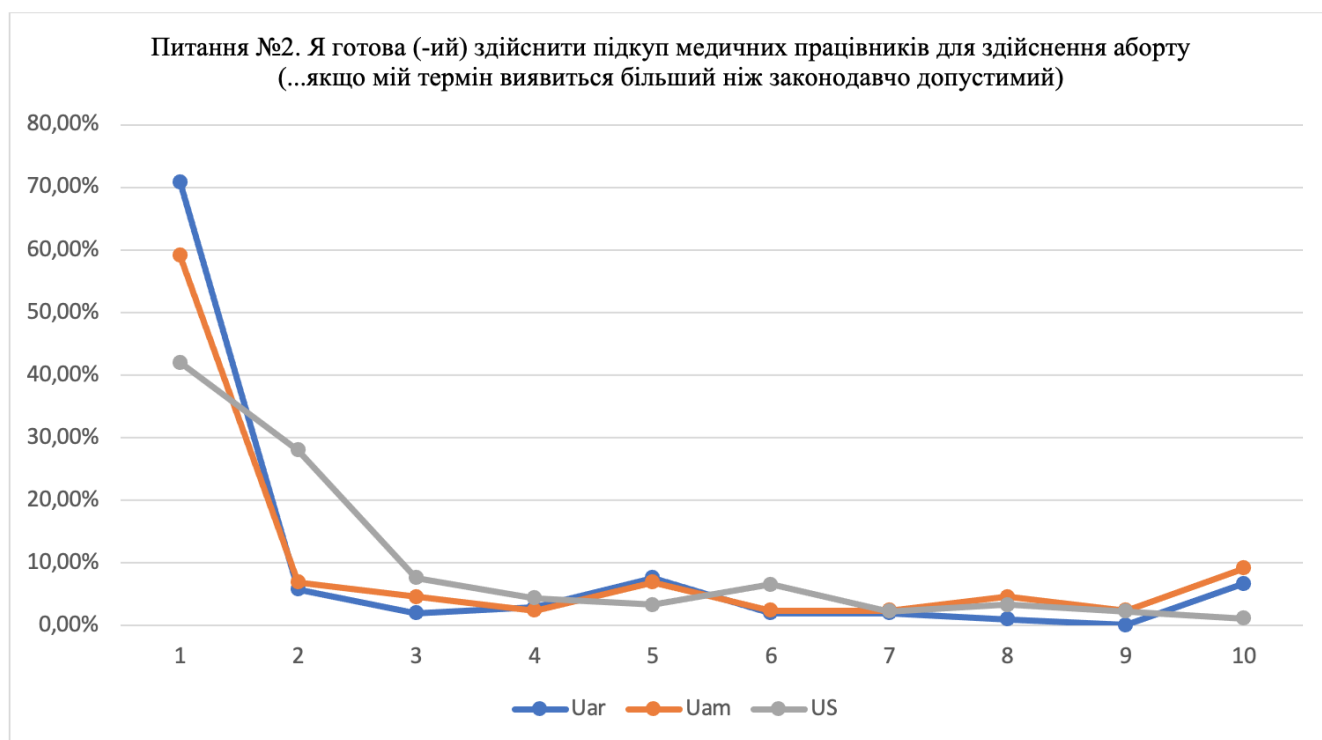
У групі US, де респонденти є резидентами штату із заборною здійснення абортів, послідовно зменшується кількість осіб, що погоджуються із наявністю думок щодо можливості здійснення абортів, навіть порівняно з групою UAm (20,5% UAm до 18,28% US). Разом із тим, спостерігаємо, що в групі US значно збільшується кількість респондентів, що не визначилися із власними намірами та менша кількість осіб, порівняно із групою UAm, готові повністю відмовитися від можливості здійснити аборт. Як і пояснювалося вище, така тенденція пов'язується із неоднорідністю правового регулювання абортів у США та можливістю легко звернутися до послуг абортів у штатах, де це дозволено.

Таким чином, аналіз відповідей респондентів на питання №1 даного опитування дає можливість зробити декілька висновків. З одного боку, виявлено,

⁹⁹ Примітно, що у групі UAr кількість респондентів, що відповіли в межах від 4-7 балів найменша. Це знову ж таки пов'язується із специфікою заданого питання та відсутністю відчуття відповідальності за самі лише думки щодо абортів, у зв'язку з чим респонденти більш схильні до категоричних суджень та, відповідно, надають більше відповідей у полярних частинах шкали.

що гуманістичні положення законодавства Республіки Польща та штату Луїзіана мають позитивний вплив на наміри респондентів щодо здійснення абортів. З іншого боку, продемонстровано, що неоднорідність законодавчого поля в питанні абортів може частково нівелювати позитивний вплив гуманістичних ідей на правосвідомість. Найбільш гармонійний вплив на правосвідомість відбувається тоді, коли на території всієї держави правове регулювання питання абортів є узгодженим.

Розглянемо аналіз відповідей по другому питанню.

Результати відповідей на дане питання у графічному представленні свідчать про незначні відхилення у результатах в межах балів від 3-9. Полярні значення шкали демонструють, що респонденти із групи US рідше повністю погоджуються із можливістю підкупити медпрацівників, ніж респонденти груп UAr та UAm (1,08% відповідей на бал 10 у групі US проти 9,10% – UAm, та 6,60% – UAr). Водночас, серед групи US так само менше відповідей по балу 1, що свідчить про повну неготовність підкупити медпрацівника, ніж у інших групах (41,94% – US, 59,10% UAm, 70,80% UAr). Проте, це компенсується більшою кількістю відповідей на бал 2 у респондентів групи US порівняно з іншими групами (27,96% US до 6,8% UAm та 5,7% UAr).

Таким чином, графічне представлення результатів опитування по цьому питанню свідчить про загальну тенденцію до відмови від вчинення корупційних правопорушень у всіх групах респондентів.

Разом із тим, для більш глибокого аналізу подаємо кількісні показники, просумовані за трьома групами.

Питання №2. Я готова (-ий) здійснити підкуп медичних працівників для здійснення абортів (...якщо мій термін виявиться більший ніж законодавчо допустимий)			
Сума відсотків по балам	UAr	UAm	US
Від 1-3 (не відповідає дійсності)	78,40%	70,40%	77,42%
Від 4-7 (не впевнений (-а))	14,10%	13,70%	16,13%
Від 8-10 (відповідає дійсності)	7,50%	15,90%	6,45%

Аналізуючи відповіді респондентів в контексті даного способу представлення результатів, спостерігаємо таку картину. Респонденти з групи UAr, де аборти дозволені, та із групи US, де вони заборонені, демонструють практично однакові показники (із незначними відхиленнями, що не мають статистичної значимості). У обох цих групах більшість респондентів заперечують можливість вчинення корупційних дій та низька кількість респондентів виявляють готовність до них.

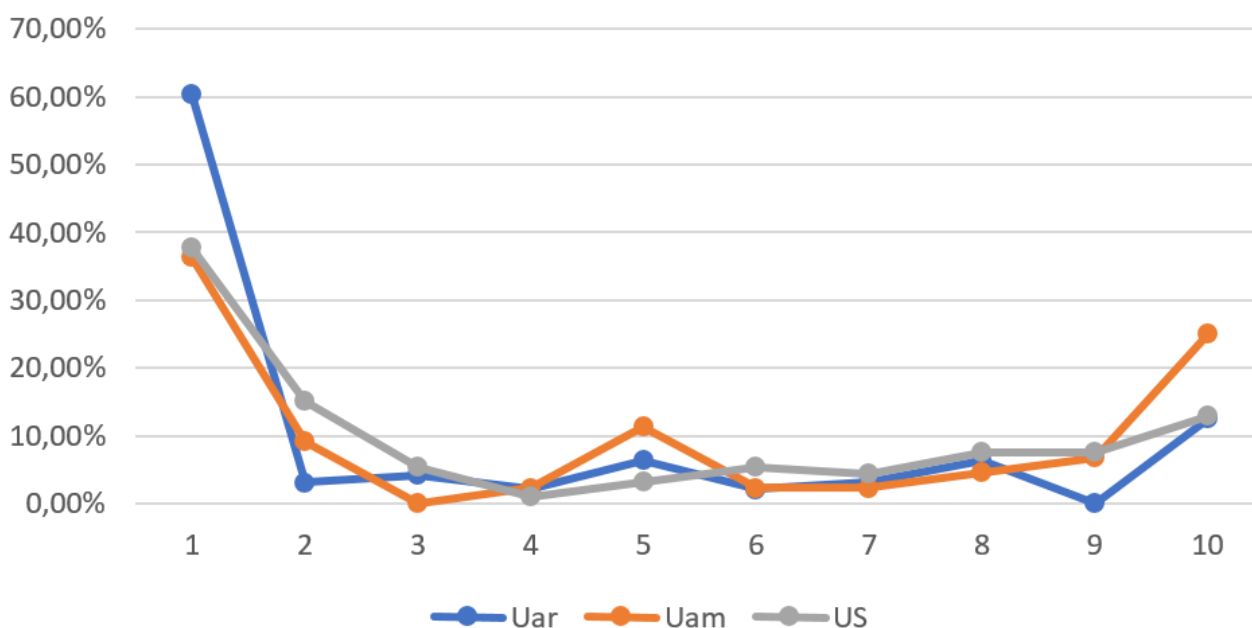
Своєю чергою, респонденти із групи UAm, якими є українці, що моделюють переїзд до країни із забороненою практикою абортів, виявляють вже значно більшу готовність до корупційних правопорушень (15,9%) та значно менша кількість респондентів із цієї групи заперечують щодо можливості корупційних дій (70,4%).

Зазначене свідчить про те, що в умовах стабільного законодавства респонденти як і в країнах із дозволеною практикою абортів, так і в штатах із забороненою такою практикою відмовляються від корупційних дій, що свідчить, загалом, про високу їх правосвідомість в цьому питанні. Заразом, якщо особа довгий час перебувала в умовах дозволу вчинення абортів і раптово опиняється в умовах повної заборони, вона схильна до протестних дій, що виявляються у

пошуку можливостей повернення до минулого становища, і, зокрема, у готовності до вчинення корупційних правопорушень.

Розглянемо аналіз відповідей по третьому питанню.

Питання №3. Я готова (-ий) для здійснення переривання вагітності звернутися до фахівців інших країн [штатів], де дозволений аборт [...на більш пізніх термінах]

Як бачимо, по балам від 2 до 9 більшість показників по всім групам знаходяться в межах до 10% . На полярних сторонах шкали респонденти із групи UAr висловлюють меншу готовність до звернення до фахівців інших країн, ніж респонденти із інших груп. Пояснюється це тим, що респонденти із групи UAr моделювали ситуацію, у якій вони (чи їх партнери) мають термін вагітності більше 12 або навіть 22 тижнів. Разом із тим, відповідно до чинного законодавства України, здійснення аборту *за бажанням* жінки здійснюється лише до 12 тижнів (ст. 281 Цивільного Кодексу України). Аборт строком від 12 до 22 тижнів здійснюється виключно за наявності медичних показів, викладених у Постанові Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. №144, зокрема наявності таких захворювань як туберкульоз, ВІЛ/СНІД та інших важких розладів фізичного чи психічного здоров'я. Аборт же строком більше 22 тижнів в Україні не проводиться (хоча формально за його проведення фахівцем з профільною

медичною освітою не передбачається будь-яка відповідальність (Погоріленко, 2020б).

Варто звернути увагу, що вже на 12 тижні вагітності в утробі матері перебуває дитина зі сформованими частинами тіла. Усі органи, м'язи, кінцівки та кістки перебувають на своєму місці, а статеві органи вже можуть бути ідентифіковані. У дитини вже окреслені унікальні риси обличчя, вуха, пальці, ніс (Carlson, 2013).

Рисунок 1. Дитина на 12 тижні внутрішньоутробного розвитку (Nilsson, 2004)

Якщо мова йде про більш пізні терміни, зокрема більше 22 тижнів, то дитина на такому строку вагітності вже здатна жити поза утробою матері, тобто в неї вже наявний весь арсенал внутрішніх та зовнішніх органів, який дозволяє жити автономно (Carlson, 2013).

Рисунок 2. Дитина на 20 тижні внутрішньоутробного розвитку (Nilsson, 2004)

Отже, як і у зв'язку з законодавчими вимогами, так і у зв'язку з високою сформованістю дитини на 12 і більше тижнях вагітності (що не відмінняє факту наявності людського життя вже від моменту зачаття), наважитися на аборт на цих строках психологічно більш важче, що і обумовило більшу кількість відповідей по балу 1 та меншу – по балу 10 у респондентів із групи UAr, порівняно з іншими групами, які моделювали ситуацію вагітності та можливий аборт уже від моменту зачаття.

Додатково представляємо кількісний аналіз результатів по запропонованим групам балів.

Питання №3. Я готова (-ий) для здійснення переривання вагітності звернутися до фахівців інших країн [штатів], де дозволений аборт [... на більш пізніх термінах]			
Сума відсотків по балам	UAr	UAm	US
Від 1-3 (не відповідає дійсності)	67,70%	45,50%	58,06%
Від 4-7 (не впевнений (-а))	13,60%	18,30%	13,98%
Від 8-10 (відповідає дійсності)	18,80%	36,30%	27,96%

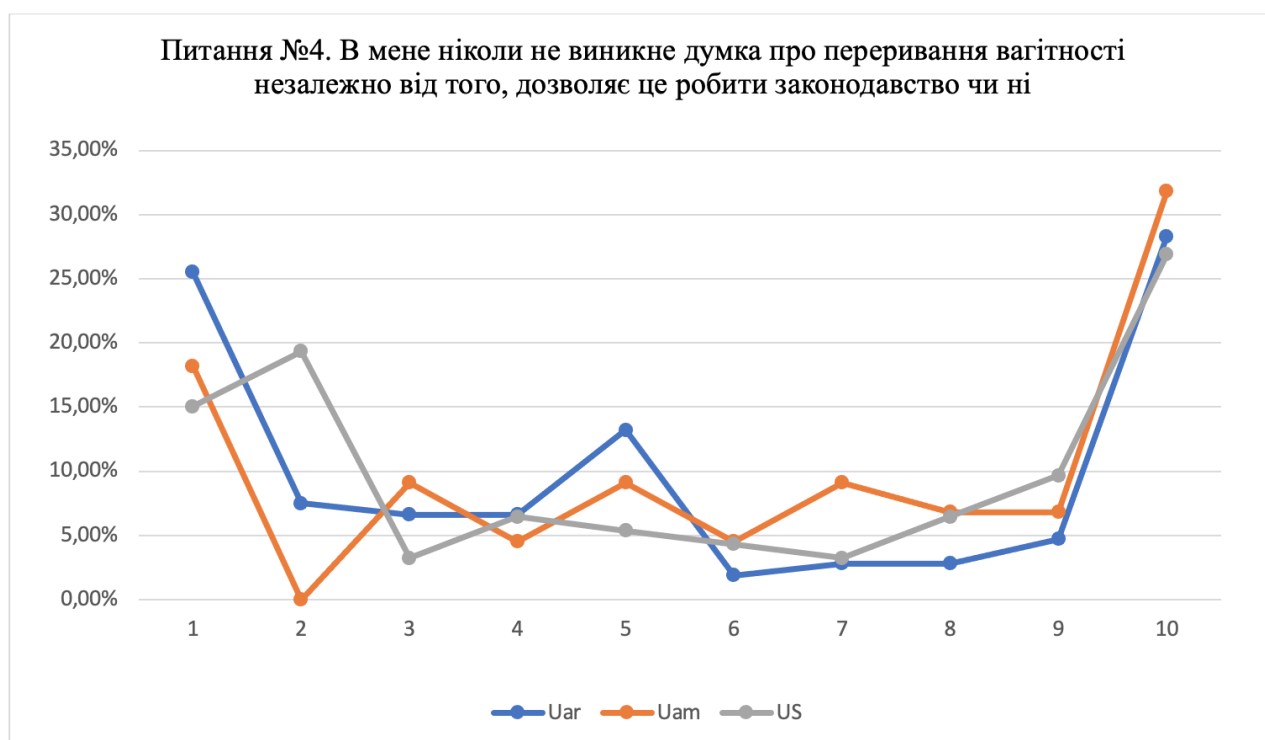
Як і в графічному представленні результатів, бачимо значно меншу готовність респондентів групи UAr звернутися за послугами абортів в інших країнах, що пояснюється більшими термінами вагітності.

Щодо респондентів двох інших груп, спостерігаємо, що в групі US значно менша кількість тих, хто готовий звернутися за послугами абортів в інші країни (36,3% UAm до 27,96% US), так і більша кількість тих, хто заперечує щодо такої готовності (45,50% UAm до 58,06%). Паралельно, в групі US зменшується кількість тих, хто не визначилися (18,30% UAm до 13,98% US).

Аналізуючи дані показники, варто відзначити, що респонденти із групи UAm значно менший час, порівняно з респондентами групи US, перебувають під уявною дією законодавства, що забороняє проведення абортів. Відповідно, це відображається і на результатах, де респонденти групи US виявили як меншу готовність до вчинення абортів в країнах (штатах), де це дозволено, так і меншу невпевненість, порівняно з респондентами групи UAm.

В сукупності це свідчить про те, що для позитивного впливу гуманістичних ідей в законодавстві необхіден деяких час, і процес формуючого впливу законодавчих положень та гуманістичних ідей, у них закріплених, є поступовим.

Пропонуємо розглянути результати відповідей на четверте питання.

У межах даного питання спостерігаємо варіювання з незначними відхиленнями показників по усім групам в межах до 15% в балах від 3 до 9. Полярний показник 10 балів демонструє незначні відхилення по групам. Разом із тим, полярний показник 1 бал демонструє, що респонденти групи UAr значно частіше (на 10% більше респондентів порівняно з групою US) виявляють незгоду із запропонованим твердженням, що свідчить про їх більшу відкритість на питання абортів у майбутньому. Оскільки в даному випадку формулювання питання для респондентів групи UAr є ідентичним до формулювання питань для інших груп, можна констатувати вплив законодавства України щодо дозволу вчинення абортів на респондентів даної групи, у зв'язку з чим вони і виявляють більшу відкритість до питання абортів у майбутньому.

Додатково представляємо результати сумування показників по балам від 1-5 та від 6-10.

Питання №4. В мене ніколи не виникне думка про переривання вагітності незалежно від того, дозволяє це робити законодавство чи ні			
Сума відсотків по балам	UAr	UAm	US
Від 1-3 (не відповідає дійсності)	39,60%	27,30%	37,63%
Від 4-7 (не впевнений (-а))	24,50%	27,20%	19,35%
Від 8-10 (відповідає дійсності)	35,80%	45,40%	43,01%

Результати аналізу показників в межах запропонованих діапазонів балів свідчать про те, що респонденти в країнах та штатах, де забороняється практика абортів (UAm та US) менш схильні вдаватися до практики абортів у майбутньому, порівняно з групою UAr, що відповідають в межах юрисдикції із дозволеною практикою абортів. Зазначене саме по собі є свідченням конструктивного впливу гуманістичних положень законодавства штату Луїзіана США та Польщі на правосвідомість респондентів.

Разом із тим, порівняно з групою US, менша кількість респондентів із групи UAm заперечують щодо запропонованого твердження, і більша кількість – погоджуються, що є свідченням позитивного впливу узгодженості законодавства

Польщі щодо питання абортів, порівняно із США, де це питання є узгодженим у всіх штатах та на федеральному рівні.

Таким чином, результати аналізу відповідей по питанню №4 демонструють, що респонденти в країнах із законодавчим регулюванням цінності людського життя від зачаття та захистом цього життя до народження менш схильні вдаватися до питання абортів у майбутньому, ніж респонденти із країн, де дозволяється дітоубивство. Заразом, як і у аналізі відповідей на питання №1 було виявлено, що узгодженість законодавства в межах певної юрисдикції чинить додатковий конструктивний формуючий вплив на правосвідомість.

Аналізуючи в цілому результати опитування по даному блоку запитань, можемо констатувати наявність декількох тенденцій. З одного боку, результати опитування по питанням №1 та №4 демонструють наявність конструктивного впливу гуманістичних ідей в законодавстві на ставлення респондентів до питання абортів та рівень їх готовності вдаватися до даної практики у своєму житті. У межах цих же питань було додатково виявлено, що більш конструктивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість відбувається в країнах (штатах) із високою узгодженістю правового регулювання захисту цінності людського життя від зачаття. Результати аналізу відповідей по питанню №3 дали можливість констатувати, що одним з додаткових факторів, що закріплюють конструктивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві, є тривалість їх дії на правосвідомість. Зазначене узгоджується із результатами минулих досліджень інших вчених (van den Akker, van der Ploeg and Scheepers, 2013; Kuntz et al. 2014; Abou-Chadi and Finnigan, 2019; Dotti Sani & Quaranta, 2021).

Таким чином, результати опитування по даному блоку запитань демонструють наявність конструктивного впливу гуманістичної ідеї цінності людського життя від зачаття до природної смерті на усі компоненти правосвідомості. Так, **вплив на правову ідеологію** виявляється у формуванні такої концептуально-правової картини світу, що не допускає абортів як правового явища. **Вплив на правову психологію** виявляється у збільшенні поваги до прав ненароджених, усвідомленні цінності життя кожної людини, а, відповідно,

належності людині від зачаття усього обсягу прав, що належать вже народженим людям. Своєю чергою, **вплив на поведінковий компонент** правосвідомості виявляється у відмові від вчинення абортів безпосередньо респондентами, навіть у кризових життєвих ситуаціях (Погоріленко, 2023в).

Підтверджуються висновки щодо позитивного впливу гуманістичної ідеї цінності людського життя до народження в законодавстві також дослідженнями, здійсненими іншими авторами в США.

Так, серед осіб та політичних груп, що підтримують вільний доступ до абортів, часто звучить твердження, що законодавчі обмеження роблять аборт більш небезпечним, але не роблять його менш поширеним. Стверджується, що політика захисту життя просто замінює безпечні, законні аборти такою ж кількістю небезпечних, незаконних і вимушених абортів (AGI, 1999; AGI 2009). Іншими словами, якщо жінка вагітна і не хоче нею бути, вона не буде зважати на законність чи незаконність своїх дій чи ризику для власного здоров'я, коли вирішуватиме питання здійснення абортів. Будь-яка з жінок, яка готова зробити безпечний, законний аборт, також готова зробити небезпечний, незаконний аборт. Коли законний аборт буде неможливо отримати, вона зробить незаконний. Коли незаконний більше не буде потрібний через лібералізацію законів, вона спокійно буде користуватися законними послугами (Conner, 2018).

Інші ж політичні групи стверджують дещо інакше, а саме, що заборони абортів дійсно знижують їх кількість. Проте замість цього народжується велика кількість небажаних та непотрібних дітей, які стають кримінальними правопорушниками та маргіналами (Conner, 2018).

Разом із тим, як зазначають Koch et al. (2012с), твердження щодо того, що заборона абортів тільки призводить до використання нелегальних та набагато більш небезпечних аналогів, ніколи не проходило прямої перевірки і не повністю узгоджується з емпіричними даними, особливо в тому, що стосується материнської смертності та захворюваності (Conner, 2016). Koch et al. (2012) також виявили, що після заборони абортів у Чилі (1989 р.) коефіцієнт материнської смертності (КМС) знизився з 41,3 до 12,7 на 100 000

живонароджених (269,2%). Koch et al. (2015) так само виявили, що у штатах Мексики з більш строгим законодавством до абортів не спостерігається більша материнська смертність. Вона там є навіть нижчою, хоча на думку авторів за цим стоять інші причини ніж абортативне законодавство. Так, автори Koch et al. (2012b) відзначають, що приблизно 98% материнських смертей у Мексиці пов'язані з причинами, відмінними від штучного абортів, такими як кровотеча, гіпертонія та еклампсія, непрямі причини та інші патологічні стани. Таким чином, у випадку зміни правового статусу абортів можна очікувати лише незначного або нульового впливу на загальну материнську смертність. Аналогічні висновки були зроблені й іншими дослідниками у пізніших роках, що оцінювали стан материнської смертності у Мексиці, а також США (Conner, 2016). Отже, емпіричні дані свідчать про те, що заборона абортів не призводить до збільшення материнської смертності, а, отже, і не призводить до збільшення кількості нелегальних абортів.

Щодо збільшення кількості небажаних вагітностей та дітей унаслідок заборони абортів, емпіричні дані також спростовують дану тезу. Ряд дослідників у США досліджували вплив різних способів обмеження доступу до абортів на народжуваність та дійшли протилежних висновків. Зокрема, Kane, T. J., & Staiger, D. (1996) не знайшли емпіричного підтвердження тому, що обмеження на доступ до абортів призвели до підвищення народжуваності серед підлітків у деяких штатах США. Ряд дослідників виявили, що встановлення обов'язкової згоди батьків на проведення абортів своїми дітьми-підлітками, встановлення якісних форм добровільної згоди та зниження державного фінансування абортів знижує кількість абортів серед підлітків та інших вікових груп людей (Donovan, 1983; Cartoof & Klerman, 1986; Haas-Wilson, 1993; Ohsfeldt & Gohmann, 1994; Levine et al, 1995; Blank et al., 1994; Haas-Wilson, 1996; New, 2014). Іншими дослідниками було підтверджено, що зниження кількості абортів відбувається внаслідок зменшення кількостей вагітностей, як результат більш активного використання контрацептивних засобів (Levine et al, 1995; Levine, 2002; Levine, 2003; McNabb,

2007; Medoff, 2008; Felkey & Lybecker, 2010; Felkey & Lybecker, 2014; Felkey & Lybecker, 2015) та зниження сексуальної активності (Conner, 2016).

Таким чином, важливим результатом запровадження законодавчого захисту людського життя від зачаття до природної смерті є зниження кількості абортів унаслідок зменшення кількості вагітностей. Отже, громадяни починають більш відповідально ставитися до процесу сексуальної активності та планування вагітності (Conner, 2018), що є індикатором позитивного впливу гуманістичної ідеї цінності людського життя від зачаття, закріпленої в законодавстві, на ціннісний та поведінковий компоненти правосвідомості.

Напротивагу цьому, як свідчать інші дослідження, збільшення доступності абортів сприяє збільшенню їх кількості саме внаслідок більш неупорядкованої сексуальної активності. Так, емпіричні дані із 41 країни за період з 1980-2000 рік демонструють, що, крім падіння народжуваності, легалізація абортів призводить до збільшення сексуальної активності (Klick et al., 2012). Пояснюється це тим, що наявність «страхівки» у формі можливості «відвернути» наслідки своїх вчинків за допомогою абортів спонукає людей більш безвідповідально ставитися до своєї сексуальної поведінки (Conner, 2018). Наслідком збільшення сексуальної активності є більша кількість вагітностей, що «компенсується» ще більшою кількістю абортів унаслідок їх легалізації (Levine, 2004; Levine & Staiger, 2004; Koch et al., 2012). Паралельно збільшується кількість венеричних захворювань, унаслідок кількісного збільшення сексуальних контактів (Klick & Stratmann, 2003; Klick et al., 2012).

Супроводжується легалізація абортів загальним зниженням народжуваності. Так, масова легалізація абортів в країнах Східної Європи у другій половині 20 століття призвела до 25% падіння народжуваності. У Чехословаччині, Угорщині, Болгарії та Румунії навіть довелося повернути минулі обмеження з метою відновити демографічний потенціал країн (Frejka, 1983; Levine & Staiger, 2004). Аналогічні тенденції спостерігалися і в США, особливо після рішення *Roe v. Wade* (1973 р.), наслідком якого стало 4% падіння народжуваності по штатам (Sklar & Berkov, 1974; Bauman et al., 1977; Levine et al., 1999).

Таким чином, на протипагу конструктивному впливу на правосвідомість законодавчої реалізації гуманістичної ідеї цінності кожного людського життя від зачаття, легалізація абортуприводить до більш безвідповідального ставлення до сексуальної активності та планування вагітності, збільшення кількості дітовбивства внаслідок небажаних вагітностей та поширення захворюваності, що є маркером негативного впливу на правосвідомість легалізації штучного переривання вагітності. Зазначене підтверджує результати даного блоку нашого емпіричного дослідження впливу гуманістичної ідеї цінності людського життя від зачаття до природної смерті на правосвідомість.

Разом із тим, нами було ініційовано додаткове крос-юрисдикційне дослідження впливу гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість для більш повноцінного досягнення мети даної наукової роботи. У другому блоці, ми вирішили також відштовхуватися від законодавчої реалізації базової гуманістичної ідеї цінності та гідності кожної людини, проте дещо в іншому аспекті, а саме пов'язаному із сурогатним материнством.

Сурогатне материнство з кожним роком набуває все більшої популярності, що обумовлене, з одного боку, вдосконаленням допоміжних репродуктивних технологій, а з іншого – розвитком споживацького ставлення до дітей та зменшенням відповідальності за наслідки репродуктивної активності. Спостерігається значне зміщення акцентів з інтересу дитини до інтересу батьків мати дитину, при цьому дитина виступає в якості об'єкта, що має задовільнити такий інтерес, деколи навіть ціною власного здоров'я (Woo et al., 2017) та життя (UA:Перший, 2021).

Лева кількість наукових робіт щодо сурогатного материнства присвячена аналізу етичності даного явища як такого (Grodin, 1991), психологічного благополуччя сурогатних матерів (Jadva, 2003; Pizitz, McCullaugh & Rabin, 2013; Söderström-Anttila et al., 2015; Montrone et al., 2020), фізіологічного та психологічного здоров'я дітей, народжених з використанням сурогатного материнства (Golombok, Blake, Casey, Roman & Jadva, 2012; Söderström-Anttila et al., 2015; Woo et al., 2017; Pavlovic et al., 2020), формуванню відносин в сім'ях

сурогатних матерів та їх відносин із замовниками відповідних послуг (Imrie & Jadva, 2014; Jadva, Gamble, Prosser & Imrie, 2019; Riddle, Michaud, Redden, Pozza & Scanlan, 2019; Yee, Hemalal, & Librach, 2020), ставленню сурогатних матерів та загальної популяції населення до сурогатного материнства (Alouini et al., 2010; Imrie & Jadva, 2014; Karandikar, Gezinski, Carter, & Kaloga, 2014; Teman, & Berend, 2018; Yee, Goodman, & Librach, 2019; Yee, Hemalal, & Librach, 2020).

Хоча в науковій доктрині питання «товарності» комерційного сурогатного материнства ще досі обговорюється (Johnson, 2019), правове поле Канади, більшості Європейських держав та штатів США (Yau et al., 2021) забороняє вказану практику, а на 37 сесії Ради з прав людини ООН від 6 березня 2018 року було наголошено на тому, що комерційне сурогатне материнство в сьогоденних умовах є формою торгівлі дітьми (United Nations, 2018). У п. 115 резолюції Європейського Парламенту від 17 грудня 2015 року 2015/2229(INI) зазначено, що він засуджує практику сурогатного материнства, яка принижує людську гідність жінки, оскільки її тіло та репродуктивні функції використовуються як товар; вважає, що практика гестаційного сурогатного материнства, яка передбачає репродуктивну експлуатацію та використання людського тіла для фінансової чи іншої вигоди, зокрема у випадку вразливих жінок у країнах, що розвиваються, повинна бути заборонена та розглядатися як невідкладна справа в документах про права людини (European Parliament, 2015). Таким чином, відповідно до загальноприйнятого підходу практика сурогатного материнства має бути заборонена як така, що порушує гуманістичні принципи гідності та цінності кожної жінки та дитини та недопустимості їх експлуатації як товару.

Разом із тим, деякі країни, зокрема Україна та Індія, все ще законодавчо допускають можливість використання жінки та дитини в якості товару, адже саме в цих країнах сурогатне материнство дозволене.

Хоча з точки зору прав людини така ситуація і не є допустимою, у цілях даної роботи вона може бути використана для дослідження впливу гуманістичних ідей на правосвідомість громадян. Так, для цього нами було залучено респондентів із двох груп країн (та штатів США): тих, у яких практика

комерційного сурогатного материнства є дозволеною та тих, де вона є забороненою. До першої групи країн увійшла Україна ($n = 119$), тоді як до другої групи країн (штатів США) увійшли Бельгія ($n = 1$), Франція ($n = 2$), Італія ($n = 1$), Великобританія ($n = 1$), Чехія ($n = 1$), Хорватія ($n = 1$), Швейцарія ($n = 3$), Австрія ($n = 2$), Республіка Польща ($n = 2$), Німеччина ($n = 2$), Канада ($n = 10$), а також штат Луїзіана США ($n = 93$). Загальна кількість (n) респондентів другої групи країн (штатів США) – 119 осіб. Як і в першій, так і в другій групі країн (штатів США) респонденти є особами віком від 18 років, не диференційовані за статтю. В Україні респондентами були студенти Івано-Франківського юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія» (3-4 курс), Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (3-4 курс), Юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (3-4 курс). В інших країнах та штатах США в аспекті місця навчання чи роботи вибірка загальна.

Дане дослідження було побудовано аналогічно до попереднього блоку: респонденти в Україні були розділені на 2 групи (в кожній групі всі респонденти унікальні): (1) першій групі (далі – UA) було запропоновано змоделювати ситуацію та відповісти на питання щодо власної поведінки в такій ситуації в межах законодавчого поля України ($n = 68$); (2) другій групі (далі – UAm) було запропоновано змоделювати ситуацію та відповісти на питання щодо власної поведінки в такій ситуації за уявного переселення в одну з країн, де сурогатне материнство заборонене ($n = 51$).

Респондентам в групі країн із забороненим сурогатним материнством (далі – EUC&US) було запропоновано відповісти на аналогічні питання, що й респондентам з України (з врахуванням відмінностей в законодавчому регулюванні).

Обґрунтовується така модель проведеного дослідження можливістю прослідкувати зміни в життєвих виборах та ставлення до сурогатного материнства за різного законодавчого регулювання. У свою чергу, це дозволить виявити ступінь впливу наявної законодавчої реалізації гуманістичної ідеї цінності та

гідності кожної людини (в аспекті недопустимості експлуатації жіночого тіла та використання дитини як товару) на правосвідомість.

Пропонується розглянути питання, які були задані респондентам із різних груп країн:

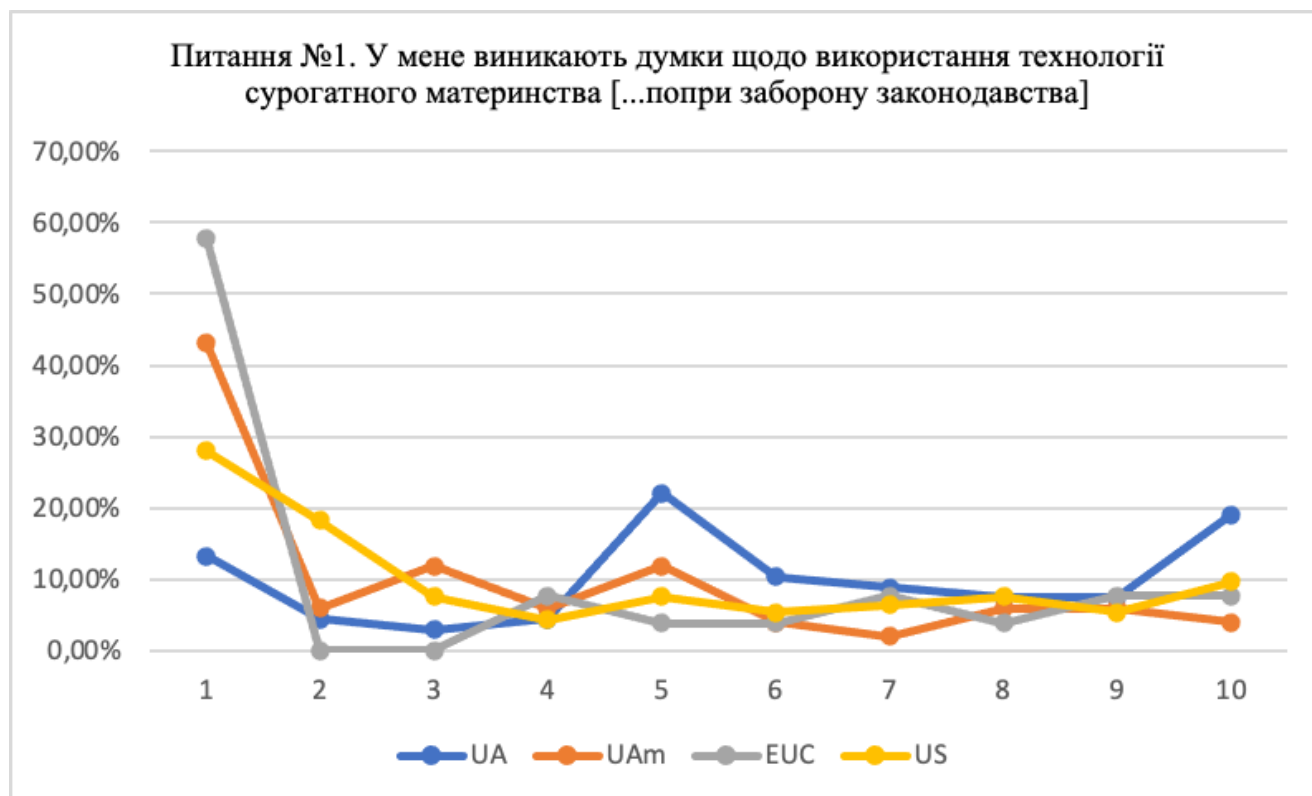
№	UA	UAm	EUC&US ¹⁰
Уведення	<p>Ви проживаєте в Україні. Уявіть, що в результаті певних обставин Ви / Ваша партнерка більше не може виношувати дітей внаслідок невиліковної хвороби. При цьому відомо, що в Україні дозволяється використання допоміжної репродуктивної технології сурогатного материнства.</p> <p>Оцініть відповіді щодо ваших дій у даній ситуації за шкалою 1-10, де 1 – зовсім не відповідає дійсності, а 10 – максимально відповідає дійсності</p>	<p>Уявіть, що Ви переїхати жити до Німеччини і набули німецького громадянства. З якихось незалежних від Вас причин, Ви не можете повернутися в Україну. Ви раптово дізналися про те, що внаслідок невиліковної хвороби Ви / Ваша партнерка не може виношувати дітей.</p> <p>Відомо, що у Німеччині заборонене сурогатне материнство.</p> <p>Оцініть відповіді щодо ваших дій в даній ситуації за шкалою 1-10, де 1 - зовсім не відповідає дійсності, а 10- максимально відповідає дійсності.</p>	<p>Уявіть, що в результаті певних обставин Ви / Ваша партнерка більше не може виношувати дітей внаслідок невиліковної хвороби. При цьому відомо, що у Вашій країні (штаті) заборонено використання допоміжної репродуктивної технології сурогатного материнства.</p> <p>Оцініть відповіді щодо ваших дій в даній ситуації за шкалою 1-10, де 1 - зовсім не відповідає дійсності, а 10- максимально відповідає дійсності.</p>
Питання № 1.	У мене виникають думки щодо використання технології сурогатного материнства	У мене виникають думки щодо використання технології сурогатного материнства попри заборону законодавства	У мене виникають думки щодо використання технології сурогатного материнства попри заборону законодавства
Питання № 2.	Я готова (-ий) здійснити підкуп медичних працівників, якщо мої / моєї партнерки характеристики як біологічної матері дитини не будуть відповідати вимогам, передбаченим законодавством	Я готова (-ий) здійснити підкуп медичних працівників для того, щоб вони підпільно найняли сурогатну матір	Я готова (-ий) здійснити підкуп медичних працівників для того, щоб вони підпільно найняли сурогатну матір

¹⁰ Оригінальні питання були задані англійською мовою. Для зручності, наводиться переклад.

Питання № 3.	Я готова (-ий) для проведення процедури сурогатного материнства звернутися до інших країн, де критерії для відбору біологічних матерів є більш м'якими	Я готова (-ий) для проведення процедури сурогатного материнства звернутися до інших країн, де дозволено сурогатне материнство	Я готова (-ий) для проведення процедури сурогатного материнства звернутися до інших країн (штатів), де дозволено сурогатне материнство
Питання № 4.	В мене ніколи не виникне думка про використання сурогатного материнства незалежно від того, дозволяє це робити законодавство будь-якої країни чи ні.	В мене ніколи не виникне думка про використання сурогатного материнства незалежно від того, дозволяє це робити законодавство будь-якої країни чи ні.	В мене ніколи не виникне думка про використання сурогатного материнства незалежно від того, дозволяє це робити законодавство будь-якої країни (штату) чи ні.

Нижче у візуальній формі представляємо результати дослідження. У процентному співвідношенні подається кількість респондентів з кожної групи країн, які позначили той чи інший бал у відповідь на поставлене запитання.

Просимо взяти до уваги, що країни із забороненим комерційним сурогатним материнством (далі – EUC) та штат Луїзіана США (далі – US) були проаналізовані окремо, оскільки респонденти даних країн знаходяться в різних ситуаціях, що може по-різному впливати на формування їх правосвідомості під впливом законодавства. Так, тоді як респонденти із групи країн Європи та Канади проживають в унітарних державах, то США є країною із федеративним устроєм де кожен штат, хоча і має власну правову систему, водночас знаходиться в межах загального федеративного правового поля і підпорядковується йому. У випадку із сурогатним материнством, лише 3 штати США забороняють цю практику (Небраска, Мічиган і Луїзіана), тоді як решта штатів – дозволяють. Відповідно, живучи в таких умовах, особа може відчувати вплив «більшості». Напротивагу цьому, респонденти, які живуть в унітарних країнах із забороненою практикою сурогатного материнства, незалежно від того, що відбувається за кордоном, можуть відчувати власну автономність та незалежність у цьому питанні.

Як вбачається із представленого графіку, найбільша кількість незгодних із виникненням думки про використання технології сурогатного материнства (бал 1) знаходиться у групі EUC, далі за ними UAm, US, і найбільше погоджуються із виникненням думки про використання даної технології представники групи UA (при цьому у випадку з даною групою яскраво це прослідковується також на прикладі балу 10).

Розглядаючи дані показники, слід відзначити, що саме країни, де знаходяться респонденти із групи EUC та знаходження в яких моделюють респонденти із групи UAm, є унітарними країнами із узгодженим законодавством, тоді як штат респондентів групи US Луїзіана, як вже зазначалося, є одним з небагатьох в США штатів, де заборонена практика сурогатного материнства. Зазначеним і пояснюються менші їх показники по балу 1, що виражають незгоду із твердженням про виникнення відповідних думок.

Цікавою є також відмінність між кількістю відповідей по балу 1 у групах EUC та UAm, де серед EUC 57,70%, а серед UAm 43,10%. Варто відзначити, що респонденти із групи UAm фактично знаходяться під дією законодавства Уксурогатне материнство є дозволеним, хоча вони і моделюють ситуацію

знаходження у країні з забороненою даною практикою. Відповідно, їх незгода із виникненням думок про сурогатне материнство вже більша, ніж у групи UA, проте все ще менша, ніж у групи EUC, де респонденти довгий час знаходяться під впливом заборони використання послуг сурогатного материнства. Зазначене, безумовно, є свідченням позитивного впливу гуманістичних положень законодавства країн Європи та Канади на правосвідомість громадян.

Таким чином, аналіз графічного представлення відповідей респондентів на питання №1 ще раз підтверджує результати минулого блоку опитування в частині важливого значення **узгодженості законодавства та тривалості його дії** для формування позитивних установок у правосвідомості. Також підтверджується, загалом, позитивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість.

Пропонуємо також розглянути представлення кількісного аналізу показників в межах раніше запропонованих трьох груп балів.

Питання №1. У мене виникають думки щодо використання технології сурогатного материнства [...попри заборону законодавства]				
Сума відсотків по балам	UA	UAm	EUC	US
Від 1-3 (не відповідає дійсності)	20,50%	60,80%	57,70%	53,76%
Від 4-7 (не впевнений (-а))	45,60%	23,60%	23,00%	23,66%
Від 8-10 (відповідає дійсності)	33,90%	15,70%	19,20%	22,58%

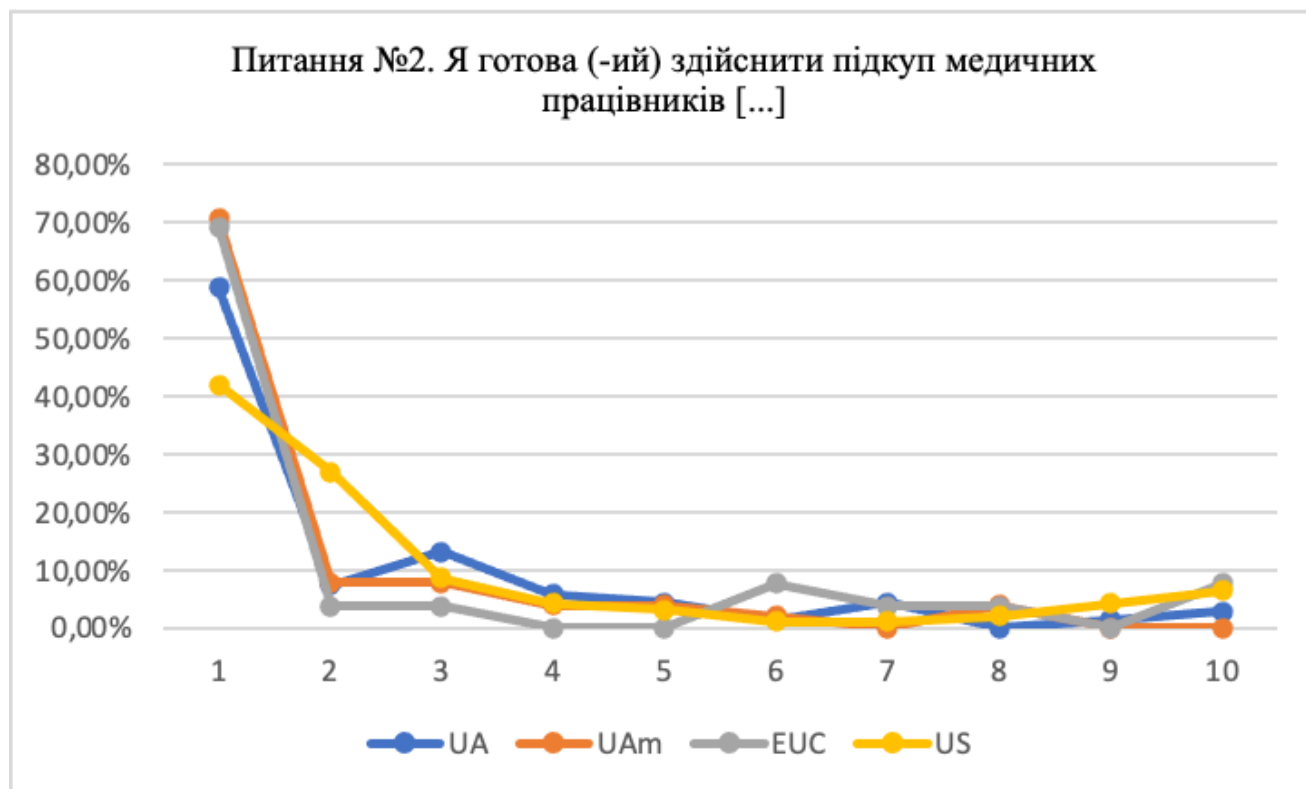
Як вбачається із даного аналізу, найбільша кількість респондентів, що погоджуються із виникненням думок про використання технології сурогатного материнства, знаходиться у групі UA. Своєю чергою, серед респондентів, що відповідали в межах законодавства із забороненим сурогатним материнством (групи UAm, EUC, US), найменша кількість ствердних відповідей була надана групою UAm, слідом за нею – EUC, далі – US.

Зазначені результати підтверджують тезу про важливе значення **узгодженості законодавства** для впливу гуманістичних ідей, в ньому закріплених (адже саме в групі US з неузгодженим законодавством найбільша кількість

відповідей в межах балів від 8-10 серед інших груп респондентів, що відповідали в межах законодавства із забороненим сурогатним материнством). Дещо більший відсоток відповідей в межах балів від 8-10 в межах групи EUC порівняно з групою UAm пояснюється **впливом пропаганди сурогатного материнства** на теренах Європи та Канади. Так, якщо в Україні питання сурогатного материнства не є популярним, то у країнах Європи та Канаді воно стоїть на порядку денному суспільного обговорення. У зв'язку з цим, навіть за умови законодавчої заборони, більша кількість людей у групі EUC, порівняно з групою UAm, можуть задумуватися про використання послуги сурогатного материнства.

Розглядаючи відповіді респондентів у групі UA, слід зауважити, що їм було задане питання «У мене виникають думки щодо використання технології сурогатного материнства», тоді як іншим групам – «У мене виникають думки щодо використання технології сурогатного материнства *попри заборону законодавства*». Таким чином, питання, задане групі UA стосується загальних роздумів про тему сурогатного материнства, яке могло і не пов'язуватися із бажанням скористатися цією послугою найближчим часом. Цим можуть пояснюватися доволі високі показники в межах балів від 8-10. Водночас, як бачимо, аж 45,60% респондентів у даній групі відповіли в межах балів від 4-7 (не впевнений), що свідчить про те, що більшість українців почули про послуги сурогатного материнства вперше, у зв'язку з чим одразу не змогли сформулювати чіткого бачення щодо даного питання.

Розглянемо результати аналізу наступного питання.

Як вбачається із результатів аналізу відповідей на друге питання, не прослідковується суттєвих відмінностей між ставленням респондентів до хабарництва в різних країнах (штатах США). Загалом більшість респондентів схильні негативно ставитися до можливості дати хабаря за надання послуги сурогатного материнства, відповідаючи в межах балу 1 з поступовим зниженням кількості більш лояльних до хабарництва відповідей по всіх країнах. Деяке відхилення спостерігається у групі US в межах балів від 1-2, що, загалом, не змінює загальної картини.

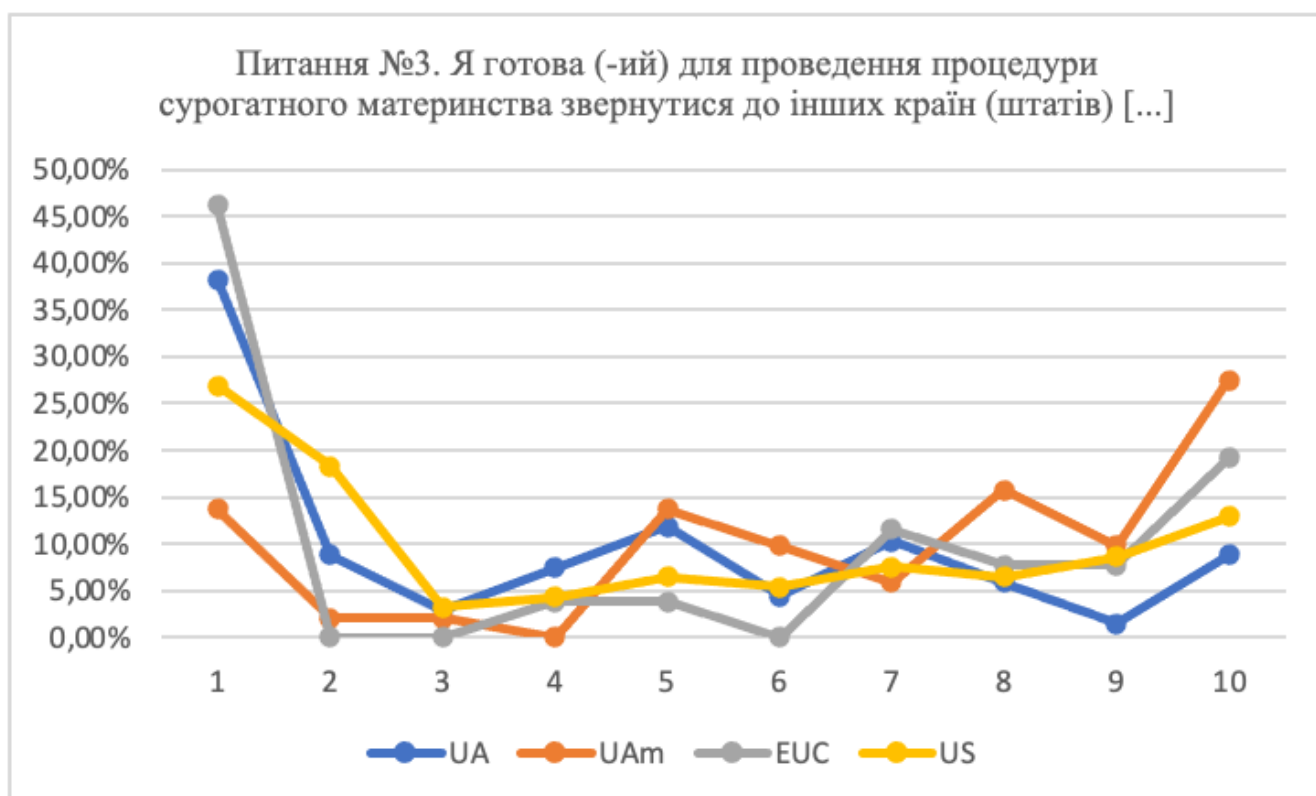
Сумування ж показників по трьом групам балів дало такі результати.

Питання №2. Я готова (-ий) здійснити підкуп медичних працівників [...]				
Сума відсотків по балам	UA	UAm	EUC	US
Від 1-3 (не відповідає дійсності)	79,40%	86,20%	76,80%	77,42%
Від 4-7 (не впевнений (-а))	16,20%	9,80%	11,50%	9,68%
Від 8-10 (відповідає дійсності)	4,40%	3,90%	11,50%	12,90%

Як вбачається із даного аналізу, всі групи респондентів в цілому схильні негативно ставитися до можливості корупційних дій. Разом із тим, репонденти

груп EUC та US демонструють більшу готовність, порівняно із UA та UAm (бали від 8-10), що наврядчи може бути пояснено впливом гуманістичних ідей в законодавстві. Радше, на це могла вплинути та ж **пропаганда послуг сурогатного материнства**, що, крім Європи та Канади, здійснюється також і в США (Newman & Reed, 2020), у зв'язку з чим респонденти груп EUC та US можуть мати бажання отримати дані послуги будь-якою ціною, навіть з допомогою хабарів.

Розгляньмо аналіз відповідей на наступне питання.

У даному графічному представленні спостерігаємо, що найбільш незгодні із запропонованим твердженням (бал 1) респонденти із групи EUC, за ними – респонденти групи UA, потім відповідно US та UAm. На іншому полюсі графіку бачимо зворотню ситуацію, а саме найбільш згодні із запропонованим твердженням респонденти групи UAm, слідом за ними – EUC, US та UA відповідно.

Зазначені результати дають можливість зробити одразу декілька висновків. Перш за все, більша, порівняно із US, незгода респондентів групи EUC із запропонованим твердженням, свідчить про важливість **узгодженості**

законодавства як одного з додаткових факторів, що закріплюють вплив гуманістичних іде на правосвідомість. З іншого боку, спостерігаємо, що респонденти групи UA з України, де послуги сурогатного материнства дозволені, виявляють меншу готовність звернутися в інші країни за отриманням даної послуги, навіть порівняно з країнами, де ці послуги заборонені. Цим підтверджується значення **пропаганди послуг сурогатного материнства** як одного з факторів, що може мати негативний вплив на правосвідомість. Деяко неочікуваними виявилися високі показники готовності скористатися послугами сурогатного материнства в інших країнах респондентів із групи UAm. Разом із тим, тут слід зважати, респондентами даної групи є жителі України, які залишилися в своїй державі попри війну. Уявляючи виїзд за межі України в іншу країну, їм дуже легко погодитися на повернення додому, тим більше якщо для цього є такий конкретний привід як можливість стати батьком чи матір'ю. Зазначеним пояснюються наведені результати опитування групи UAm.

Додатково, пропонуємо розглянути аналіз кількісних показників по трьом запропонованим групам балів.

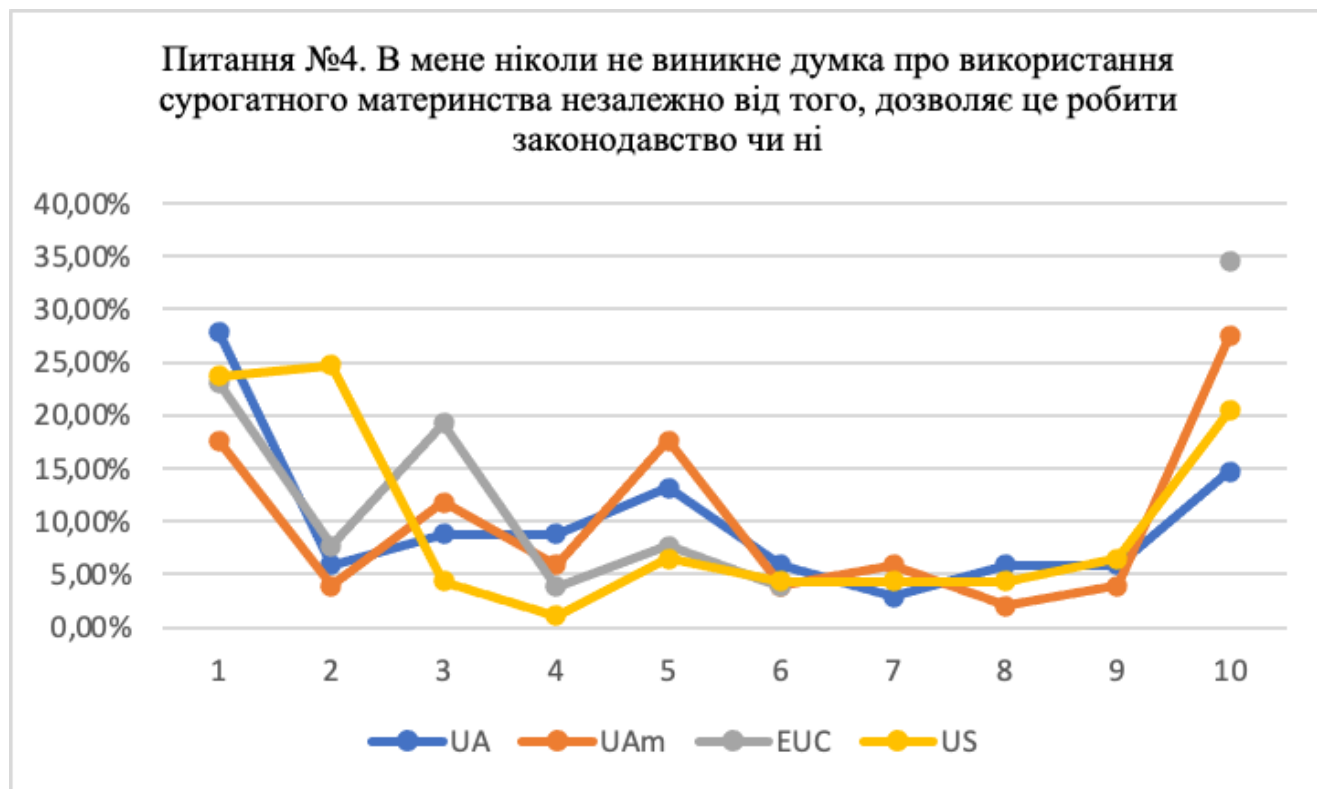
Питання №3. Я готова (-ий) для проведення процедури сурогатного материнства звернутися до інших країн (штатів) [...]				
Сума відсотків по балам	UA	UAm	EUC	US
Від 1-3 (не відповідає дійсності)	49,90%	17,70%	46,20%	48,39%
Від 4-7 (не впевнений (-а))	33,90%	29,40%	19,10%	23,66%
Від 8-10 (відповідає дійсності)	16,20%	53,00%	34,60%	27,96%

Аналогічно до графічного представлення результатів, спостерігаємо значно вищі показники згоди із запропонованим твердженням респондентів груп US та EUC порівняно з групою UA. Найвищі показники згоди із запропонованим твердженням та найнижчі показники незгоди із запропонованим твердженням наявні у респондентів групи UAm.

Зазначені результати ще раз підтверджують значення **пропаганди послуг сурогатного материнства** як одного з факторів, що може мати детермінуючий

(негативний) вплив на правосвідомість, а також готовність респондентів групи UAm повернутися до рідної країни для продовження роду та відновлення країни, якщо навіть така можливість буде забезпечена незвичними і можливо частково неприйнятними способами, такими як сурогатне материнство.

Розглянемо результати аналізу відповідей на питання №4.

Аналізуючи графічне представлення результатів, спостерігаємо, що найбільшу кількість повністю ствердних відповідей на поставлене питання (бал 10) поставили респонденти із групи EUC, за ними – UAm, наступні – US, далі – UA. Таким чином, в Україні, де законодавство дозволяє використання послуги сурогатного материнства, респонденти менш схильні повністю відмовлятися від даної перспективи на майбутнє, ніж респонденти з країн з наявною законодавчою заборною. Водночас, серед країн із наявною законодавчою заборною, найбільший вплив гуманістичних положень спостерігається в групі EUC, а саме в країнах з **узгодженим законодавчим регулюванням** даного питання і **тривалою його дією на громадян**. Менший вплив виявляється на громадян з групи UAm, які моделюють власне перебування в умовах законодавчого регулювання однієї з країн Європи, відповідно вплив законодавства, що забороняє використання

послуги сурогатного материнства, є менш тривалим. І найменший (але все ж позитивний) вплив гуманістичних ідей виявляється в групі US, де в країні наявна неузгодженість правового регулювання використання послуг сурогатного материнства.

Схожу ситуацію спостерігаємо на протилежному полюсі графіку (бал 1), де респонденти групи UA висловили найбільшу незгоду із запропонованим твердженням, порівняно з іншими країнами, що може бути ознакою негативного впливу на правосвідомість законодавчого дозволу на використання послуг сурогатного материнства. Водночас, бачимо, що респонденти з інших груп виявляють меншу незгоду із запропонованим твердженням, що свідчить про **позитивний вплив на правосвідомість наявної законодавчої реалізації гуманістичної ідеї цінності та гідності кожної людини (в аспекті недопустимості експлуатації жіночого тіла та використання дитини як товару)** у країнах Європи, США та Канаді.

Представляємо також кількісний аналіз показників за трьома групами балів.

Питання №4. В мене ніколи не виникне думка про використання сурогатного материнства незалежно від того, дозволяє це робити законодавство чи ні.				
Сума відсотків по балам	UA	UAm	EUC	US
Від 1-3 (не відповідає дійсності)	42,60%	33,30%	50,00%	52,69%
Від 4-7 (не впевнений (-а))	30,80%	33,30%	15,30%	16,13%
Від 8-10 (відповідає дійсності)	26,50%	33,40%	34,60%	31,18%

Першим висновком, який вдається зробити з даного способу представлення результатів опитування є те, що респонденти груп UAm, EUC, та US більш схильні не допускати наявності практики сурогатного материнства у майбутньому, ніж респонденти групи UA, де законодавчий дозвіл на використання даної технології наявний (показники по балам від 8-10). Зазначене свідчить про **конструктивний вплив відповідної гуманістичної ідеї на правосвідомість** громадян країн Європи, США та Канади. Як і в графічному представленні результатів, серед країн із наявною заборонаю сурогатного

материнства, найбільший вплив гуманістичних ідей спостерігається в групі EUC, респонденти якої знаходяться в країнах з **узгодженим законодавчим регулюванням** даного питання і **тривалою його дією на громадян**. Відповідно, дещо менший вплив гуманістичних положень законодавства виявляється на громадян з групи UAm, оскільки вони лише моделюють власне перебування в умовах законодавчого регулювання Німеччини, а тому вплив законодавства даної країни на них є менш тривалим. І найменший (але все ж позитивний) вплив гуманістичних ідей виявляється в групі US, де в країні наявна неузгодженість правового регулювання використання послуг сурогатного материнства.

Спостерігаємо також і іншу тенденцію, а саме в групах UA та UAm, респонденти якої є громадянами України, найбільша кількість відповідей, порівняно з іншими двома групами, в межах балів від 4-7 (не впевнений). Зазначене пояснюється відсутністю обізнаності багатьох громадян щодо послуги сурогатного материнства, роз'яснень щодо недопустимості її використання з огляду на порушення гідності жінки та дитини тощо. Заразом, саме наявність **пропаганди послуг сурогатного материнства** в країнах Європи та США призвела до формування великого показника по групі балів від 1-3 в групах респондентів EUC та US. Таким чином, у групах EUC та US сформовано дві тенденції по вибіркам респондентів: *з одного боку*, внаслідок позитивного впливу гуманістичних положень законодавства на правосвідомість громадян, вони значно частіше погоджуються із запропонованим твердженням щодо недопустимості використання послуг сурогатного материнства незалежно від правового регулювання, *а з іншого* – формується набір респондентів, які перебувають під впливом пропаганди відповідних послуг та заперечують щодо недопустимості їх використання (відповідаючи у межах балів від 1-3).

Узагальнюючи даний блок емпіричного дослідження, варто резюмувати, що, загалом, його результати, як і з попереднім блоком, засвідчують позитивний вплив на правосвідомість наявної законодавчої реалізації гуманістичної ідеї цінності та гідності кожного людського життя (а саме в аспекті недопустимості експлуатації жіночого тіла та використання дитини як товару). Разом із тим,

підтвердився також позитивний вплив **узгодженості правового регулювання та тривалості дії законодавства** як додаткових факторів, що закріплюють позитивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість. Окремо було виявлено, що **пропаганда деструктивних поведінкових моделей** може нівелювати позитивний вплив законодавства на правосвідомість або сформувавши внутрішній розкол у думках громадян щодо того чи іншого питання суспільного життя.

3.2. Рекомендації щодо вдосконалення законодавства України в світлі проведеного дослідження

Зазначені вище результати демонструють суттєву спроможність гуманістичних ідей, закріплених у законодавстві, формувати правосвідомість громадян, зокрема через правові дозволи, заборони та інші механізми законодавчого впливу, а також з допомогою мас-медіа. Зокрема це стосується базової гуманістичної ідеї цінності та гідності кожної людини, найбільш яскраве вираження якої в правовому полі відбувається через закріплення за кожною людиною права на життя.

Проте, зазначена гуманістична ідея та відповідне їй право на життя не мають належної реалізації на теренах України, оскільки не всі люди, з огляду на положення законодавства, можуть ним скористатися. Пропонуємо зробити короткий огляд законодавства України з цього питання.

Конституція України визначає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Право на життя надається кожній людині, є невід'ємним та захищається державою. Таким чином, Основний Закон України встановлює правопорядок, у якому кожен громадянин, незалежно від віку, особливостей розвитку, статі та інших ознак, може почуватися захищеним та важливим.

Цивільний Кодекс України (далі – ЦКУ), на противагу Конституції України, встановлює цілком протилежні принципи. В той час, як ст. 24 ЦКУ звужує

поняття людини до поняття фізичної особи, його ст. 25 в абзаці першому ч.2 вказує, що цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження. Отже, дані положення позбавляють будь-яких прав людину до відповідного етапу життєвого циклу.

Безумовно, наявність таких норм в законодавстві України нівелює конструктивний вплив на правосвідомість громадян гуманістичних ідей, встановлених у статтях 8 та 27 Конституції України щодо цінності кожної людини, її життя та здоров'я, недоторканності та безпеки, честі та гідності. Подальший руйнівний психоемоційний вплив чиниться через запровадження практики абортів, або ж легалізованого позбавлення життя дитини до її народження (Погоріленко, 2021б).

Йдеться, зокрема, про запроваджене в ст. 57 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» положення, яким передбачено, що, з метою охорони здоров'я жінки їй надається можливість особисто вирішувати питання про материнство, що, послідовно, забезпечує можливість існування у ч. 6 ст. 281 ЦКУ та у ст. 50 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» положень про штучне переривання вагітності (аборт).

Психологічний вплив вказаних положень ЦКУ та інших вищезазначених нормативно-правових актів із принципами поваги до цінності людського життя, її гідності та честі, недоторканності та безпеки, закріпленими у ст. 8 та 27 Основного Закону України, може виявитися у поступовому знеціненні людського життя у правосвідомості громадян та формуванні внутрішнього дозволу на вчинення абортів, що і виявилось у більшій ніж 40 мільйонах абортів за роки незалежності України (Укрінформ, 2019). Крім того, можуть спостерігатися й інші деформації правосвідомості, адже, як вказує М. Черкас, «Посиленню деформаційних явищ у суспільній правосвідомості України сприяють суперечності в різних галузях законодавства й правоохоронній системі в цілому. [...] Безпосередньою причиною виникнення деформацій правової свідомості є стан основних елементів механізму правового регулювання» (Черкас, 2016: с. 175).

Так, як свідчать результати проведеного нами опитування, у громадян України спостерігається низький рівень правосвідомості щодо базової гуманістичної ідеї цінності людського життя та гідності кожної людини та наявні деформації правосвідомості, які витікають із знецінення людського життя. Розглянемо більш детальні результати.

У дане дослідження було залучено 117 респондентів-громадян України (n = 117), студентів Західноукраїнського національного університету старше 18 років, не диференційованих за статтю. Респондентам були задані декілька питань, що стосуються їх ставлення до права на життя та захисту людського життя.

Відповідаючи на питання «Які права людини, на Вашу думку, є найважливішими?» (із можливістю множинних відповідей), 98, 3% (n = 115) громадян відповіли «Право на життя», 58, 1% (n = 68) – «Право на приватність», 52, 1 % (n = 61) – «Право на працю», 50, 4 % – «Право на самоідентифікацію» (n = 59); 49, 6% (n = 58) – «Право на житло»; 46, 2% (n = 54) – «Право на відпочинок». Інші відповіді перебували у межах незначних відсоткових значень.

Відповідаючи на питання «Яке право, на Вашу думку, визначає можливість існування інших прав людини?» (із одною можливою відповіддю), 70, 9% осіб (n = 83), відповіли «Право на життя»; 15, 4% (n = 18) – «Право на самоідентифікацію»; 10, 3 % (n = 12) – «Право на приватність». Інші відповіді перебували у межах незначних відсоткових значень.

Відповідаючи на питання «Чи допускаєте Ви можливість порушення права на життя в певних випадках?» (з одною можливою відповіддю), 53, 8% респондентів (n = 63) відповіли «Так», 46, 2% (n = 54) – ні.

Відповідаючи на питання «Які з даних підстав є достатніми для порушення права на життя іншої людини?» (із можливістю множинних відповідей), 76, 1% респондентів (n = 89) відповіли «Людина загрожує моєму життю, тому я маю право захищатися, навіть якщо це призведе до її смерті»; 58, 1% (n = 68) – «Вбивство однієї людини може допомогти врятувати життя тисяч інших»; 8, 5 % (n = 10) – «Людина є важко хвора та з великою вірогідністю помре, а тому її вбивство не може вважатися злочином»; 6, 8% (n = 8) – «Людина є представником

іншої раси (негроїдної, монголоїдна, австралоїдна тощо), яка є менш розвинутою, ніж моя, а тому її існування не принесе користі планеті»; 6 % (n = 7) – «Людина знаходиться в комі, є психічно хворою або з іншої причини не може зрозуміти, що її вбивають. Тому її вбивство не може вважатися злочином». 2, 6 % (n = 3) – «Залежна від мене людина спричиняє мені дискомфорт, унаслідок якого я не можу жити звичним для себе життям»; 2, 6 % (n = 3) – «Існування певної людини може принести шкоду моїй репутації»; 2, 6 % (n = 3) – «Існування певної людини може перешкодити досягненню моїх цілей». Інші відповіді перебували у межах незначних відсоткових значень.

Таким чином, проміжний висновок¹¹ по даним питанням полягає в тому, що більшість людей, з одного боку, визнає, що Право на життя є базою для всіх інших прав, найважливішим людським правом, а вбивство є допустимим лише в окремих, найбільш екстримальних випадках, на думку більшості респондентів пов'язаним із загрозою життю того, хто захищається. Зрозумілий також відсоток відповідей на питання «Вбивство однієї людини може допомогти врятувати життя тисяч інших» в умовах війни, в якій знаходиться в Україні, та основного її винуватця.

Наступна група питань серед цих же респондентів пов'язана із їх баченням питання захисту людського життя.

Відповідаючи на питання «З якого моменту, на Вашу думку, людина має отримати захист від посягання на її життя?» (із можливістю однієї відповіді) більшість респондентів (56, 4%, n = 66), відповіли «У момент народження»; 20, 5% (n = 24) – «До народження: у момент зачаття»; 12, 8% (n = 15) – «До народження: у момент початку серцебиття». Інші відповіді перебували у межах незначних відсоткових значень.

Відповідаючи на питання «Чи справедливими, на Вашу думку, є положення ч. 2 ст. 25 Цивільного Кодексу України, відповідно до якої людина може мати будь-які права виключно з моменту народження?» (із можливістю однієї

¹¹ Не враховуючи супутній висновок про низький рівень правосвідомості деяких опитаних.

відповіді) більшість респондентів (70,9%, $n = 83$) відповіли «Так»; 26,5% ($n = 31$) – «Ні». Інші відповіді перебували у межах незначних відсоткових значень.

Відповідаючи на питання «Чи справедливими, на Вашу думку, є положення ст. 50 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» про те, що аборт може бути проведений за бажанням жінки до 12 тижнів вагітності?» (із можливістю однієї відповіді), 65, 8% респондентів ($n = 77$) відповіли «Так», 29, 1% ($n = 34$) – «Ні». Інші відповіді перебували у межах незначних відсоткових значень.

Таким чином, результати даного дослідження свідчать, що, хоча більшість респондентів і усвідомлюють важливість права на життя та захисту життя людей, більшість із них так само вважає, що цілком правильним є відсутність будь-яких прав у ненароджених дітей та закріплення положень про штучне переривання вагітності в законодавстві України. Зазначене, як і очікувалося, може свідчити про наявність деформації правосвідомості, що полягає у викривленому розумінні того, хто є носієм права на життя, з якого моменту та в якому обсязі (правовий інфантилізм) або ж нездатності переосмислювати існуючі положення законодавства в світлі останніх наукових досліджень в сфері ембріології (правовий догматизм). Відбувається нівелювання значення життя ненароджених осіб, що в своїй суті є дискримінацією на ґрунті віку.

Таким чином, щоб запобігти подальшому розвитку деструктивних психологічних тенденцій внаслідок позбавлення правоздатності ненароджених людей та легалізації абортів, варто внести зміни до законодавства України, базуючись, при цьому, на принципах поваги до людського життя у відповідності до біологічних фактів про його початок. Так, загальновідомим є положення про те, що людське життя починається в момент зачаття. Вказане було підтверджене в США 5212 біологами з 1 058 академічних закладів, які вказали, що людське життя починається в момент зачаття (Jacobs, 2018). Таким чином, цінність людського життя виникає вже з моменту зачаття.

Отже, з врахуванням результатів минулих підрозділів щодо потенціалу формуючого впливу гуманістичних ідей на правосвідомість, пропонується для

повернення конструктивних ціннісних установок внести такі зміни до законодавства (Погоріленко, 2020а):

1. До абзацу першого ч.2 ст. 25 ЦКУ, виклавши його в такій редакції «2. Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її зачаття. Інтереси, права та свободи дитини на всіх етапах її розвитку від зачаття охороняються законом». Заразом, абзац другий ч.2 ст.25 ЦКУ потребує виключення у зв'язку з відсутністю необхідності його існування за результатом пропонованих змін до абзацу першого ч.2 ст.25 ЦКУ;

2. Частину 1 ст. 269 ЦКУ викласти в такій редакції: «1. Особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від зачаття або за законом.»;

3. Положення ч. 6 ст. 281 ЦКУ варто викласти в редакції: «6. Штучне переривання вагітності може бути здійснене лише у випадках та у порядку, передбачених законодавством, та лише у випадку неможливості подальшого внутрішньоутробного розвитку дитини без прямої загрози життю матері. Критерії, за якими встановлюється існування загрози життю матері, визначаються законодавством»;

4. Частину 1 ст. 281 ЦКУ викласти в такій редакції: «Фізична особа має невід'ємне право на життя з моменту зачаття до природної біологічної смерті»;

5. У Законі України «Про охорону дитинства» ст. 1 доповнити таким абзацом: «зачаття – момент злиття людських гамет, в результаті якого виникає життя людського індивіда». Частину 1 ст. 6 викласти в такій редакції: «Кожна дитина має невід'ємне право на життя від її зачаття.»;

6. Статтю 50 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» (щодо можливості вчинення абортів) викласти у такій редакції: «Штучне переривання вагітності може бути здійснене лише у випадках та у порядку, передбачених законодавством, та лише у випадку неможливості подальшого внутрішньоутробного розвитку дитини без прямої загрози життю матері. Критерії, за якими встановлюється існування загрози життю матері, визначаються законодавством». Частину 3 ст. 57 зазначеного закону варто вилучити;

7. Скасувати Порядок надання комплексної медичної допомоги вагітній жінці під час небажаної вагітності, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України 24.05.2013 № 423;

8. Скасувати Постанову Кабінету Міністрів від 15 лютого 2006 р. № 144 «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України»;

9. Розробити Критерії визначення загрози життю матері під час вагітності та відповідний Протокол, що визначатиме порядок дій фахівця у випадку існування такої загрози, в тому числі щодо можливості проведення абортів за згодою жінки чи уповноваженого представника.

Варто розглянути також зміни до кримінального законодавства України. Так, однією із сфер нормативно-правового-регулювання, які мають вагомий вплив на формування правосвідомості як окремої людини, так і суспільства в цілому, є кримінальне законодавство (Погоріленко, 2020б). Останнє є специфічною сферою права з огляду на вагомість суспільних цінностей, які воно покликане охороняти. Відповідно до ст. 1 Кримінального Кодексу України (далі – ККУ), останній має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Враховуючи це, можна зробити висновок, що засобами кримінально-правового впливу охороняються базові суспільні цінності, які, серед іншого, складають основу правосвідомості, зокрема цінність життя, особиста недоторканність, здоров'я, безпека, основи державного устрою тощо.

Враховуючи системний аналіз ККУ, можна зробити висновок, що вбивство є найнебезпечнішим суспільним діянням. Правове регулювання злочинів проти життя людини відображене у Розділі II ККУ, зокрема у ст. 115 (умисне вбивство) та ст. 119 (вбивство через необережність). Відповідно до вказаних статей, вбивство людини є правопорушенням, мінімальне покарання за яке (без врахування пом'якшуючих обставин) становить 3 роки позбавлення волі.

Разом із тим, констатується відсутність кримінально-правового переслідування за вбивство людини до народження (що, зокрема, є прямим наслідком відсутності дефініції поняття «людина» в ККУ та законодавстві України загалом). Зокрема, відповідно до ст. 134 ККУ, кримінально переслідуваними є:

1. Проведення абортів особою, яка не має спеціальної медичної освіти;
2. Примушування до абортів без добровільної згоди потерпілої особи;
3. Незаконне проведення абортів, що спричинило тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої особи (ч. 1-3 ст. 134 ККУ).

Аналіз наведених підстав дає можливість зробити висновок, що аборт не є кримінально переслідуваним діянням за умови відсутності шкоди здоров'ю матері, примусу третіх осіб та за умови проведення абортів спеціалістом. Отже, кримінальне законодавство не містить необхідного спектру санкцій за вбивство людини, враховуючи відсутність покарання за вбивство до народження навіть протягом останніх днів вагітності.

Розглядаючи можливі фактори впливу вищенаведених протиріч на показники правосвідомості окремої людини та суспільства в цілому, варто відзначити наступне. Відсутність санкцій за вбивство людини однозначно та безумовно впливає на знецінення людського життя у свідомості індивіда та соціуму. Беручи до уваги те, що вбивство людини на даний момент частково є кримінально караним діянням в Україні (в аспекті вбивства після народження), можна очікувати тимчасову стабільність у поглядах людей на цінність життя. Фактором знецінення у відзначеному контексті постає відсутність санкцій за вбивство до народження. Як демонструє досвід країн, де аборти є дозволеними протягом тривалого часу, можливим вектором розвитку парадигми суспільних цінностей є нівелювання значення людського життя вже і після народження. Вказане виявилось, зокрема, у дискусії в США навколо законопроекту, який мав на меті дозволити аборт безпосередньо перед народженням. Він був запропонований Кеті Тран (Kathy Tran), делегатом від партії Демократів (USA Today, 2019), та викликав жваву дискусію навколо можливості узаконення інфантициду (вбивства

дітей після народження) (The Ethics & Religious Liberty Commission, 2019). У США також існують філософські течії, які обґрунтовують етичність вбивства людини до того часу, поки вона не стане повноцінним індивідуумом, персоною (безумовно, за авторськими критеріями окремих осіб щодо того, з якого моменту людина є індивідуумом чи персоною) та з інших причин (Giubilini & Minerva, 2012; Nucci, 2013; Rasanen, 2016).

З огляду на вищевказане, негайного реагування потребує стан кримінально-правового регулювання у сфері злочинів проти людського життя, в аспекті криміналізації вбивства до народження. Так, пропонується ч. 1-3 ст. 134 ККУ викласти в такій редакції:

«1. Призначення, закупівля, продаж будь-якій вагітній жінці будь-яких ліків чи іншої речовини з метою спричинити або підбурити до припинення життя ненародженої людини –

карається позбавленням волі строком від 7 до 15 років.

2. Використання будь-якого інструменту або процедури щодо вагітної жінки з конкретним наміром спричинити або підбурити до припинення життя ненародженої людини,

карається позбавленням волі строком від 7 до 15 років.

Примітка. Не застосовується положення частини другої даної статті у випадку, якщо з використанням критеріїв існування загрози життю матері, передбаченими законодавством, за обґрунтованим рішенням спеціаліста у сфері медицини, що має відповідну кваліфікацію для проведення штучного переривання вагітності, було, за згодою матері або її уповноваженого представника, прийнято рішення щодо проведення даної процедури для збереження життя матері.

3. Здійснення дій, передбачених частиною другої даної статті, якщо вони призвели до тривалого розладу здоров'я, безплідності або смерті матері -

карається позбавленням волі від 10 до 15 років».

Відповідно, частину 3 статті 134 необхідно вилучити, а попередні частини 1-2, 4-5 вважати частинами 4-7.

Крім змін до законодавства, варто засобами мас-медіа підвищувати обізнаність громадян України щодо цінності людського життя на будь-якому етапі його розвитку від зачаття до природної біологічної смерті.

Зазначені зміни можуть не лише покращити стан правосвідомості громадян, а й підвищити народжуваність. Так, станом на сьогодні в Україні спостерігається надзвичайно низька народжуваність (Гладун et al, 2020). Однією з причин вказаного явища є запровадження абортивної культури, емоційним ефектом якої є небажання населення продовжувати людський рід, або ж обмеження однією чи двома дітьми на сім'ю. Наслідки такої культури можна прослідкувати на прикладі європейських країн. Так, у 1950 році відбулася масова легалізації абортів у більшості Європейських країн (Coleman, 1993), після чого з'явилася значна тенденція до падіння народжуваності. В той час, як у 1950 році середній показник фертильності (кількість народжених дітей у розрахунку на одну жінку – *A. П.*) країн Європи сягав 2.7 одиниць, то вже в 2021 році цей показник сягає лише 1.53 (Eurostat, 2023), що свідчить про нездатність Європи самостійно відтворювати себе. Станом на 2012 рік, 48% корінних німців погодилися, що діти не є обов'язковою умовою для щасливого життя. Разом із тим, лише 15% з їх батьків поділяли цю позицію (Murgatroyd, 2012).

Таким чином, запровадження запропонованих змін до законодавства може бути корисним не лише для розвитку правосвідомості, а й для покращення демографічної ситуації, що особливо цінно в умовах війни.

Крім змін до законодавства у сфері захисту людського життя від зачаття, варто розглянути зміни до законодавства, що регулює допоміжні репродуктивні технології у випадках, коли їх використання принижує гідність людини, зокрема щодо правового регулювання сурогатного материнства.

Як було продемонстровано вище, більшість країн Європи, всі країни ЄС, Канада та деякі штати США забороняють щонайменше комерційне сурогатне материнство. Безумовно, такий стан речей не є безпідставним. Пропонуємо зробити короткий огляд літератури з даного питання.

Велика частина наукових досліджень, що проводяться навколо тематики сурогатного материнства, присвячена аналізу психологічного стану сурогатних матерів та їх відношення до сурогатного материнства (Погоріленко, 2021а). Загалом, сурогатні матері оцінюють власний досвід як позитивний та важливий, як суттєвий внесок у життя інших людей (Yee et al., 2020). В сурогатному материнстві вони вбачають відсутність жодних поганих психологічних наслідків для себе самих (Teman & Verend, 2018). Позитивна оцінка психологічному благополуччю сурогатних матерів була надана також в об'єктивних дослідженнях, проведених у Великобританії, де дозволеною є альтруїстична форма сурогатного материнства (Imrie & Jadva, 2014). З іншого боку, гірші показники психологічного благополуччя спостерігаються в країнах, де дозволеним є комерційне сурогатне материнство, зокрема в Індії (Karandikar et al., 2014).

Загальному позитивному ставленню до вказаної практики сприяє відсутність жодного генетичного зв'язку між матір'ю та дитиною у найбільш популярній, гестаційній формі сурогатного материнства (Deonandan, 2015). У відсутності такого зв'язку впевнені всі сурогатні матері та вказане активно пропагується на веб-сайтах клінік, що пропонують послуги допоміжних репродуктивних технологій (Southern Surrogacy LLC, 2021).

Водночас, ставлення до сурогатного материнства може обернутися іншою стороною, за умови донесення до жінок інформації про існування тісного біологічного та емоційного зв'язку між сурогатною матір'ю та дитиною в процесі вагітності (Loike, 2013).

Так, дослідження у сфері біології демонструють, що під час вагітності багато різновидів клітин, в тому числі стовбурових, мігрують від дитини до матері, розмножуються та залишаються в межах її тканин протягом цілого життя (Klonisch & Drouin, 2009; Rosner & Hengstschläger, 2013). З іншого боку, материнські клітини мігрують до тіла дитини та імплантуються в її тканини (Dunlop et al., 2008; Nelson, 2012). Актуальними ці дані залишаються також для сурогатного материнства (Williams et al., 2009).

Під час вагітності спостерігається емоційно-психологічна взаємодія між матір'ю та дитиною, що здійснюється за посередництвом біологічно-активних речовин, зокрема нейропептидів (Гридковець, 2016б). Зв'язок матір-дитина стає настільки міцним, що клітини дитини можуть навіть відігравати захисну роль, знижуючи ризик інфікування та серцевих захворювань (Klonisch & Drouin, 2009; Bhatia et al., 2009), хоча згідно інших досліджень спостерігається зворотній ефект (Kamper-Jørgensen et al., 2012; Lepez et al., 2012).

Вказані вище результати свідчать про те, що між сурогатною матір'ю та дитиною існує тісний біологічний, фізіологічний та емоційний зв'язок, що триває протягом вагітності та усе подальше життя. З огляду на нього, відплата передача дитини третім особам та відмова від будь-яких прав на неї сурогатною матір'ю є проявом торгівельних відносин, в яких дитина виступає об'єктом, що відчужується за кошти.

Варто відзначити, що навіть замовники послуг сурогатного материнства відносяться до дітей як до товару. Так, дізнавшись про наявність вродженої вади, синдрому Блоха-Сульцбергера, у «замовленої» дитини, що народилася від сурогатної матері в Україні, китайська пара зазначила, що «товар бракований» та відмовилися від неї (UA:Перший, 2021). Часто в контрактах, що підписують сурогатні матері, зазначається про зобов'язання зробити аборт у випадку непланованого перебігу вагітності чи виявлення вади у розвитку дитини (UA:Перший, 2021). При цьому як жінка, так і дитина не розглядаються як суб'єкти відносин, а лише як інструменти для задоволення інтересів замовників.

Отже, у відносинах сурогатного материнства дитина позбавлена будь-яких прав, в тому числі права на життя, що чітко характеризує її як товар, призначений задовільнити психологічну потребу «замовників» у вихованні здорової, повноцінної дитини, а у випадку невідповідності «товару» погодженим характеристикам вони мають право відмовитися від неї.

Особливо чітко споживацьке відношення до дитини проявляється у практиці використання донорських гамет під час зачаття дитини *in vitro* для подальшого виношування сурогатною матір'ю. Така практика передбачає відсутність

генетичного зв'язку в одного з батьків-замовників із зачатою дитиною та часто практикується гомосексуальними парами, які бажають мати «свою» дитину (Blake et al., 2016; Carone et al., 2017; Yee, Goodman, & Librach, 2019). Отже, при зачатті дитини в межах вказаної практики наперед відомо, що вона, фактично, буде сиротою, адже донори гамет, відповідно до загальноприйнятої практики, є анонімними та не розкривають власну ідентичність. Дитина свідомо позбавляється будь-якого права на знайомство з біологічними батьками, на зв'язок з власним родом, а на передній план виступають психологічні потреби «замовників».

Вказані факти не поширюються клініками з надання репродуктивних послуг та урядами держав, у зв'язку з чим моральні почуття сурогатних матерів виявляються фрагментарними та деградованими.

Саме необізнаність та бідність сурогатних матерів експлуатується для задоволення потреб світової еліти, яка з різних причин не може мати дитину або не хоче виношувати її самостійно (Valenti, 2018).

Несвідомість сурогатних матерів щодо існування тісного біологічного зв'язку з дитиною обумовлює формування «холодного» відношення до неї (Fischer & Gillman, 1991) та здатності легко покинути її (Ragoné, 1994; Jadva, 2003; van den Akker, 2003; Imrie & Jadva, 2014). Вказується, що матері часто відносяться до сурогатного материнства як до роботи та не вбачають у дитині власну дитину (Snowdon, 1994; Baslington, 2002), що, безумовно, позитивно впливає на ринок сурогатного материнства. Van den Akker (2006) виявила, що сурогатні матері значно менше стурбовані здоров'ям і благополуччям дитини, що вони виношують, і не так позитивно ставляться до неї, як матері-замовники. Важливу роль в емоційному дистанціюванні від дитини відіграє оплата за її виношування (Baslington, 2002). В світлі вказаного стає зрозуміло, чому не вигідно доносити до сурогатних матерів представлені факти щодо біологічного, фізіологічного та емоційного розвитку дитини.

Вбачається, що для формування цілісного психологічного уявлення про сурогатне материнство в населення варто пропагувати не лише комерційно-

сприятливу інформацію, а також наукові, юридичні та соціальні факти, що свідчать про знецінення життя дитини, її об'єктивацію та позбавлення будь-яких прав вже з моменту зачаття.

Подальше існування в законній площині послуг сурогатного материнства може негативно вплинути на формування правосвідомості в громадян, оскільки в Конституції України, чинних для України міжнародних договорах, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, закріплені цінність людського життя, право на тілесну автономію жінки, заборона торгівлі та експлуатації людей, а законність сурогатного материнства протирічить вказаним принципам.

Видається, що для гармонійного розвитку правосвідомості громадян слід вилучити розділ VI. «Сурогатне (замінне) материнство» з Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого Наказом Міністерства Охорони Здоров'я України від 09.09.2013 № 787 та врахувати проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання торгівлі людьми», створений мною спільно з Є. Голинським (Голинський & Погоріленко, 2020), доповнивши Кримінальний Кодекс України статтю 149-1 щодо заборони «посередництва в організації сурогатного материнства, тобто умисних дій, спрямованих на створення, налагодження, підтримку чи супровід договірних відносин між біологічними батьками дитини та жінкою, що погоджується її виносити, народити та в подальшому передати таким батькам» (Погоріленко, 2021в).

З врахуванням результатів емпіричного дослідження впливу гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість (підрозділ 3.1.), варто, крім безпосередніх змін до законодавства, пропагувати гуманістичну ідею цінності людського життя від зачаття; недопустимості використання жінки чи дитини в якості товару. Зазначене зможе посилити конструктивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість.

Висновки до розділу 3

1. Крос-юрисдикційне емпіричне дослідження впливу гуманістичних ідей в законодавстві на формування правосвідомості продемонструвало наявність взаємозв'язку між існуванням гуманістичної ідеї цінності людського життя в законодавстві та сформованістю правової ідеології, правової психології та поведінкового компонентів правосвідомості громадян.

Так, встановлено, що громадяни в країнах із забороненою практикою абортів, що є законодавчою реалізацією гуманістичної ідеї цінності кожного людського життя від зачаття до природної смерті, менш схильні допускати наявність абортів у власному житті. У них сформована така концептуально-правова картина світу, що не допускає навіть думки про аборт, при цьому дана позиція, на їх думку, не зміниться, навіть в умовах протилежного правового регулювання. Зазначене свідчить про позитивний вплив гуманістичної ідеї щодо цінності та гідності кожного людського життя від зачаття до природної смерті **на правову ідеологію**. **Вплив на правову психологію** зазначеної гуманістичної ідеї виявився у збільшенні поваги до прав ненароджених, усвідомленні цінності кожного людського життя від зачаття до природної смерті, а, відповідно, й іманентності людині на всіх етапах життя від зачаття до природної смерті усього обсягу прав без будь-якої дискримінації за віковою ознакою. Своєю чергою, **вплив на поведінковий компонент** правосвідомості виявився у відмові респондентів від вчинення абортів навіть у кризових життєвих ситуаціях.

Разом із тим, доведено, що більш конструктивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість відбувається в країнах (штатах) із високою **узгодженістю правового регулювання** захисту цінності людського життя від зачаття до природної смерті, а одним з додаткових факторів, що закріплюють конструктивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві, є **тривалість їх дії на правосвідомість**.

Водночас, досліджено, що заборона абортів сприяє більш відповідальному ставленню до сексуальної активності та планування власної вагітності, тоді як

легалізація абортів призводить до більш безвідповідального ставлення до сексуальної активності, збільшення кількості дітовбивства внаслідок небажаних вагітностей та поширення венеричних захворювань, що є маркером позитивного впливу правового регулювання захисту цінності людського життя від зачаття через заборону абортів на правосвідомість громадян та їх здоров'я загалом.

Дослідження різних підходів до правового регулювання сурогатного материнства у країнах Європи, США, Канаді та Україні підтвердило позитивний вплив законодавчої реалізації гуманістичної ідеї цінності та гідності кожного людського життя (в аспекті недопустимості експлуатації жіночого тіла та використання дитини як товару) на правосвідомість. Так, встановлено, що у країнах із забороненою практикою сурогатного материнства громадяни загалом менш схильні допускати її використання у власному житті, ніж громадяни країн, де така практика є дозволеною. Підтвердився також позитивний вплив **узгодженості правового регулювання та тривалості дії законодавства** як додаткових факторів, що закріплюють вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість. Окремо було виявлено, що **пропаганда деструктивних поведінкових моделей** може сформувати розкол у думках громадян щодо важливих питань суспільного життя.

2. Виявлені деформації правосвідомості значної кількості респондентів-громадян України щодо розуміння змісту та обсягу базових людських прав. Так, хоча більшість респондентів і вважають, що право на життя є найважливішим правом, яке може бути порушене лише у випадку безпосередньої загрози життю того, хто його захищає, однак вважають, що цілком правомірними є положення законодавства України щодо відсутності будь-яких прав (в тому числі права на життя) у дітей до народження та щодо можливості штучного переривання вагітності на запит до 12 тижнів вагітності. Встановлено, що в даному випадку відбувається нівелювання значення життя ненароджених осіб та їх прав (правовий інфантилізм), а також небажання переосмислювати своє ставлення до права у світлі останніх наукових досліджень (правовий догматизм).

3. З метою профілактики виникнення деформацій правосвідомості, пов'язаних із неналежною реалізацією базової гуманістичної ідеї цінності та гідності кожної людини в Україні, були запропоновані зміни до Цивільного Кодексу України, Кримінального Кодексу України, Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я», Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого Наказом Міністерства Охорони Здоров'я України від 09.09.2013 № 787, а також запропоновано скасувати: Порядок надання комплексної медичної допомоги вагітній жінці під час небажаної вагітності, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України 24.05.2013 № 423; Постанову Кабінету Міністрів від 15 лютого 2006 р. № 144 «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України» та розробити Критерії визначення загрози життю матері під час вагітності та відповідний Протокол, що визначатиме порядок дій фахівця у випадку існування такої загрози, в тому числі щодо можливості проведення абортів за згодою жінки чи уповноваженого представника.

ВИСНОВКИ

Проведене у межах даної дисертаційної роботи дослідження дає можливість зробити такі узагальнюючі висновки:

1. Правосвідомість як категорія юридичної психології є достатньо дослідженою як у вітчизняній, так і у іноземній доктрині.

Виокремлено такі її **ознаки**: 1) вона є формою суспільної свідомості; 2) носієм правосвідомості є індивід, група та суспільство в цілому; 3) вона відображає ставлення особи до чинного, минулого та бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права; 4) вона обумовлює та регулює юридично значущу поведінку її носія.

До **компонентів правосвідомості** віднесено правову ідеологію, правову психологію та поведінковий компонент. *Правова ідеологія* розуміється як теоретично та науково обґрунтована частина правосвідомості, яка відображається в усталених правових категоріях, концепціях, принципах; характеризується глибинним осмисленням правових явищ. *Правова психологія* є набором почуттів та емоцій індивіда, групи та суспільства щодо чинного права чи правових явищ, що формується у процесі буденної взаємодії суспільства із правом та практикою його застосування. *Поведінковий компонент* правосвідомості відображає готовність індивіда чи групи людей до правомірної чи протиправної поведінки.

Серед **видів правосвідомості** пропонується виокремлювати: 1) *за суб'єктною складовою*: індивідуальну та групову (колективну) правосвідомість; 2) *за глибиною відображення правової дійсності*: професійну, компетентно-неюридичну, повсякденну, теоретичну правосвідомість; 3) *за територіальністю*: загальну; локальну (місцеву, регіональну) правосвідомість.

До **функцій правосвідомості** відносять когнітивну, оцінювальну, регулятивну та правоутворюючу.

Як результат, вдалося сформулювати авторське визначення правосвідомості: *правосвідомість є формою суспільної свідомості, носієм якої є індивід або група індивідів, що відображає ставлення такого носія до чинного, минулого та*

бажаного права; до діяльності, пов'язаної з правом; правових явищ та поведінки людей у сфері права, а також обумовлює та регулює юридично значущу поведінку її носія.

2. Запропоновано класифікувати детермінуючі розвиток правосвідомості фактори за такими категоріями: 1) за походженням впливу: **об'єктивні** та **суб'єктивні**; 2) за характером впливу: **індивідуальні** фактори, **соціокультурні** фактори, **історичні** фактори, **інституційні** та **економічні** фактори; 3) за рівнем впливу: **макрофактори**, **мезофактори**, **мікрофактори**; 4) за часовими рамками: **короткострокові** та **довгострокові**; 5) за наслідками впливу: **конструктивні** та **деструктивні**.

Визначено, що законодавство належить до **об'єктивних, інституційних макрофакторів** впливу на правосвідомість. У більшості випадків законодавство матиме **довготерміновий** ефект, особливо коли мова йде про засадничі нормативно-правові акти аксіологічного спрямування, такі як Конституція України. Разом із тим, за умови плинності реформ, окремі законодавчі акти або практика їх застосування може мати **короткостроковий** ефект. **Конструктивність** же впливу законодавства залежить від ряду супровідних чинників, зокрема ефективності й результативності механізмів правового регулювання, процесу правотворчості, ефективності роботи державних органів, узгодженості законодавства тощо.

3. Основними механізмами детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість є **правовий вплив** та **правове регулювання**. Правовий вплив характеризується такими засобами як інформаційний та ціннісно-орієнтаційний вплив на правосвідомість, коли за посередництвом юридичної освіти, правового виховання, правової соціалізації, впливу мас-медіа та інших чинників особа пізнає актуальні положення законодавства, його сутнісну складову, та через призму представлених даних формує власне уявлення про право, ставлення до нього та мотивацію до правової чи протиправної поведінки. Дія засобів правового регулювання за посередництвом дозволів, зобов'язань, заборон, заохочень,

рекомендацій та покарань покликана виробити у громадян усвідомлене прагнення до правомірної поведінки, яке, як правило, заохочується державою.

4. Розвиток гуманізму як суспільно-політичної ідеології від античності до сучасності демонструє, що базовою гуманістичною ідеєю, спільною для усіх його течій, є цінність та гідність кожної людини незалежно від статі, віку, майнового стану, соціального походження чи інших ознак. І якщо в часи античності ще допускалося вбивство, приниження чи дискримінація більш слабких чи малоосвічених, станом на сьогодні такі явища вважаються неприпустимими. У суспільстві сформувалося базове розуміння Прав людини як правової ідеології, відповідно до якої кожна людина має набір невід'ємних прав, належних їй лише за фактом приналежності до людського роду. Таким чином, порівняно з античністю, середньовіччям чи навіть Новим часом, сучасна людина має набагато більш розвинуту правосвідомість, що і є ознакою позитивного впливу гуманістичних ідей на правосвідомість в історичному контексті.

5. Міжнародні нормативно-правові акти сучасності засновані на **базовій гуманістичній ідеї**, якою є цінність та гідність кожної людини. Її існування є підставою для всіх інших **похідних гуманістичних ідей**, серед яких: рівність; безумовна цінність кожного людського життя; свобода; доступ до освіти та культури; соціальна справедливість; участь у суспільному житті та побудові держави; заборона тортур та нелюдського поводження; цінність людського здоров'я; охорона дитинства; цінність расового, етнічного та культурного різноманіття.

Було запропоновано авторське визначення гуманістичної ідеї як будь-якої світоглядної концепції, в центрі якої лежить уявлення про безумовну цінність та гідність кожної людської особи незалежно від віку, статі, раси, етнічного чи соціального походження, майнового стану, релігії, політичних поглядів чи інших ознак.

6. Емпірично продемонстровано, що гуманістичні ідеї, які знаходять власне вираження у ціннісних орієнтаціях сім'ї, гуманістичній спрямованості сім'ї та гуманістичній спрямованості суспільства позитивно впливають на формування

індивіда в аспекті його самоактуалізації, а саме на такі показники особистості, як ціннісні орієнтації, самоповага, самоприйняття та компетенція в часі. Дані результати свідчать про позитивний вплив гуманістичних ідей на усі компоненти правосвідомості: правову ідеологію, правову психологію та поведінковий елемент.

7. Крос-юрисдикційне емпіричне дослідження впливу гуманістичних ідей в законодавстві на формування правосвідомості продемонструвало наявність взаємозв'язку між існуванням гуманістичної ідеї цінності людського життя в законодавстві та сформованістю правової ідеології, правової психології та поведінкового компонентів правосвідомості громадян.

Так, встановлено, що громадяни в країнах із забороненою практикою абортів, що є законодавчою реалізацією гуманістичної ідеї цінності кожного людського життя від зачаття до природної смерті, менш схильні допускати наявність абортів у власному житті. У них сформована така концептуально-правова картина світу, що не допускає навіть думки про аборт, при цьому дана позиція, на їх думку, не зміниться, навіть в умовах протилежного правового регулювання. Зазначене свідчить про позитивний вплив гуманістичної ідеї щодо цінності та гідності кожного людського життя від зачаття до природної смерті **на правову ідеологію**. **Вплив на правову психологію** зазначеної гуманістичної ідеї виявився у збільшенні поваги до прав ненароджених, усвідомленні цінності кожного людського життя від зачаття до природної смерті, а, відповідно, й іманентності людині на всіх етапах життя від зачаття до природної смерті усього обсягу прав без будь-якої дискримінації за віковою ознакою. Своєю чергою, **вплив на поведінковий компонент** правосвідомості виявився у відмові респондентів від вчинення абарту навіть у кризових життєвих ситуаціях.

Разом із тим, доведено, що більш конструктивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість відбувається в країнах (штатах) із високою **узгодженістю правового регулювання** захисту цінності людського життя від зачаття до природної смерті, а одним з додаткових факторів, що закріплюють

конструктивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві, є **тривалість їх дії на правосвідомість.**

Водночас, досліджено, що заборона абортів сприяє більш відповідальному ставленню до сексуальної активності та планування власної вагітності, тоді як легалізація абортів призводить до більш безвідповідального ставлення до сексуальної активності, збільшення кількості дітовбивства внаслідок небажаних вагітностей та поширення венеричних захворювань, що є маркером позитивного впливу правового регулювання захисту цінності людського життя від зачаття через заборону абортів на правосвідомість громадян та їх здоров'я загалом.

Дослідження різних підходів до правового регулювання сурогатного материнства у країнах Європи, США, Канаді та Україні підтвердило позитивний вплив законодавчої реалізації гуманістичної ідеї цінності та гідності кожного людського життя (в аспекті недопустимості експлуатації жіночого тіла та використання дитини як товару) на правосвідомість. Так, встановлено, що у країнах із забороненою практикою сурогатного материнства громадяни загалом менш схильні допускати її використання у власному житті, ніж громадяни країн, де така практика є дозволеною. Підтвердився також позитивний вплив **узгодженості правового регулювання та тривалості дії законодавства** як додаткових факторів, що закріплюють вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість. Окремо було виявлено, що **пропаганда деструктивних поведінкових моделей** може сформувати розкол у думках громадян щодо важливих питань суспільного життя.

8. Виявлені деформації правосвідомості значної кількості респондентів-громадян України щодо розуміння змісту та обсягу базових людських прав. Так, хоча більшість респондентів і вважають, що право на життя є найважливішим правом, яке може бути порушене лише у випадку безпосередньої загрози життю того, хто його захищає, та ж більшість з них також вважають, що цілком правомірними є положення законодавства України щодо відсутності будь-яких прав (в тому числі права на життя) у дітей до народження та щодо можливості штучного переривання вагітності на запит до 12 тижнів вагітності. Встановлено,

що в даному випадку відбувається нівелювання значення життя ненароджених осіб та їх прав (*правовий інфантилізм*), а також небажання переосмислювати своє ставлення до права у світлі останніх наукових досліджень (*правовий догматизм*).

З метою протидії зазначеним деформаціям та сприяння формуванню конструктивної правосвідомості громадян, були запропоновані зміни до Цивільного Кодексу України, Кримінального Кодексу України, Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я», Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого Наказом Міністерства Охорони Здоров'я України від 09.09.2013 № 787, а також запропоновано скасувати: Порядок надання комплексної медичної допомоги вагітній жінці під час небажаної вагітності, затверджений Наказом Міністерства охорони здоров'я України 24.05.2013 № 423; Постанову Кабінету Міністрів від 15 лютого 2006 р. № 144 «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України» та розробити Критерії визначення загрози життю матері під час вагітності, а також - відповідний Протокол, що визначатиме порядок дій фахівця у випадку існування такої загрози.

Таким чином, найбільш загальним висновком проведеного дослідження є те, що гуманістичні ідеї в законодавстві є важливою детермінантою формування правосвідомості громадян. Узгоджене законодавство гуманістичного спрямування, що діє протягом тривалого часу, здатне сформувати самоактуалізовану особистість із гармонійною правосвідомістю, де як правова ідеологія, правова психологія, так і поведінковий елемент правосвідомості знаходяться на високому ступені розвитку.

Заразом, такі негативні фактори впливу як правові колізії, відсутність дієвих механізмів реалізації норм закону, недосконалість системи правового виховання, непрофесійність державних службовців, малоефективність органів виконавчої влади, неможливість реалізувати свої законні інтереси громадянами можуть знівелювати конструктивний вплив гуманістичних ідей, навіть за умови формального їх закріплення в позитивному праві. Аналогічним чином,

пропаганда антигуманістичних ідей здатна викривити правосвідомість навіть за умови існування узгодженого, сталого та прогресивного законодавства в країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Александров Д. О., В. Г. Андросюк та ін. (2007). Юридична психологія: підручник. За заг. ред.: Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. КНТ. Київ. 360 с.
- Балтаджи, П., Македон, В. (2016). Лекція до теми «Політико-правові вчення другої половини ХІХ ст.» для студентів 4 курсу факультету № 4 та 5 курсу факультету №2 ННІЗтаДН спеціальності 6.030401 «Правознавство». https://oduvvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/lek_k-9.pdf
- Бачинський Т. В. (2013). Формування основ правового світогляду та правової культури шкільної молоді (філософсько-правовий вимір). Дисертація канд. юрид. наук: 12.00.12, Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів. 180 с.
- Богачов С (2011). Особливості процесу формування правової культури в Україні. Науковий вісник Ужгородського університету: Серія Право. 15. с. 15- 17. URL: <http://surl.li/halwd>
- Бровко Н.І (2019). Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в умовах трансформації освітнього процесу в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. Національна академія внутрішніх справ, Київ.
- Бутенко Р., А. Іржавська. (2014) Відродження в історії європейської цивілізації: навчально-методичний посібник. Черкаси. <http://eprints.cdu.edu.ua/39/1/Відродження%20комплекс.pdf>
- Бушковська Н. (2020). Сурогатне материнство в Україні: що з ним не так і чи варто його заборонити. Українська правда: життя. <https://life.pravda.com.ua/society/2020/05/29/241146/>
- Варава, І., Ципан, А. (2022). Роль правосвідомості як фактору розвитку правової культури. Молодий вчений, 1 (101), 6-9. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-1-101-2>
- Вишняк О (2009). Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). – Київ: Інститут соціології НАН України. - 176 с.

- Возович А. (2017). Психологічні особливості формування правосвідомості студентів коледжів. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ. Приватний вищий навчальний заклад «Університет сучасних знань». 277 с.
- Гай-Нижник П. (2023). Декларація представників Сполучених Штатів Америки, які зібралися на Загальному конгресі. 4 липня 1776 року. URL: [www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php)
- Гелеш А. (2012). Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. - 190 с.
- Гладун О. (наук. ред.), С.Ю. Аксьонова, О.К. Гаврилюк, Т.О. Гнатюк, Б.О. Крімер, І.О. Курило, Н.М. Левчук, І.П. Майданік, О.В. Позняк, Н.О. Рингач, Л.І. Слюсар, П.Є. Шевчук (2020). Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002–2019 рр. Колективна монографія. Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. 174 с. <https://www.idss.org.ua/arhiv/population.pdf>
- Глуцук Л. (2023). Особливості психологічного інфантилізму студентської молоді. Кваліфікаційна магістерська робота за освітньо-професійною програмою «Психологія» другого (магістерського) рівня вищої освіти галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки спеціальність 053 «Психологія». Чорноморський національний університет імені Петра Могили. 159 с.
- Голинський Є., Погоріленко А. (2020). Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання торгівлі людьми». 10 с.
- Гриб, В., Конотопенко, О. (2019). Актуальність правових та морально-політичних настанов видатного англійського мислителя XVI-XVII ст. Френсіса Бекона. Наукові Записки ВДПУ Ім. М.М. Коцюбинського, № 28, с. 85–90. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-28-85-90>
- Гридковець Л.М. (2016а) Використання психологічних маніпуляційних технологій для просування законів на користь ЛГБТ. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV (38), Issue: 77, 2016. С. 80-86

- Гридковець, Л. М. (2016б). Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу: монографія. Львів. 516 с.
- Грищук О., Гелеш А. (2013). Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві (монографія). Хмельницький університет управління та права. 288 с.
- Гусак П. (2004) Свобода – рівність – справедливість: питання цінностей в секулярному суспільстві. незалежний культурологічний часопис «І». №32. URL: www.ji.lviv.ua/n32texts/husak.htm#_ftn11
- Джон Ф. Гарві о., О. S. F. S. (2022) Гомосексуальність і Католицька Церква. Чіткі відповіді на складні запитання. Пер. з англ. І. Леня, Г. Теодорович, І. Васишина; наук. ред. П. Гусак. Тернопіль: Мандрівець. 152 с.
- Дмитро Забзалюк (2020). Право та правова свідомість: взаємодія, взаємозалежність та взаємовплив. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки, 1 (25), с. 23-29. doi: 10.23939/law2020.25.023
- Дурдинець М. Ю (2018). Бікамералізм в українському парламентаризмі: філософсько-правове осмислення. Кваліфікована наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права». Національна академія внутрішніх справ, Київ. URL: elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/6713/1/dis%20Дурдинець.pdf
- Івановський Д. В (2016). Правовий вплив на свідомість як чинник формування правомірної поведінки: монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА», Каф.крим. права та ін. крим.-прав. дисциплін Миколаїв. ін-т. права, ПРЦ НАПрНУ, ГО «Всеукр. Асоціація крим. права» . — Миколаїв : Іліон. — С. 608-625.
- Калиновський Ю. (2010). Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: Дис... д-ра філософських наук: 12.00.12. Харків.
- Клочков, І. В (2013). Наукова революція XV-XVII століть і філософські погляди І. Ньютона. Мультиверсум: філософський альманах. Київ. Вип. 4 (122). С. 125–132.

- Колодій А., В. В, Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. (2004) Теорія держави і права: навч. Посіб. за заг. Ред. С. Л. Лисеркова, В. В. Копейчикова. Київ. Юрінком Інтер. 368 с.
- Криворучко Л.С. (2012) Сутність міжнародних стандартів у організаційно-правовому забезпеченні захисту прав людини в Україні: аналітичний огляд. Правничий вісник Університету «Крок». Вип. 12. С. 58–61.
- Кубі Г. (2016). Гендер - нова ідеологія руйнує сім'ю. Пер. з нім. Софії Матіяш, Петра Гусака. Тернопіль: Мандрівець. - 32 с.
- Ліщинська-Милян О. (2001). Ідеї християнського гуманізму в українській релігійній філософії першої половини ХХ століття. : Дис... канд. Філософських наук: 09.00.05.
- Мартинюк Т. (2010) Юридико-психологічні засади формування правосвідомості студентів-правників: дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Нац. акад. внутр. справ. - Київ - 201 с.
- Мирошніченко О. (2012). Діагностика особистості майбутнього психолога. Методичний посібник до вивчення дисципліни «Практикум із загальної психології» для студентів спеціальності 7.040107 «Психологія». Житомир. – 190 с.
- Муж В. (2016). Юридичні засоби формування колективної правосвідомості: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Міністерство внутрішніх справ України, Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів. 205 с.
- Омельчук І. (2011а). Поняття та основні фактори формування правосвідомості молоді щодо прав і свобод людини. Університетські наукові записки. - № 4. - С.38-44.
- Омельчук М. (2011б). Гуманістичні уявлення про поведінку людини у філософії епохи відродження. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. №3. С. 438-448.

https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/library/visnyky/nvsvy/03_2011/11oomfev.pdf

- Орбан-Лембрик Л.Е., Кощинець В.В. (2007) Юридична психологія: Навчальний посібник. – Чернівці: Книги – XXI. – 448 с.
- Панчук І. (2015). Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України: к.ю.н. : спец.. 12.00.01 - Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». 219 с.
- Погоріленко А. (2020а) Правові колізії законодавства як фактор деформації правосвідомості громадян. Наукові дослідження, відкриття та розвиток технологій в сучасній науці. Матеріали II науково-практичної конференції (м. Харків, 17-18 квітня 2020 р.). – Херсон: Видавництво «Молодий вчений». С. 131–135.
- Погоріленко А. (2020б). Особливості впливу кримінального законодавства на індивідуальну та суспільну правосвідомість. Матеріали XXIV міжнародної науково-практичної конференції «Студент-дослідник-фахівець» (28 травня 2020 року, Київ). Київський інститут бізнесу та технологій. КІБІТ. С. 329-333.
- Погоріленко А. (2021а). Психологічна складова сурогатного материнства в умовах формування ринку товарних відносин. Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. №2 (48). С. 52-57. Doi: 10.37203/kibit.2021.48.08
- Погоріленко А. (2021б). Психологічні детермінанти деформацій правосвідомості у контексті колізій законодавства. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. IX(97), Issue 246, 2021 Feb. P. 63-66
- Погоріленко А. (2021в). Сурогатне материнство: фактори впливу на правосвідомість. Матеріали науково-практичної конференції «Інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку суспільства» (Львів, 26-27 лютого 2021). Частина II. Херсон: Видавництво «Молодий вчений». 180 с. С. 52-56

- Погоріленко А. (2023а). Механізми детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість. Перспективи та інновації науки: серія «Психологія». № 9(27). С. 559-572. Doi: 10.52058/2786-4952-2023-9(27)-559-572
- Погоріленко А. (2023б). Гуманістичні ідеї в законодавстві: історичний генезис та сучасні перспективи. Наукові перспективи: серія «Психологія». № 5(35). С. 859-871. Doi: 10.52058/2708-7530-2023-5(35)-859-871
- Погоріленко А. (2023в). Крос-юрисдикційне емпіричне дослідження впливу гуманістичної ідеї цінності людського життя на правосвідомість. Перспективи та інновації науки: серія «Психологія». № 11 (29). С. 566-593; Doi: 10.52058/2786-4952-2023-11(29)-566-593.
- Погоріленко А. (2023г). Психологічні підходи до формування правосвідомості під впливом гуманістичних ідей в законодавстві. Наукові перспективи: серія «Психологія». № 7(37). С. 670-682. Doi: 10.52058/2708-7530-2023-7(37)-670-682.
- Погоріленко А. (2023г). Система детермінуючих розвиток правосвідомості факторів та місце законодавства серед них. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції молодих учених, аспірантів, студентів, учнів «Перший крок у науку: Конотопські наукові студії – 2023» (м. Конотоп, 20 травня 2023). С. 104-108
- Попадинець, Г. (2016). Правосвідомість і правова культура як чинники становлення громадянського суспільства. Вісник Національного Університету «Львівська Політехніка». Серія: Юридичні Науки, № 850, с. 422–427.
- Рабінович П. (2007) Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. – Львів: Край,. – 192 с.
- Радухівська Л. (2012). Психологічний зміст діяльності судді в кримінальному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06. Нац. акад. внутр. справ. - Київ. – 253 с.
- Роттердамський, Е (2012). Похвала глупоті. Толока. (Оригінальний твір опублікований 1511 р.)
- Сабадаш Ю. С. (2003). Ідеали "Утопії" – ідеали ренесансного гуманізму. Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. Івано-

Франківськ. Вип. V. С. 116–122.

<http://repository.mdu.in.ua/jspui/handle/123456789/687>

Савенко, В. (2019) Закон як мотиваційний чинник формування правового світогляду та правовосвідомості людини в умовах громадянського суспільства. Актуальні проблеми правознавства.. Вип. 1. С. 23-27. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/34132>

Скакун О. Ф. (2012) Теорія права і держави: підручник. – 3-тє видання. Київ. Алерта. 524 с.

Соціологічна група «Рейтинг». (2022). Шосте загальнонаціональне опитування: Мовне питання в Україні. https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ua_032022_mova_press.pdf

Суходоля М. (2021) Правова культура та позитивні форми правосвідомості: теоретико-правові аспекти співвідношення. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця.

Тимошенко В. (2008) Визначальні фактори правової свідомості. Право України. №6. С. 41-46

Укрінформ (2019). Україна 2032: демографічні показники. <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2721627-ukraina-2032-demograficni-pokazniki.html>

Уханова Н. С. (2019) Правова культура молоді в Україні. Інформація і право. № 2. - С. 156-166. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Infpr_2019_2_19

Хамітов Н., Л. Гармаш, С. Крилова (2016). Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології: навч. посіб. під ред. д-ра філос. наук, проф. Н. Хамітова; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С.

Сковороди, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – 4-те вид. – Київ: КНТ. – 393 с.

Черкас М. Є. (2016). Чинники, що впливають на формування правосвідомості в Україні. Вісник Національної академії правових наук України. №3. С. 172-182. URL: http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-172-182.pdf

Черней В., Кудерміна О. (2015). Дефекти політико-правової свідомості сучасної молоді. Юридична психологія, №1. с. 3-13. <https://psychped.naiiau.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/484/486>

Чудакова В. (2015). Діагностично-інтерпретаційний компонент дослідження «рівня прагнення до самоактуалізації» – критерію сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності та конкурентоздатності особистості IV частина. Освіта та розвиток обдарованої особистості. №2 (33)/02. https://lib.iitta.gov.ua/9658/1/%D0%A7%D1%83%D0%B4%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_2-2015.pdf

Шличек О. Ю. (2012). Удосконалення чинного законодавства як чинник формування правової свідомості студентської молоді. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. № 3 (13). С. 249–255.

Юрченко-Шеховцова Т. І. (2020). Психологічні детермінанти формування правосвідомості працівника поліції в сучасних умовах. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. Національна академія внутрішніх справ, Київ. 255 с.

Abou-Chadi, T. and Finnigan, R. (2019). Rights for same-sex couples and public attitudes toward gays and lesbians in Europe. *Comparative Political Studies*, №52, p. 868–895.

Alan Guttmacher Institute (AGI) (1999). “Sharing Responsibility: Women, Society & Abortion Worldwide.” New York.

Alan Guttmacher Institute (AGI). (2009). “Abortion Worldwide: A Decade of Uneven Progress.” New York.

Alberto Giubilini & Francesca Minerva (2012). After-birth abortion: why should baby live? *Med Ethics*. 10.1136/medethics-2011-100411

- Alford, Conner (2016). *The Economics of Abortion: A Comparative Analysis of Mexico and the United States*. Proquest Dissertations. <https://core.ac.uk/download/pdf/215273877.pdf>
- Alouini, S., Mesnard, L., Megier, P., & Desroches, A. (2010). P45 Ethical and legal aspects of surrogate pregnancy: opinion of French women on surrogate pregnancy. *Reproductive BioMedicine Online*, 20, S38. [https://doi.org/10.1016/s1472-6483\(10\)62361-9](https://doi.org/10.1016/s1472-6483(10)62361-9)
- American Humanist Association. (2003). *Humanist Manifesto III of 2003*. <https://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto3/>
- American Humanist Association. (2018). *Humanist Manifesto I of 1933*. <https://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto1/>
- American Humanist Association. (2021). *Humanist Manifesto II of 1973*. <https://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto2/>
- Anabel Kuntz, Eldad Davidov, Shalom H. Schwartz, Peter Schmidt (2014). Human values, legal regulation, and approval of homosexuality in Europe: a cross-country comparison. *European Journal of Social Psychology*, 45, 120–134. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2068>
- APA (2023). *Personal Orientation Inventory (POI)*. <https://dictionary.apa.org/personal-orientation-inventory>
- Audi, R. (2015). *The Cambridge Dictionary of Philosophy* (3rd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139057509>
- Australian Humanist of the Year. (2023). CAHS. <https://www.humanist.org.au/australian-humanist-of-the-year>
- Baslington, H. (2002). The Social Organization of Surrogacy: Relinquishing a Baby and the Role of Payment in the Psychological Detachment Process. *Journal of Health Psychology*, 7(1), 57–71. <https://doi.org/10.1177/1359105302007001652>
- Bauman, Karl, Ann Anderson, Jean Freeman, and Gary Koch (1977), "Legal Abortions, Subsidized Family Planning Services and the U. S. 'Birth Dearth,'" *Social Biology*, XXIV, 183-91

- Bayer, R. (1987). *Homosexuality and American Psychiatry: The Politics of Diagnosis*. Amsterdam University Press.
- Bennett, J. (1971). *Locke, Berkeley, Hume: Central Themes*. Oxford University Press.
- Bhatia, K., Martindale, E. A., Rustamov, O., & Nysenbaum, A. M. (2009). Surrogate pregnancy: an essential guide for clinicians. *The Obstetrician & Gynaecologist*, 11(1), 49–54. <https://doi.org/10.1576/toag.11.1.49.27468>
- Blake, L., Carone, N., Slutsky, J., Raffanello, E., Ehrhardt, A. A., & Golombok, S. (2016). Gay father surrogacy families: relationships with surrogates and egg donors and parental disclosure of children's origins. *Fertility and Sterility*, 106(6), 1503–1509. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2016.08.013>
- Blank, Rebecca, Christine George, and Rebecca London (1994). "State Abortion Rates: The Impact of Policies, Providers, Politics, Demographics, and Economic Environment." NBER Working Paper no. 4853.
- Botwin, M. (2021). P182 Rationalism Spinoza. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=mFX-rs3CgH0>
- Carlson B. (2013). *Human Embryology and Developmental Biology*. 5th edition. Saunders.
- Carone, N., Baiocco, R., & Lingiardi, V. (2017). Italian gay fathers' experiences of transnational surrogacy and their relationship with the surrogate pre- and post-birth. *Reproductive BioMedicine Online*, 34(2), 181–190. <https://doi.org/10.1016/j.rbmo.2016.10.010>
- Cartoof, Virginia, and Lorraine Klerman (1986) "Parental Consent for Abortion: Impact of the Massachusetts Law." *American Journal of Public Health* 76(4): 397-400.
- Chung, A. (2023). US Supreme Court deals blow to LGBT rights in web designer case. *Reuters*. <https://www.reuters.com/legal/us-supreme-court-rule-web-designer-with-anti-gay-marriage-stance-2023-06-30/?fbclid=IwAR2udAl6VeMDRo1ozg-VLv4sq3XwfHrvmlLoiViam7dliE0n7-yd44Mda-Dc>
- CNN Editorial. (2022). LGBTQ Rights Milestones Fast Facts. CNN. <https://edition.cnn.com/2015/06/19/us/lgbt-rights-milestones-fast-facts/index.html>

- Coleman, D. A. (1993) Contrasting Age Structures of Western Europe and of Eastern Europe and the Former Soviet Union: Demographic Curiosity or Labor Resource? *Population and Development Review*. №19 (3). pp. 523-555. doi:10.2307/2938465
- Conner, A. (2018). Pro-life laws prevent abortion primarily by preventing unplanned pregnancy. *Secular Pro-Life*. <https://secularprolife.org/2018/07/pro-life-laws-prevent-abortion/>
- Council of Europe (1997). Explanatory Report to the Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine. Oviedo, 4.IV.1997. URL: <https://rm.coe.int/16800ccde5>
- Council of Europe. (2023). The European Social Charter. COE. <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter>
- Cross-border reproductive care: a committee opinion. (2013). *Fertility and Sterility*, 100(3), 645–650. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2013.02.051>
- Crowther, D. (2017). John Colet and the Convocation of 1512. *The History of England*. <https://thehistoryofengland.co.uk/resource/john-colet-and-the-convocation-of-1512/>
- Crowther, J. (1961). Francis Bacon, born 400 years ago. *New Scientist*. https://books.google.com.ua/books?id=ODbtWGjxXH8C&pg=PA146&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- Daniel Bonevac. (2021). Hume on Causation and Necessity. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=0rvRPenl6Qk>
- DasGupta, S., Dasgupta, S. D., Nayak, P., Bailey Illinois State University, Alison, Madge Jawaharlal Nehru University, Varada, Pande University of Cape Town, Amrita, Majumdar, A., Rudrappa, S., Mohapatra Barry University School of Law, Seema, Tyson Darling Adelphi University, Marsha J., Feinberg, A., & Maisel, J. (2014). *Globalization and Transnational Surrogacy in India: Outsourcing Life*. Lexington Books.
- Davidson, D. (2021). Know the Arguments for Skepticism and Common Sense. Word by Word. <https://www.logos.com/grow/empiricism-locke-berkeley-hume/>

- Davis, G. R. C. (1985). Magna Carta. <https://www.bl.uk/magna-carta/articles/magna-carta-english-translation>
- Dea, S., & Walsh, J. (2017). Continental Rationalism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/continental-rationalism/>
- Deonandan, R. (2015). Recent trends in reproductive tourism and international surrogacy: ethical considerations and challenges for policy. *Risk Management and Healthcare Policy*, 111. <https://doi.org/10.2147/rmhp.s63862>
- Descartes, R. (2006). *A Discourse on the Method* (I. Maclean, Trans.). Oxford University Press.
<https://rauterberg.employee.id.tue.nl/lecturenotes/DDM110%20CAS/Descartes-1637%20Discourse%20on%20Method.pdf> (Original work published 1636)
- Descartes, R. (2007). *Descartes' Meditations on First Philosophy, with the selections from the Objections and Replies* (M. Moriarty, Trans.). Oxford University Press. https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PHS414/Meditations%20on%20First%20Philosophy_%20With%20Selections%20from%20the%20Objections%20and%20Replies.pdf (Original work published 1641)
- Descartes, R. (2018). *Principles of Philosophy*. SMK Books. (Original work published 1644)
- Diamond, T. (2022). Christian Humanism. LibreTexts: Humanities. [https://human.libretexts.org/Courses/Saint_Mary's_College_\(Notre_Dame_IN\)/Humanistic_Studies/Early_Modern_Literature:_Digital_Critical_Editions/Utopia/3._A_Closer_Look:_Essays_in_Cultural_Context/3.2:_Christian_Humanism](https://human.libretexts.org/Courses/Saint_Mary's_College_(Notre_Dame_IN)/Humanistic_Studies/Early_Modern_Literature:_Digital_Critical_Editions/Utopia/3._A_Closer_Look:_Essays_in_Cultural_Context/3.2:_Christian_Humanism)
- Donovan, Patricia (1983). Judging Teenagers: How Minors Fare When They Seek Court Authorized Abortions. *Family Planning Perspectives*. 15(6):259-67.
- Dotti Sani, G. M., & Quaranta, M. (2021). Mapping Changes in Attitudes towards Gays and Lesbians in Europe: An Application of Diffusion Theory. *European Sociological Review*, 38(1), 124–137. <https://doi.org/10.1093/esr/jcab032>
- Duignan, B. (2023). *Dobbs V. Jackson Women's Health Organization | 2022, Supreme Court, & Explanation*. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Dobbs-v-Jackson-Womens-Health-Organization>

- Dunlop, A. L., Jack, B. W., Bottalico, J. N., Lu, M. C., James, A., Shellhaas, C. S., Hallstrom, L. H. K., Solomon, B. D., Feero, W. G., Menard, M. K., & Prasad, M. R. (2008). The clinical content of preconception care: women with chronic medical conditions. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 199(6), S310–S327. <https://doi.org/10.1016/j.ajog.2008.08.031>
- Edmonston, R. (2023). Habeas Corpus Act of 1679 (Introduction). <https://blog.umd.edu/slaverylawandpower/habeas-corporus-act-of-1769/>
- Elard Koch, John Thorp, Miguel Bravo, Sebastián Gatica, Camila X. Romero, Hernán Aguilera, Ivonne Ahlers (2012) Women's Education Level, Maternal Health Facilities, Abortion Legislation and Maternal Deaths: A Natural Experiment in Chile from 1957 to 2007. *PLoS ONE* 7(5): e36613. doi:10.1371/journal.pone.0036613
- European Parliament (2015). Resolution of 17 December 2015 on the Annual Report on Human Rights and Democracy in the World 2014 and the European Union's policy on the matter (2015/2229(INI)). P8_TA(2015)0470
- Eurostat (2023). Fertility statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Fertility_statistics
- Felkey, A. J., & Lybecker, K. M. (2010). Variation in Pill Use: Do Abortion Laws Matter? *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.1674609
- Felkey, A. J., & Lybecker, K. M. (2014). Utilization of oral contraception: The impact of direct and indirect restrictions on access to abortion. *The Social Science Journal*, 51(1), 44–56. doi:10.1016/j.soscij.2013.07.0
- Felkey, A. J., & Lybecker, K. M. (2015). The Role of Restrictive Abortion Legislation in Explaining Variation in Oral Contraceptive Use. *Clinics in Mother and Child Health*, 12(4). <https://doi.org/10.4172/2090-7214.1000200>
- Fischer, S., & Gillman, I. (1991). Surrogate Motherhood: Attachment, Attitudes and Social Support. *Psychiatry*, 54(1), 13–20. <https://doi.org/10.1080/00332747.1991.11024527>
- Frede, D., & Lee, M. (2023). Plato's Ethics: An Overview (Stanford Encyclopedia of Philosophy). <https://plato.stanford.edu/entries/plato-ethics/#VirStaSou>
- Freeman, M. (2011). *Human Rights: An Interdisciplinary Approach* (2nd ed.). Polity.

- Frejka, Tomas (1983). Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century Experience in Eastern Europe. *Population and Development Review*, IX, 494-520.
- Gennadiiovych Danilyan, Oleg; Dzeban, Oleksandr Petrovych; Kalynovskyi, Yurii Yuriiiovych y Klenina, Karina (2021). The influence of historical traditions on the formation of legal consciousness of the ukrainian people. *Revista Notas Históricas y Geográficas*, número 26. pp. 144-165
- Golombok, S., Blake, L., Casey, P., Roman, G., & Jadvá, V. (2012). Children born through reproductive donation: a longitudinal study of psychological adjustment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(6), 653–660. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12015>
- Grodin, M. A. (1991). Surrogate motherhood and the best interests of the child. *Women's Health Issues*, 1(3), 135–137. [https://doi.org/10.1016/s1049-3867\(05\)80116-1](https://doi.org/10.1016/s1049-3867(05)80116-1)
- Haas-Wilson, D. (1996). The Impact of State Abortion Restrictions on Minors' Demand for Abortions. *The Journal of Human Resources*, 31(1), 140. doi:10.2307/146045
- Haas-Wilson, Deborah (1993) "The Economic Impact of State Restrictions on Abortion: Parental Consent and Notification Laws and Medicaid Funding Restrictions." *Journal of Policy Analysis and Management* 12(3):498-511
- Hammurabi, King (2000). *The Oldest Code of Laws in the World* (C. H. W. Johns, Translator). City: Lawbook Exchange Ltd (Original work Published 2100–2050 BCE).
- Harrington, J. A. (2012). *The Commonwealth of Oceana*. In Cambridge University Press eBooks. Cambridge University Press. pp. 1–266. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139137126.005> (Original work published 1656)
- Horák, F., Lacko, D., & Klocek, A. (2021). Legal consciousness: A systematic review of its conceptualization and measurement methods. *Anuario de Psicología Jurídica*, 31(1), p. 9–34. <https://doi.org/10.5093/apj2021a2>
- Imrie, S., & Jadvá, V. (2014). The long-term experiences of surrogates: relationships and contact with surrogacy families in genetic and gestational surrogacy arrangements. *Reproductive BioMedicine Online*, 29(4), 424–435. <https://doi.org/10.1016/j.rbmo.2014.06.004>

- Ishay, M. R. (2008). *The History Of Human Rights: From Ancient Times To The Globalization Era*. University of California Press.
- J. Rasanen (2016). Pro-life arguments against infanticide and why they are not convincing. *Bioethics*. Volume 30 (9). P. 656-662.
- Jacobs, S. (2018). Biologists' Consensus on "When Life Begins." Social Science Research Network. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3211703>
- Jadva, V. (2003). Surrogacy: the experiences of surrogate mothers. *Human Reproduction*, 18(10), 2196–2204. <https://doi.org/10.1093/humrep/deg397>
- Jadva, V., Gamble, N., Prosser, H., & Imrie, S. (2019). Parents' relationship with their surrogate in cross-border and domestic surrogacy arrangements: comparisons by sexual orientation and location. *Fertility and Sterility*, 111(3), 562–570. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2018.11.029>
- Janis M. (2002) Religion and International Law. *ASIL Insights*. – Vol. 7, Issue 13. <https://www.asil.org/insights/volume/7/issue/13/religion-and-international-law>
- Johnson, L. (2019). Commercial surrogacy is the sale of children? An argument that commercial surrogacy does not violate international treaties. *Washington International Law Journal*, 28(3), 701–726. <https://digitalcommons.law.uw.edu/wilj/vol28/iss3/9>
- Kaczorowski, C. (2015). *Mattachine Society*. GLBTQ Archive. http://www.glbqtarchive.com/ssh/mattachine_society_S.pdf
- Kamper-Jørgensen, M., Biggar, R. J., Tjønneland, A., Hjalgrim, H., Kroman, N., Rostgaard, K., Stamper, C. L., Olsen, A., Andersen, A. M. N., & Gadi, V. K. (2012). Opposite effects of microchimerism on breast and colon cancer. *European Journal of Cancer*, 48(14), 2227–2235. <https://doi.org/10.1016/j.ejca.2012.02.006>
- Kane, T. J., & Staiger, D. (1996). Teen Motherhood and Abortion Access. *The Quarterly Journal of Economics*, 111(2), 467–506. doi:10.2307/2946685
- Karandikar, S., Gezinski, L. B., Carter, J. R., & Kaloga, M. (2014). Economic Necessity or Noble Cause? A Qualitative Study Exploring Motivations for Gestational Surrogacy in Gujarat, India. *Affilia*, 29(2), 224–236. <https://doi.org/10.1177/0886109913516455>

- Klick, J., Neelsen, S., & Stratmann, T. (2012). The Relationship between Abortion Liberalization and Sexual Behavior: International Evidence. *American Law and Economics Review*, 14(2), 457–487. doi:10.1093/aler/ahs012
- Klick, Jonathan and Stratmann, Thomas, (2003). The Effect of Abortion Legalization on Sexual Behavior: Evidence from Sexually Transmitted Diseases. Faculty Scholarship at Penn Carey Law. 1119.
- Klonisch, T., & Drouin, R. (2009). Fetal–maternal exchange of multipotent stem/progenitor cells: microchimerism in diagnosis and disease. *Trends in Molecular Medicine*, 15(11), 510–518. <https://doi.org/10.1016/j.molmed.2009.09.002>
- Koch, E., Aracena, P., Gatica, S., Bravo, M. C., Huerta-Zepeda, A., & Calhoun, B. C. (2012b). Fundamental discrepancies in abortion estimates and abortion-related mortality: A reevaluation of recent studies in Mexico with special reference to the International Classification of Diseases. *International Journal of Women’s Health*, 613–623. <https://doi.org/10.2147/ijwh.s38063>
- Koch, E., Chireau, M., Pliego, F., Stanford, J. B., Haddad, S., Calhoun, B. C., Aracena, P., Bravo, M. C., Gatica, S., & Thorp, J. M. (2015). Abortion legislation, maternal healthcare, fertility, female literacy, sanitation, violence against women and maternal deaths: a natural experiment in 32 Mexican states. *BMJ Open*, 5(2), e006013. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2014-006013>
- Koch, Elard Miguel Bravo, SebastiánGatica, Juan F. Stecher, Paula Aracena, Sergio Valenzuela, IvonneAhlers (2012c). “Sobrestimacióndel AbortoInducido en Colombia y otrosPaíses Latino Americanos. [Overestimation of induced abortion in Colombia and other Latin American countries].” *Ginecol Obstet Mex.* 80(5): 360-372.
- Kostytskiy, M., Kushakova-Kostytska, N., Brovko, N., Tereshchuk, M., & Arhat, Y. (2022). The issue of developing legal consciousness of the population in contemporary Ukrainian community (example of rural inhabitants). *Revista Amazonia Investiga*, 11(52), 142–147. <https://doi.org/10.34069/ai/2022.52.04.15>
- Leibniz, G. W. (2004). *Principles of Nature and Grace Based on Reason* (Jonathan Bennett, Trans.). <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/leibniz1714a.pdf> (Original work published 1714)

- Lepez, T., Vandewoestyne, M., & Deforce, D. (2012). Fetal microchimeric cells in blood and thyroid glands of women with an autoimmune thyroid disease. *Chimerism*, 3(1), 21–23. <https://doi.org/10.4161/chim.19615>
- Levine P. B. (2003). Parental involvement laws and fertility behavior. *Journal of health economics*, 22(5), 861–878. [https://doi.org/10.1016/S0167-6296\(03\)00063-8](https://doi.org/10.1016/S0167-6296(03)00063-8)
- Levine Phillip B., Douglas Staiger, Thomas J. Kane and David J. Zimmerman (1999). “Roe v. Wade and American Fertility.” *American Journal of Public Health*. 89(2): pp. 199-203.
- Levine, P. B. (2002). The Impact of Social Policy and Economic Activity Throughout the Fertility Decision Tree. National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w9021>
- Levine, P. B., & Staiger, D. (2004). Abortion Policy and Fertility Outcomes: The Eastern European Experience. *The Journal of Law and Economics*, 47(1), 223–243. doi:10.1086/380475
- Levine, P., Trainor, A., & Zimmerman, D. (1995). The Effect of Medicaid Abortion Funding Restrictions on Abortions, Pregnancies, and Births. doi:10.3386/w5066
- Levine, Phillip B. (2004). *Sex and Consequences: Abortion, Public Policy, and the Economics of Fertility*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Liberty Counsel. (2003). Brief of Liberty Counsel as Amicus Curiae in support of Respondent (No. 02–102). Findlawimages. <https://www.findlawimages.com/efile/supreme/briefs/02-102/02-102.mer.ami.lc.pdf>
- Locke, J. (2018). *Two Treatises On Government*. Franklin Classics. (Original work published 1690)
- Loike, J. D. (2013). New Ethical Horizons in Gestational Surrogacy. *Journal of Fertilization: In Vitro - IVF-Worldwide, Reproductive Medicine, Genetics & Stem Cell Biology*, 01(02). <https://doi.org/10.4172/2375-4508.1000109>
- Machiavelli, N. (1983). *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*. In *Biblioteca universale Rizzoli eBooks*. <http://www.area-c54.it/public/machiavelli%20-%20discorsi%20sopra%20la%20prima%20deca%20di%20tito%20livio.pdf> (Original work published 1517)

- Manifesto Group of GLF. (1971). *Gay Liberation Front: Manifesto*. Fordham University.
<https://sourcebooks.fordham.edu/pwh/glf-london.asp>
- Maritain, J. (1968). *Integral Humanism: Temporal and Spiritual Problems of a New Christendom*. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA90626385>
- McDonald, H., & Graham-Harrison, E. (2019). Ireland votes by landslide to legalise abortion. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2018/may/26/ireland-votes-by-landslide-to-legalise-abortion>
- McLeod, S. (2023). Maslow's Hierarchy of Needs. *Simply Psychology*.
<https://www.simplypsychology.org/maslow.html>
- McNabb, Leland (2007). *Public Policies and Private Decisions: An Analysis of the Effects of Abortion Restrictions on Minors' Contraceptive Behavior*. Available at:
<https://econ.duke.edu/uploads/assets/dje/2006/McNabb.pdf>
- Medoff, H. Marshall (2008). Abortion costs, sexual behavior, and pregnancy rates. *The Social Science Journal*. 45: 156-172
- Melo-Martin, I., & Goering, S. (2022). *Eugenics* (Stanford Encyclopedia of Philosophy).
<https://plato.stanford.edu/entries/eugenics/>
- Montrone, M., Sherman, K. A., Avery, J., & Rodino, I. S. (2020). A comparison of sociodemographic and psychological characteristics among intended parents, surrogates, and partners involved in Australian altruistic surrogacy arrangements. *Fertility and Sterility*, 113(3), 642–652.
<https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2019.10.035>
- Morini, M. (2017). *Same-Sex Marriage and Other Moral Taboos: Cultural Acceptances, Change in American Public Opinion and the Evidence from the Opinion Polls*. *European Journal of American Studies*. 11 (3)
<https://journals.openedition.org/ejas/11824>
- Murgatroyd S. (2012) *Rethinking the Future - Six Patterns Shaping a New Renaissance*. FutureThink Press.
- Muslumov, R., & Pecherkina, A. (2018). Conditions of the Effective Formation of Legal Consciousness of Students By Means of Psychological Training. *KnE Life Sciences*. P. 625–636. <https://doi.org/10.18502/cls.v4i8.3321>

- Nelson, J. L. (2012). The otherness of self: microchimerism in health and disease. *Trends in Immunology*, 33(8), 421–427. <https://doi.org/10.1016/j.it.2012.03.002>
- New, Michael (2014). Analyzing the Impact of U.S. Antiabortion Legislation in the Post-Casey Era A Reassessment. *State Politics & Policy Quarterly*. 11: pp. 28-47.
- Newman, & Reed, J. (2020). Surrogacy: Social media advertising plans prompt regulator warning. *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/health-51148421>
- Niederhauser, J. (2022). Introduction to German Idealism. <https://www.youtube.com/watch?v=a03qw5ZLW6c&list=PLeKqw0EgTxgcrETROSIQtajSKqLEwgpOe&index=16>
- Nilsson, L. (2004). *A Child Is Born* (Revised, Updated edition). Delta. <https://www.amazon.com/Child-Born-Lennart-Nilsson/dp/0385337558>
- Noesgaard, D., Yoshida, D., Colless, R., & Phui, L. (2010). *Understandings of ideologies*. Don Mills, ON: Oxford University Press. <https://docplayer.net/99650553-Understandings-of-ideologies-debbie-noesgaard-david-yoshida-rachel-colless-laura-phui-contributing-authors.html>
- Nucci E. (2013). Killing fetuses and killing newborns. *Med Ethics*. 39. P.19-20 doi: 10.1136/medethics-2012-100621
- Obergefell v. Hodges. (2015, June 26). Legal Information Institute. <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/14-556>
- Ohsfeldt, Robert, and Stephan Gohmann (1994). Do Parental Involvement Laws Reduce Adolescent Abortion Rates? *Contemporary Economic Policy* 12(2):65-76.
- Pannekoek, A. (1961). *A History of Astronomy*. Dover Publications. <http://aaap.be/Pdf/Anton-Pannekoek/Pannekoek-en-1989-A-History-Of-Astronomy-01.pdf>
- Parry, R., & Thorsrud, H. (2021). Ancient Ethical Theory. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-ancient/#Cyni>
- Pasnau, R. (2022). Thomas Aquinas. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/aquinas/#NatuLaw>
- Pavlovic, Z., Hammer, K. C., Raff, M., Patel, P., Kunze, K. N., Kaplan, B., Coughlin, C., & Hirshfeld-Cytron, J. (2020). Comparison of perinatal outcomes between

spontaneous vs. commissioned cycles in gestational carriers for single and same-sex male intended parents. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 37(4), 953–962. <https://doi.org/10.1007/s10815-020-01728-3>

Pew Research Center. (2020). Majority of Public Favors Same-Sex Marriage, but Divisions Persist. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/politics/2019/05/14/majority-of-public-favors-same-sex-marriage-but-divisions-persist/>

Pew Research Center. (2022). Attitudes on Same-Sex Marriage. Pew Research Center's Religion & Public Life Project. <https://www.pewresearch.org/religion/factsheet/changing-attitudes-on-gay-marriage/>

Pizitz, T. D., McCullaugh, J., & Rabin, A. (2013). Do women who choose to become surrogate mothers have different psychological profiles compared to a normative female sample? *Women and Birth*, 26(1), e15–e20. <https://doi.org/10.1016/j.wombi.2012.06.003>

Planned Parenthood of SE Pennsylvania v. Casey, 505 U.S. 833 (1992)

Pogorilenko A (2018). The guarantees of the right to life of unborn human being: comparative analysis. Master's thesis. Taras Shevchenko National University of Kyiv, Mykolas Romeris University.

Ragoné H. *Surrogate Motherhood (1994) Conception in the Heart*. Boulder, CO, and Oxford: Westview Press/Basic Books.

Riddle, M. P., Michaud, S. C., Redden, Q. D., Pozza, O. R., & Scanlan, B. L. (2019). The psychological impact of surrogacy on the families of gestational carriers: implications for clinical practice. *Fertility and Sterility*, 112(3), e378–e379. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2019.07.1083>

Rist, J. M. (1974). Aristotle: The Value of Man and the Origin of Morality. *Canadian Journal of Philosophy*, 4(1), 1–21. doi:10.1080/00455091.1974.1071

Roe v. Wade, 410 U.S. 113 (1973).

Rosner, M., & Hengstschläger, M. (2013). Amniotic fluid stem cells and fetal cell microchimerism. *Trends in Molecular Medicine*, 19(5), 271–272. <https://doi.org/10.1016/j.molmed.2013.01.001>

- Rousseau, J. J. (2018). *Du contrat social, ou principes du droit politique*. https://www.ibiblio.org/ml/libri/r/RousseauJJ_ContratSocial_p.pdf (Original work published 1762)
- Sargent, P. (2015). What Was Humanism? AP Euro Bit by Bit #2. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=w95Zmb3nB80>
- Satinover, J. (1996). *Homosexuality and the Politics of Truth*. Baker Publishing Group
- Sibal, K. (2016). Unequal by law. *The Indian Express*. Retrieved November 1, 2021, from <https://indianexpress.com/article/opinion/columns/nda-government-commercial-surrogacy-regulation-bill-reproductive-technologies-3026339/>
- Singer, P., & Kuhse, H. (2002). *Unsanctifying Human Life: Essays on Ethics*. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA55738904>
- Sklar, June, and Beth Berkov (1974). Abortion, Illegitimacy and the American Birth Rate, *Science*, XIII, 909-15.
- Snowdon, C. (1994). What Makes a Mother? Interviews With Women Involved in Egg Donatfon and Surrogacy. *Birth*, 21(2), 77–84. <https://doi.org/10.1111/j.1523-536x.1994.tb00239.x>
- Söderström-Anttila, V., Wennerholm, U. B., Loft, A., Pinborg, A., Aittomäki, K., Romundstad, L. B., & Bergh, C. (2015). Surrogacy: outcomes for surrogate mothers, children and the resulting families—a systematic review. *Human Reproduction Update*, dmv046. <https://doi.org/10.1093/humupd/dmv046>
- Southern Surrogacy LLC. (2021). Does a Surrogate Mother Share DNA with the Baby? *Southern Surrogacy*. Retrieved November 1, 2021. <https://southernsurrogacy.com/surrogates/medical-process/does-a-surrogate-mother-share-dna-with-the-baby/>
- Svobodová, Z. (2018). Natural Law and Integral Humanism by J. Maritain: Teaching Challenges. *Caritas Et Veritas*, 8(2), 21–30. <https://doi.org/10.32725/cetv.2018.033>
- Swift, M. (1987). Gay Revolutionary. *Gay Community News*. <https://sourcebooks.fordham.edu/pwh/swift1.asp>

- Temam, E., & Berend, Z. (2018). Surrogate non-motherhood: Israeli and US surrogates speak about kinship and parenthood. *Anthropology & Medicine*, 25(3), 296–310. <https://doi.org/10.1080/13648470.2017.1401825>
- The Ethics & Religious Liberty Commission (2019). What's happening with the debate on infanticide in Congress? URL: <https://erlc.com/resource-library/articles/whats-happening-with-the-debate-on-infanticide-in-congress>
- The National Archives (2023) Petition of Right of 1627. [Legislation.gov.uk. https://www.legislation.gov.uk/aep/Cha1/3/1](https://www.legislation.gov.uk/aep/Cha1/3/1)
- The Society for Human Rights. (2022). Legacy Project Chicago. <https://legacyprojectchicago.org/milestone/society-human-rights>
- Tom Richey. (2016). Copernicus and Galileo: A Scientific Revolution. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=y-XiG8S4o_A
- Tornau, C. (2019). Saint Augustine. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/augustine>
- Traninger, A. (2009). Whipping Boys: Erasmus' Rhetoric Of Corporeal Punishment And Its Discontents. In *BRILL eBooks* (pp. 39–57). <https://doi.org/10.1163/ej.9789004172470.i-520.12>
- UA:Перший. (2021). Торговці мріями: як працює сурогатне материнство в Україні? | Фільм-розслідування Суспільного. YouTube. Retrieved November 28, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=T9voR0xnV8g>
- UK Parliament (2023). Bill of Rights 1689. <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentaryauthority/revolution/collections1/collections-glorious-revolution/billofrights/>
- UN General Assembly (5 December, 1957). Report of the Third Committee to the 12th Session of the UN General Assembly. A/3764 3 18.
- UN Secretary-General (1955). Annotations on the Text of the Draft International Covenants on Human Rights to the 10th Session of the General Assembly, 1 JИY 1955. A/2929, Chapter VI, §IO

- United Nations. (2018, March 6). Surrogacy and the sale of children. OHCHR. Retrieved November 1, 2021. <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Children/Pages/SurrogacySummary.aspx>
- USA Today (2019). Ralph Northam should be remembered for advocating the slaughtering of deformed babies. URL: <https://www.usatoday.com/story/opinion/2019/02/05/ralph-northam-advocating-abortion-infanticide-worse-than-blackface-column/2776498002/>
- Valenti, L. (2018). Kim Kardashian West Explains Why a Gestational Surrogate Is Not the “Easy Way Out.” *Vogue*. Retrieved November 1, 2021, from <https://www.vogue.com/article/kim-kardashian-gestational-surrogate-third-child-preeclampsia-kanye-west>
- Van den Akker, H., van der Ploeg, R. and Scheepers, P. (2013). Disapproval of homosexuality: comparative research on individual and national determinants of disapproval of homosexuality in 20 European countries. *International Journal of Public Opinion Research*, 25, 64–86.
- Van den Akker, O. (2003). Genetic and gestational surrogate mothers’ experience of surrogacy. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 21(2), 145–161. <https://doi.org/10.1080/0264683031000124091>
- Van den Akker, O. B. (2006). Psychosocial aspects of surrogate motherhood. *Human Reproduction Update*, 13(1), 53–62. <https://doi.org/10.1093/humupd/dml039>
- Voigt, Georg (1960). *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums: Oder, das erste Jahrhundert des Humanismus*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Williams, Z., Zepf, D., Longtine, J., Anchan, R., Broadman, B., Missmer, S. A., & Hornstein, M. D. (2009). Foreign fetal cells persist in the maternal circulation. *Fertility and Sterility*, 91(6), 2593–2595. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2008.02.008>
- Woo, I., Hindoyan, R., Landay, M., Ho, J., Ingles, S. A., McGinnis, L. K., Paulson, R. J., & Chung, K. (2017). Perinatal outcomes after natural conception versus in vitro fertilization (IVF) in gestational surrogates: a model to evaluate IVF treatment versus

maternal effects. *Fertility and Sterility*, 108(6), 993–998.
<https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2017.09.014>

Yau, A., Friedlander, R. L., Petrini, A., Holt, M. C., White, D. E., Shin, J., Kalantry, S., & Spandorfer, S. (2021). Medical and mental health implications of gestational surrogacy. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 225(3), 264–269.
<https://doi.org/10.1016/j.ajog.2021.04.213>

Yee, S., Goodman, C. V., & Librach, C. L. (2019). Determinants of gestational surrogates' satisfaction in relation to the characteristics of surrogacy cases. *Reproductive BioMedicine Online*, 39(2), 249–261. <https://doi.org/10.1016/j.rbmo.2019.04.001>

Yee, S., Hemalal, S., & Librach, C. L. (2020). Not my child to give away: A qualitative analysis of gestational surrogates' experiences. *Women and Birth*, 33(3), e256–e265.
<https://doi.org/10.1016/j.wombi.2019.02.003>

ДОДАТКИ

Додаток А

Бланк Самоактуалізаційного опитувальника (САТ) у адаптації А. Гозман, Ю. Альошина, М. Загика та М. Кроз (1987)

1. -

а) Я вірю в себе тільки тоді, коли відчуваю, що можу впоратися з усіма завданнями, що стоять переді мною.

б) Я вірю в себе навіть тоді, коли відчуваю, що не можу впоратися з усіма завданнями, що стоять переді мною.

2. -

а) Я часто внутрішньо соромлюся, коли мені кажуть компліменти.

б) Я рідко внутрішньо соромлюся, коли мені кажуть компліменти.

3. -

а) Мені здається, що людина може прожити своє життя так, як хочеться.

б) Мені здається, що в людини мало шансів прожити своє життя так, як йому хочеться.

4. -

а) Я завжди відчуваю у собі сили для подолання життєвих негараздів.

б) Я далеко не завжди відчуваю в собі сили для подолання життєвих негараздів.

5. -

а) Я відчуваю докори совісті, коли серджуся на тих, кого люблю.

б) Я не відчуваю докору сумління, коли серджуся на тих, кого люблю.

6. -

а) У складних ситуаціях завжди треба діяти вже випробуваними способами, оскільки це гарантує успіх.

б) У складних ситуаціях завжди треба шукати принципово нові рішення.

7. -

а) Для мене важливо, чи інші мої точки зору поділяють.

б) Для мене не надто важливо, щоб інші поділяли мою думку.

8. -

а) Мені здається, що людина повинна спокійно ставитись до того неприємного, що вона може почути про себе від інших.

б) Мені зрозуміло, коли люди ображаються, почувши щось неприємне себе.

9. -

а) Я можу без жодних докорів совісті відкласти на завтра те, що я маю зробити сьогодні.

б) Мене мучать докори совісті, якщо я відкладаю на завтра те, що я маю зробити сьогодні.

10. -

а) Іноді я буваю такий злий, що мені хочеться «кидатися» на людей.

б) Я ніколи не буваю злих настільки, щоб мені хотілося «кидатися» на людей.

11. -

а) Мені здається, що в майбутньому на мене чекає багато хорошого.

б) Мені здається, що моє майбутнє обіцяє мені мало хорошого.

12. -

а) Людина повинна залишатися чесною у всьому і завжди.

б) Бувають ситуації, коли людина має право бути нечесною.

13. -

а) Дорослі ніколи не повинні стримувати допитливість дитини, навіть якщо її задоволення може мати негативні наслідки.

б) Не варто заохочувати зайву цікавість дитини, коли вона може призвести до поганих наслідків.

14. -

а) У мене часто виникає потреба знайти обґрунтування тим своїм діям, які я вчиняю просто тому, що мені цього хочеться.

б) У мене майже ніколи не виникає потреби знайти обґрунтування тим своїм діям, які я вчиняю просто тому, що мені хочеться.

15. -

а) Я всіляко намагаюся уникати прикростей.

б) Не вважаю за потрібне собі уникати прикростей.

16. -

а) Я часто відчуваю занепокоєння, коли думаю про майбутнє.

б) Я рідко відчуваю занепокоєння, коли думаю про майбутнє.

17. -

а) Я не хотів би відступати від своїх принципів навіть заради того, щоб зробити щось, за що люди були б мені вдячні.

б) Я хотів би зробити щось, за що люди були б мені вдячні, навіть якщо заради цього потрібно було відійти від своїх принципів.

18. -

а) Мені здається, що велику частину часу я не живу, а ніби готуюся до того, щоб по-справжньому почати жити в майбутньому.

б) Мені здається, що більшість часу я не готуюся до майбутнього «справжнього» життя, а живу по-справжньому вже зараз.

19. -

а) Зазвичай я висловлюю і роблю те, що вважаю за потрібне, навіть якщо це загрожує ускладненнями у відносинах з близькими.

б) Я намагаюся не говорити і не робити такого, що загрожує ускладненнями у відносинах з близькими.

20. -

а) Люди, які виявляють інтерес до всього світу, іноді мене дратують.

б) Люди, які виявляють підвищений інтерес до всього світу, завжди викликають у мене симпатію.

21. -

а) Мені не подобається, коли люди проводять багато часу в безплідних мріях.

б) Мені здається, що немає нічого поганого в тому, що люди витрачають багато часу на безплідні мрії.

22. -

а) Я часто замислююся над тим, чи правильно я поведився у тих чи інших ситуаціях.

б) Я рідко замислююся про те, чи правильно я поведився у тій чи іншій ситуації.

23. -

а) Мені здається, що будь-яка людина за своєю природою здатна долати ті труднощі, які ставить перед нею життя.

б) Я не думаю, що будь-яка людина за своєю природою здатна долати ті труднощі, які ставить перед нею життя.

24. -

а) Головне у нашому житті – творити, створювати щось нове.

б) Головне у нашому житті – приносити користь людям.

25. -

а) Мені здається, що було б краще, якби у більшості чоловіків переважали традиційно чоловічі риси характеру, а у жінок – традиційно жіночі.

б) Мені здається, що було б краще, якби і чоловіки і жінки поєднували у собі традиційно чоловічі та традиційно жіночі властивості характеру.

26. -

а) Дві людини найкраще ладнають між собою, якщо кожна з них намагається, перш за все, зробити задоволення іншому на противагу вільному висловлюванню своїх почуттів.

б) Дві людини найкраще ладнають між собою, якщо кожна з них намагається, перш за все, висловити свої почуття на противагу прагненню принести задоволення іншому.

27. -

а) Жорстокі та егоїстичні вчинки, які роблять люди, є природними проявами їхньої людської природи.

б) Жорстокі та егоїстичні вчинки, які роблять люди, не є проявами їхньої людської природи.

28. -

а) Я впевнений у собі.

б) Я не впевнений у собі.

29. -

а) Здійснення моїх планів у майбутньому залежить від того, чи будуть у мене друзі.

б) Здійснення моїх планів у майбутньому лише незначною мірою залежить від того, чи будуть у мене друзі.

30. -

а) Мені здається, що найціннішим для людини є її улюблена робота.

б) Мені здається, що найціннішим для людини є щасливе сімейне життя.

31. -

а) Я ніколи не пліткую.

б) Іноді мені приємно попліткувати.

32. -

а) Я мирюся з протиріччями у собі.

б) Не можу миритися з протиріччями у собі.

33. -

а) Якщо незнайома людина надасть мені послугу, то відчуваю себе зобов'язаною їй.

б) Якщо незнайома людина надасть мені послугу, то я не відчуваюся зобов'язаною їй.

34. -

а) Іноді мені важко бути щирим навіть тоді, коли цього хочеться.

б) Мені завжди вдається бути щирим, коли цього хочеться.

35. -

а) Мене іноді (рідко) непокоїть почуття провини.

б) Мене часто турбує почуття провини.

36. -

а) Я відчуваю себе відповідальним за те, щоб у тих, з ким я спілкуюся, був гарний настрій.

б) Я не відчуваю себе відповідальним за те, щоб у тих, з ким я спілкуюся, був гарний настрій.

37. -

а) Мені здається, що кожна людина повинна мати уявлення про основні закони фізики.

б) Мені здається, що багато людей можуть обійтися без знання законів фізики.

38. -

а) Я вважаю за необхідне дотримуватися правила: «Не марнуй час даремно».

б) Я не вважаю за необхідне дотримуватися правила: «Не марнуй час даремно».

39. -

а) Критичні зауваження на мою адресу знижують мою самооцінку.

б) Критичні зауваження на мою адресу не знижують мою самооцінку.

40. -

а) Я часто переживаю через те, що зараз не роблю нічого значного.

б) Я рідко переживаю через те, що зараз не роблю нічого значного.

41. -

а) Я волію залишати приємне потім.

б) Я залишаю приємне потім.

42. -

а) Я часто приймаю спонтанні рішення.

б) Я рідко приймаю спонтанні рішення.

43. -

а) Я намагаюся відкрито висловлювати свої почуття, навіть якщо це може призвести до неприємностей.

б) Я намагаюся відкрито не висловлювати своїх почуттів, якщо це може призвести до неприємностей.

44. -

а) Я не можу сказати, що я собі подобаюся.

б) Я можу сказати, що я собі подобаюся.

45. -

а) Я часто згадую про неприємні для себе речі.

б) Я рідко згадую про неприємні для себе речі.

46. -

а) Мені здається, що люди повинні відкрито виявляти у спілкуванні з іншими своє невдоволення ними.

б) Мені здається, що люди повинні спілкуватися з іншими приховувати своє невдоволення ними.

47. -

а) Мені здається, що я можу судити про те, як повинні поводитися інші люди.

б) Мені здається, що я не можу судити про те, як повинні поводитися інші люди.

48. -

а) Мені здається, що поглиблення у вузьку спеціалізацію необхідне справжнього вченого.

б) Мені здається, що заглиблення у вузьку спеціалізацію робить людину обмеженою.

49. -

а) При визначенні того, що добре, що погано, для мене важлива думка інших людей.

б) Я намагаюся сам визначити, що добре, що погано.

50. -

а) Мені буває важко відрізнити кохання від простого сексуального потягу.

б) Я легко відрізняю любов від простого сексуального потягу.

51. -

- а) Я постійно прагну до самовдосконалення.
- б) Мене мало хвилює проблема самовдосконалення.

52. -

- а) Досягнення щастя може бути головною метою людських відносин.
- б) Досягнення щастя – головна мета людських відносин.

53. -

- а) Мені здається, що я можу цілком довіряти своїм власним оцінкам.
- б) Мені здається, що я не можу повністю довіряти своїм власним оцінкам.

54. -

- а) За потреби людина може легко звільнитися від своїх звичок.
- б) Людині дуже важко звільнитися від своїх звичок.

55. -

- а) Мої почуття іноді дивують мене самого.
- б) Мої почуття ніколи не спантеличують мене.

56. -

а) У деяких випадках я вважаю себе у праві дати зрозуміти людині, що вона здається мені дурною і нецікавою.

б) Я ніколи не вважаю себе в праві дати зрозуміти людині, що вона здається мені дурною і нецікавою.

57. -

а) Можна судити з боку, наскільки щасливо складаються відносини для людей.

б) Спостерігаючи із боку, не можна сказати, наскільки вдало складаються відносини для людей.

58. -

а) Я часто перечитую книги, які мені сподобалися, по кілька разів.

б) Я думаю, що краще прочитати якусь нову книгу, ніж повертатися до прочитаного.

59. -

- а) Я дуже захоплений своєю роботою.
- б) Я не можу сказати, що захоплений своєю роботою.

60. -

- а) Я незадоволений своїм минулим.
- б) Я задоволений своїм минулим.

61. -

- а) Я почуваюся зобов'язаним говорити правду.
- б) Я не почуваюся зобов'язаним завжди говорити правду.

62. -

- а) Існує дуже мало ситуацій, у яких я можу дозволити себе дурити.
- б) Існує безліч ситуацій, в яких я можу дозволити себе дурити.

63. -

а) Прагнучи розібратися в характері та почуттях оточуючих, люди часто бувають нетактовними.

б) Прагнення розібратися в характері та почуттях оточуючих природно для людини і тому можна виправдати нетактовність.

64. -

а) Зазвичай я засмучуюсь через втрату або поломку речей, які мені подобаються.

б) Зазвичай я не засмучуюся через втрату або поломку речей, що мені подобаються.

65. -

а) По можливості я намагаюся робити те, що від мене чекають оточуючі.

б) Зазвичай я не замислююся над тим, чи відповідає моя поведінка тому, що від мене чекають.

66. -

а) Інтерес до себе завжди необхідний людині.

б) Зайве самокопання має погані наслідки.

67. -

- а) Іноді боюся бути собою.
- б) Я ніколи не боюся бути самим собою.

68. -

- а) Більшість того, що я роблю, приносить мені задоволення.
- б) Лише небагато з того, що я роблю, приносить мені задоволення.

69. -

- а) Лише марнославні люди думають про свої переваги і не думають про недоліки.
- б) Не тільки марнославні люди думають про свої переваги.

70. -

- а) Я можу щось робити для інших, не вимагаючи, щоб вони це оцінили.
- б) Я маю право чекати від інших, щоб вони оцінили те, що я роблю для них.

71. -

- а) Людина повинна каятися у своїх провинах.
- б) Людина зовсім не обов'язково повинна каятися у своїх провинах.

72. -

- а) Мені потрібні обґрунтування для прийняття своїх почуттів.
- б) Зазвичай мені не потрібні обґрунтування для прийняття моїх почуттів.

73. -

- а) У більшості ситуацій я передусім намагаюся зрозуміти, що хочу сам.
- б) У більшості ситуацій я передусім намагаюся зрозуміти, що хочуть оточуючі.

74. -

- а) Я намагаюся ніколи не бути «білою вороною».
- б) Я дозволяю собі іноді бути "білою вороною".

75. -

- а) Коли я подобаюся сам собі, мені здається, що я подобаюся всім навколишнім.

б) Навіть якщо я подобаюся сам собі, я розумію, що є люди, яким я неприємний.

76. -

а) Моє минуле значною мірою визначає моє майбутнє.

б) Моє минуле дуже слабо визначає моє майбутнє.

77. -

а) Часто буває так, що висловити свої почуття важливіше, ніж обмірковувати ситуацію.

б) Досить рідко буває отже висловити свої почуття важливіше, ніж обмірковувати ситуацію.

78. -

а) Зусилля і витрати, яких вимагає пізнання істини, варті того, оскільки приносять користь людям.

б) Зусилля і витрати, яких вимагає пізнання істини, варті того, оскільки вони приносять людині емоційне задоволення.

79. -

а) Мені завжди потрібно, щоб інші схвалювали те, що я роблю.

б) Мені не завжди потрібно, щоб інші схвалювали те, що я роблю.

80. -

а) Я не довіряю тим рішенням, які приймаю спонтанно.

б) Я довіряю тим рішенням, які приймаю спонтанно.

81. -

а) Мабуть, можу сказати, що живу з відчуттям щастя.

б) Мабуть, не можу сказати, що живу з відчуттям щастя.

82. -

а) Досить часто мені буває нудно.

б) Мені ніколи не буває нудно.

83. -

а) Я часто виявляю своє прихильність до людини, незалежно від того, взаємно вона чи ні.

б) Я рідко виявляю своє прихильність до людини, не будучи впевнений, що вона взаємна.

84. -

а) Я легко ухвалюю ризиковані рішення.

б) Зазвичай мені буває важко приймати ризиковані рішення.

85. -

а) Я намагаюся у всьому і завжди чинити чесно.

б) Іноді вважаю за можливе шахрайство.

86. -

а) Я готовий змиритися зі своїми помилками.

б) Мені важко змиритися зі своїми помилками.

87. -

а) Якщо я роблю щось виключно у своїх інтересах, це викликає у мене почуття провини, навіть якщо мої дії не шкодять нікому.

б) Я ніколи не відчуваю провини, якщо роблю щось виключно для себе.

88. -

а) Діти повинні розуміти, що вони не мають тих прав і привілеїв, що дорослі.

б) Дітям необов'язково усвідомлювати, що вони немає тих прав і привілеїв, що з дорослих.

89. -

а) Я добре розумію, які почуття здатний відчувати, а які ні.

б) Я ще не зрозумів до кінця, які почуття я здатний відчувати, а які ні.

90. -

а) Я вважаю, що більшості людей можна довіряти.

б) Я думаю, що без нагальної потреби людям довіряти не варто.

91. -

а) Минуле, сьогодні та майбутнє видається мені єдиним цілим.

б) Моє сьогоднішнє видається мені слабо пов'язаним з минулим та майбутнім.

92. -

а) Я волію проводити відпустку подорожуючи, навіть якщо це пов'язано з великими витратами та незручностями.

б) Я волію проводити відпустку спокійно, у комфорті.

93. -

а) Буває, мені подобаються люди, чию поведінку я не схвалюю.

б) Мені майже ніколи не подобаються люди, чию поведінку я не схвалюю.

94. -

а) Людям від природи властиво розуміти одне одного.

б) За природою людині властиво піклуватися про власні інтереси.

95. -

а) Мені ніколи не подобаються сальні жарти.

б) Мені іноді подобаються сальні жарти.

96. -

а) Мене люблять тому, що я сам здатен любити.

б) Мене люблять тому, що моя поведінка викликає любов оточуючих.

97. -

а) Мені здається, що емоційне та раціональне в людині не суперечать один одному.

б) Мені здається, що емоційне та раціональне в людині суперечать один одному.

98. -

а) Я почуваюся впевнено у відносинах з іншими людьми

б) Я почуваюся невпевнено у стосунках коїться з іншими людьми.

99. -

а) Захищаючи свої інтереси, люди часто ігнорують інтереси оточуючих.

б) Захищаючи свої інтереси, люди зазвичай не забувають інтереси оточуючих.

100. -

а) Я завжди можу покластися на свої здібності орієнтуватися у ситуації.

б) Я далеко не завжди можу покластися на свої здібності орієнтуватися у ситуації.

101. -

а) Вважаю, що здатність до творчості – природна властивість людини.

б) Я вважаю, що далеко не всі люди обдаровані природною здатністю до творчості.

102. -

а) Зазвичай я не засмучуюсь, якщо мені не вдається досягти досконалості в тому, що я роблю.

б) Я часто засмучуюсь, якщо мені не вдається домогтися досконалості в чомусь.

103. -

а) Іноді я боюся здатися дуже ніжним.

б) Я ніколи не боюся здатися надто ніжним.

104. -

а) Мені легко упокоритися зі своїми слабкостями.

б) Мені важко змиритися зі своїми вадами.

105. -

а) Мені здається, що я маю домагатися досконалості у всьому, що я роблю.

б) Мені не здається, що я маю домагатися досконалості у всьому, що я роблю.

106. -

а) Мені часто доводиться виправдовувати перед собою свої вчинки.

б) Мені рідко доводиться виправдовувати перед собою свої вчинки.

107. -

а) Вибираючи собі якесь заняття, людина повинна зважати на те, наскільки воно необхідне.

б) Людина повинна намагатися займатися лише тим, що їй цікаво.

108. -

а) Я можу сказати, що мені подобається більшість людей, яких я знаю.

б) Я не можу сказати, що мені подобається більшість людей, яких я знаю.

109. -

а) Іноді я не проти того, що командує мною.

б) Мені ніколи не подобається, що мною командує.

110. -

а) Я не соромлюся виявляти свої слабкості перед друзями.

б) Мені нелегко виявляти свої слабкості навіть перед друзями.

111. -

а) Я часто боюся зробити якусь помилку.

б) Я не боюся зробити якусь помилку.

112. -

а) Найбільше задоволення людина отримує, домігшись бажаного результату в роботі.

б) Найбільше задоволення людина отримує у процесі роботи.

113. -

а) Про людину ніколи не можна з упевненістю сказати, добрий він чи злий.

б) Зазвичай про людину можна сказати, добрий він чи злий.

114. -

а) Я майже завжди відчуваю в собі сили чинити так, як я вважаю за потрібне, незважаючи на наслідки.

б) Я далеко не завжди відчуваю в собі сили чинити так, як я вважаю за потрібне, незважаючи на наслідки.

115. -

а) Люди іноді дратують мене.

б) Люди рідко дратують мене.

116. -

а) Моє почуття самоповаги багато в чому залежить від того, чого я досяг.

б) Моє почуття самоповаги невеликою мірою залежить від того, чого я досяг.

117. -

а) Зріла людина завжди має усвідомлювати причини кожного свого вчинку.

б) Зріла людина зовсім не обов'язково має усвідомлювати причини кожного свого вчинку.

118. -

а) Я сприймаю себе таким, яким мене бачать оточуючі.

б) Я бачу себе зовсім не таким, яким мене бачать оточуючі.

119. -

а) Буває, що я соромлюся своїх почуттів.

б) Я ніколи не соромлюся своїх почуттів.

120. -

а) Мені подобається брати участь у спекотних суперечках.

б) Я ніколи не любив брати участь у спекотних суперечках.

121. -

а) У мене не вистачає часу на те, щоб стежити за новими подіями у світі мистецтва та літератури.

б) Я постійно стежу за новими подіями у світі мистецтва та літератури.

122. -

а) Мені завжди вдається керуватися в житті своїми почуттями та бажаннями.

б) Мені не часто вдається керуватися у житті своїми почуттями та бажаннями.

123. -

а) Я часто керуюсь загальноприйнятими уявленнями у вирішенні особистих проблем.

б) Я рідко керуюсь загальноприйнятими уявленнями у вирішенні особистих проблем.

124. -

а) Мені здається, що для того, щоб займатися творчою діяльністю, людина повинна мати певні знання в цій галузі.

б) Мені здається, що для того, щоб займатися творчою діяльністю, людині не обов'язково мати певні знання в цій галузі.

125. -

а) Я боюся невдач.

б) Я не боюся невдач.

126. -

а) Мене часто турбує питання, що станеться у майбутньому.

б) Мене не турбує питання, що станеться у майбутньому.

Додаток Б

Опитувальник факторів, що найбільше вплинули на становлення особистості
(за системою ранжування)

Питання: Що, на Вашу думку, найбільше вплинуло на Ваше становлення?

Розташуйте номери (ви отримаєте ранг від 1 до 9, де 1 – найвищий ранг (найбільше вплинуло), 9 – найнижчий ранг (найменше вплинуло). В решті має вийти градація від 1 до 9, без повторень.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Матеріальний добробут сім'ї	•								
Ціннісні орієнтації сім'ї			•						
Вимоги суспільства до розвитку		•							
Гуманістична спрямованість сім'ї				•					
Власні бажання та мотивація розвитку						•			
Гуманістичні ідеї суспільства					•				
Інстинкт виживання								•	
Агресивність суспільства							•		
Конкурентність середовища									•

**приклад заповнення*

Додаток В

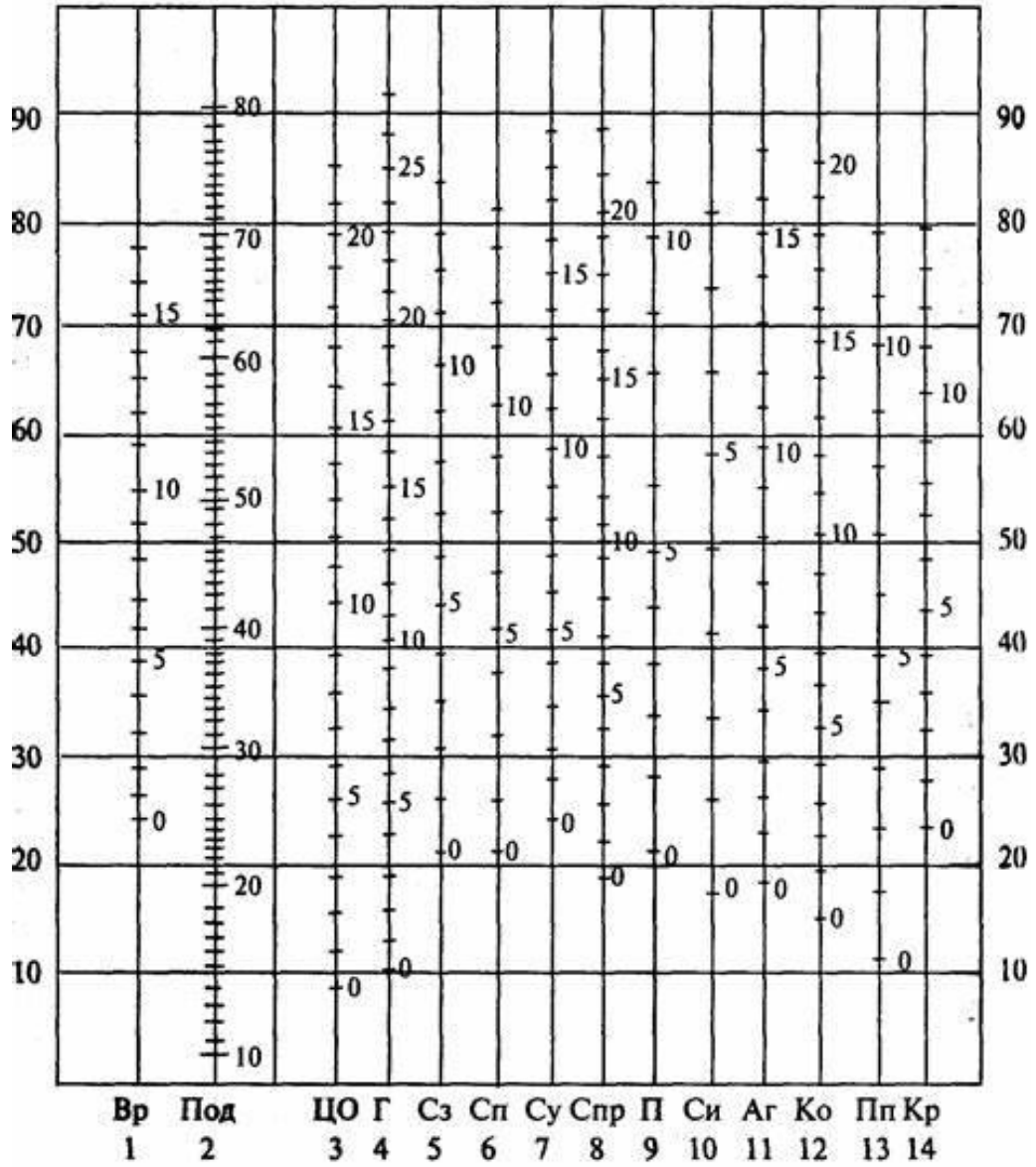
Ключ до опитувальника САТ

Шкала	А	Б
Компетентність у часі	11, 21.	16, 18, 28, 38, 40, 41, 45, 60, 64, 71, 76, 82, 91, 106, 126.
Ціннісні орієнтації	17, 29, 42, 53, 56, 59, 68, 80, 81, 90, 93, 97, 113, 114, 122.	49, 50, 67, 69, 99.
Самоповага	3, 23, 29, 53, 66, 98, 100, 102, 114, 122.	2, 7, 44, 69, 106.
Самоприйняття	8, 32, 34, 53, 86, 104, 110.	1, 14, 22, 31, 39, 61, 71, 75, 87, 105, 106, 111, 116, 125.
Уявлення про природу людини	23, 66, 90, 94, 97, 113.	25, 27, 50, 99.
Прийняття агресії	8, 10, 19, 29, 43, 46, 56, 93, 94, 115.	5, 15, 39, 57, 67, 85.
Контактність	17, 46, 70, 73, 96, 109, 120.	5, 7, 26, 33, 65, 74, 75, 79, 99, 103, 108, 123.

*подані лише ключі до шкал, використаних у даному дослідженні.

Додаток Г

Профільний лист САТ

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Погоріленко А. (2021). Психологічна складова сурогатного материнства в умовах формування ринку товарних відносин. Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. №2 (48). С. 52-57. Doi: 10.37203/kibit.2021.48.08;

2. Погоріленко А. (2023). Механізми детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість. Перспективи та інновації науки: серія «Психологія». № 9(27). С. 559-572. Doi: 10.52058/2786-4952-2023-9(27)-559-572;

3. Погоріленко А. (2023). Гуманістичні ідеї в законодавстві: історичний генезис та сучасні перспективи. Наукові перспективи: серія «Психологія». № 5(35). С. 859-871. Doi: 10.52058/2708-7530-2023-5(35)-859-871;

4. Погоріленко А. (2023). Крос-юрисдикційне емпіричне дослідження впливу гуманістичної ідеї цінності людського життя на правосвідомість. Перспективи та інновації науки: серія «Психологія». № 11 (29). С. 566-593; Doi: 10.52058/2786-4952-2023-11(29)-566-593.

5. Погоріленко А. (2023). Психологічні підходи до формування правосвідомості під впливом гуманістичних ідей в законодавстві. Наукові перспективи: серія «Психологія». № 7(37). С. 670-682. Doi: 10.52058/2708-7530-2023-7(37)-670-682.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Погоріленко А. (2020) Правові колізії законодавства як фактор деформації правосвідомості громадян. Наукові дослідження, відкриття та розвиток технологій в сучасній науці. Матеріали II науково-практичної конференції (м. Харків, 17-18 квітня 2020 р.). – Херсон: Видавництво «Молодий вчений». С. 131–135;

2. Погоріленко А. (2020). Особливості впливу кримінального законодавства на індивідуальну та суспільну правосвідомість. Матеріали XXIV міжнародної науково-

практичної конференції «Студент-дослідник-фахівець» (28 травня 2020 року, Київ). Київський інститут бізнесу та технологій. КІБІТ. С. 329-333;

3. Погоріленко А. (2021). Сурогатне материнство: фактори впливу на правосвідомість. Матеріали науково-практичної конференції «Інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку суспільства» (Львів, 26-27 лютого 2021). Частина II. Херсон: Видавництво «Молодий вчений». 180 с. С. 52-56;

4. Погоріленко А. (2023). Система детермінуючих розвиток правосвідомості факторів та місце законодавства серед них. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції молодих учених, аспірантів, студентів, учнів «Перший крок у науку: Конотопські наукові студії – 2023» (м. Конотоп, 20 травня 2023). С. 104-108;

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Погоріленко А. (2021). Психологічні детермінанти деформацій правосвідомості у контексті колізій законодавства. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. IX(97), Issue 246, 2021 Feb. P. 63-66.

Відомості про впровадження результатів дисертації

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
 Національної академії внутрішніх справ,
 доктор юридичних наук,
 професор,
 заслужений юрист України

Станіслав ГУСАРЕВ

15.07.2023 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертації Погоріленка Артура Васильовича на тему: «Гуманістичні ідеї в законодавстві як детермінанта формування правосвідомості громадян» на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 053 «Психологія» в освітній процес Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: т.в.о. начальника навчально-методичного відділу, кандидата юридичних наук Бистрицького Б.Ю. (голова комісії), завідувача кафедри юридичної психології, доктора психологічних наук, професора Кудерміної О.І., професора кафедри юридичної психології, доктора юридичних наук, професора Охріменка І.М., склала цей акт про те, що результати дисертації Погоріленка Артура Васильовича на тему: «Гуманістичні ідеї в законодавстві як детермінанта формування правосвідомості громадян» впроваджені в освітній процес академії.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Погоріленка Артура Васильовича містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ при викладанні відповідних навчальних дисциплін, а також були використані в науково-дослідній роботі профільних кафедр, наукових лабораторій та перемінного складу академії.

Голова комісії:
кандидат юридичних наук

Богдан БИСТРИЦЬКИЙ

Члени комісії:
доктор психологічних наук,
професор

Олена КУДЕРМІНА

доктор юридичних наук,
професор

Іван ОХРИМЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ

15.01.2023 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертації Погоріленка Артура Васильовича на тему: «Гуманістичні ідеї в законодавстві як детермінанта формування правосвідомості громадян», поданої на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 053 «Психологія» у науково-дослідну діяльність Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: начальника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Корольчука В.В. (голова комісії), завідувача кафедри юридичної психології, доктора психологічних наук, професора Кудерміної О.І., старшого наукового співробітника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, кандидата юридичних наук Бондаря С.В. склала цей акт про те, що результати дисертації Погоріленка Артура Васильовича на тему: «Гуманістичні ідеї в законодавстві як детермінанта формування правосвідомості громадян» впроваджені у науково-дослідну діяльність академії.

Результати дисертації відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для слухачів магістратури та аспірантури, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Погоріленко А. (2021). Психологічна складова сурогатного материнства в умовах формування ринку товарних відносин. Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. №2 (48). С. 52-57. Doi: 10.37203/kibit.2021.48.08;
2. Погоріленко А. (2021). Психологічні детермінанти деформацій правосвідомості у контексті колізій законодавства. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. IX(97), Issue 246, 2021 Feb. с. 63-67.
3. Погоріленко А. (2023). Механізми детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість. Перспективи та інновації науки: серія «Психологія». № 9(27). С. 559-572. Doi: 10.52058/2786-4952-2023-9(27)-559-572;
4. Погоріленко А. (2023). Гуманістичні ідеї в законодавстві: історичний генезис та сучасні перспективи. Наукові перспективи № 5(35). С. 859-872. Doi: 10.52058/2708-7530-2023-5(35)-859-871;

5. Погоріленко А. (2020) Правові колізії законодавства як фактор деформації правосвідомості громадян. Наукові дослідження, відкриття та розвиток технологій в сучасній науці. Матеріали II науково-практичної конференції (м. Харків, 17-18 квітня 2020 р.). – Херсон: Видавництво «Молодий вчений». С. 131–135;

6. Погоріленко А. (2020). Особливості впливу кримінального законодавства на індивідуальну та суспільну правосвідомість. Матеріали XXIV міжнародної науково-практичної конференції «Студент-дослідник-фахівець» (28 травня 2020 року, Київ). Київський інститут бізнесу та технологій. КІБІТ. С. 329-333;

7. Погоріленко А. (2021). Сурогатне материнство: фактори впливу на правосвідомість. Матеріали науково-практичної конференції «Інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку суспільства» (Львів, 26-27 лютого 2021). Частина II. Херсон: Видавництво «Молодий вчений». 180 с. С. 52-56;

8. Погоріленко А. (2023). Система детермінуючих розвиток правосвідомості факторів та місце законодавства серед них. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції молодих учених, аспірантів, студентів, учнів «Перший крок у науку: Конотопські наукові студії – 2023» (м. Конотоп, 20 травня 2023). С. 104-108;

Зазначені публікації підтвердили високий науково-теоретичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами підготовки та проведення усіх видів занять, а також були використані у науково-дослідній роботі профільних кафедр, наукових лабораторій та перемінного складу академії.

Голова комісії:

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

Віктор КОРОЛЬЧУК

Члени комісії:

доктор психологічних наук,
професор

Олена КУДЕРМІНА

кандидат юридичних наук

Сергій БОНДАР

Затверджую

Директор Державної наукової установи
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук
України»

В. Пилипчук

«31»

2023 р.

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

**результатів дисертаційного дослідження Погоріленка А.В.
на тему «Гуманістичні ідеї в законодавстві як детермінанта
формування правосвідомості громадян»**

У Державній науковій установі «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» (далі – Інститут) розглянуто матеріали дисертаційного дослідження Погоріленка Артура Васильовича на тему *«Гуманістичні ідеї в законодавстві як детермінанта формування правосвідомості громадян»*. Одержані результати, теоретичні напрацювання та практичні рекомендації заслуговують на увагу та плануються до використання в ході реалізації завдань НДР на тему: *«Правові засади протидії інформаційній агресії та розвитку системи забезпечення інформаційної безпеки України»*.

Зокрема, корисними для роботи Інституту є положення теоретичної та емпіричної частин роботи, що доводять наявність детермінуючого впливу на правосвідомість гуманістичних положень законодавства США та країн ЄС. У розділі I автором продемонстровано, що основними механізмами детермінуючого впливу законодавства на правосвідомість є *правовий вплив* та *правове регулювання*. Правовий вплив на правосвідомість людини характеризується такими засобами як інформаційний та ціннісно-

орієнтаційний, коли за посередництвом юридичної освіти, правового виховання, правової соціалізації, впливу мас-медіа та інших чинників особа пізнає актуальні положення законодавства, його сутнісну складову, та через призму представлених даних формує власне уявлення про право, ставлення до нього та мотивацію до правової чи протиправної поведінки. Дія засобів правового регулювання за посередництвом дозволів, зобов'язань, заборон, заохочень, рекомендацій та покарань покликана виробити у громадян усвідомлене прагнення до правомірної поведінки, яке, як правило, заохочується державою.

У емпіричній частині дисертації (п.п. 2.3. та 3.1.) автором доведено, що гуманістичні ідеї, які знаходять вираження у ціннісних орієнтаціях сім'ї, гуманістичній спрямованості сім'ї та гуманістичній спрямованості суспільства позитивно впливають на формування індивіда в аспекті його самоактуалізації, а саме на такі показники особистості, як ціннісні орієнтації, самоповага, самоприйняття та компетенція в часі. Наведені результати свідчать про позитивний вплив гуманістичних ідей на усі компоненти правосвідомості: правову ідеологію, правову психологію та поведінковий елемент.

Проведене автором (п. 3.1) крос-юрисдикційне дослідження впливу гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість продемонструвало наявність чіткої тенденції щодо впливу гуманістичної ідеї цінності людського життя в законодавстві на правову ідеологію, правову психологію та поведінковий компонент правосвідомості громадян. Крім цього виявлено, що додатковими посилюючими конструктивний вплив гуманістичних ідей в законодавстві на правосвідомість факторами є *узгодженість законодавства та тривалість його дії* на правосвідомість.

Вказані та інші напрацювання, як зазначалося, можуть бути використані при здійсненні подальших наукових досліджень у сфері інформаційного права та інформаційної безпеки.

Вважаємо, що результати проведеного Погоріленком А.В. дослідження є актуальними, мають достатній рівень наукової новизни та доцільні для використання у наукових установах, навчальних закладах та у сфері відповідної профільної діяльності.

Члени комісії:

М. Беланюк

Л. Заславська

О. Радзівська

«31» липеня 2023 р.

CARITAS

Благодійний фонд «Карітас - Київ»

Благодійна організація «Благодійний фонд «Карітас - Київ»
Код ЄДРПОУ 21477781, ЦФ ПАТ «Кредобанк»
МФО 325365, р/р 2600910299143
02139, м.Київ, вул. Микитенка, 7-Б, тел./факс (044) 502-00-85, 050-380-99-83
e-mail: info@caritas-kiev.org.ua, syrotych@ukr.net

Вих.№ 186 від 31.07.2023

АКТ

упровадження резуль-
татів дисертаційного дослідження
Погоріленка Артура Васильовича

Благодійна організація «Благодійний Фонд «Карітас-Київ» (далі – Фонд) розглянув дисертацію Погоріленка Артура Васильовича на тему «Гуманістичні ідеї в законодавстві як детермінанта формування правосвідомості громадян» та висловлює високу оцінку результатів його дослідження.

Дослідження Погоріленка Артура Васильовича розглядає важливу та актуальну станом на сьогодні тему – вплив гуманістичних цінностей та ідеалів на розвиток світогляду суспільства. Кожного дня Фонд надає гуманітарну допомогу та соціальні послуги тисячам людей, а, отже, ця тема є надзвичайно близькою для нас.

У дисертації Погоріленка Артура доводиться, що цінність життя від зачаття до природної смерті є тією гуманістичною ідеєю, яка має важливе значення у розвитку правосвідомості кожного індивіда. Саме на цих засадах побудована соціальна робота в нашому Фонді. Щодня ми обслуговуємо та навчаємо сотні дітей та підлітків важливості любові до ближнього як до самого себе, і саме тому результати дослідження Погоріленка Артура є такими важливими для нас – бо вони з наукової точки зору доводять те, про що ми давніше знали вірою й серцем.

Ми вважаємо, що кожна людина заслуговує на повагу та визнання її цінності незалежно від будь-яких ознак: чи то віку, чи то статі, чи то соціального походження. Станом на сьогодні в Україні точиться кровопролитна війна. Чужі нам люди щодня вбивають тисячі наших співгромадян: чоловіків, жінок та дітей. Разом із тим, з іншого боку фронту ми самі чинимо не менше зло, вбиваючи своїх же ненароджених дітей. За роки незалежності вже було вбито мільйони з них: майбутніх військових, підприємців, політиків, дипломатів, винахідників, науковців...

Дисертація Погоріленка Артура ще раз демонструє, що ненароджені діти є частиною суспільства та повноцінними людьми вже від моменту зачаття. Крім того, закріплення і пропаганда цього факту на рівні законодавства, як доведено у дисертації Погоріленка Артура, чинить позитивний вплив на усі аспекти правосвідомості громадян: від поглядів та переконань до поведінкових проявів.

У зв'язку з цим, ми цілковито впевнені, що результати дослідження Погоріленка Артура є важливими як для науки, так і для гармонійного розвитку суспільства загалом. Ми вважаємо, що їх широке розповсюдження допоможе вдосконалити наше законодавство, внаслідок чого і правосвідомість громадян стане більш розвиненою, цілісною та гуманістично-зорієнтованою.

Рекомендуємо дисертацію Погоріленка Артура Васильовича на тему «Гуманістичні ідеї в законодавстві як детермінанта формування правосвідомості громадян» до захисту у разовій спеціалізованій вченій раді за спеціальністю 053 «Психологія» та до подальшого використання у навчальних закладах, наукових установах, профільних підприємствах, установах та організаціях.

З повагою,
Директор БО «БФ «Карітас-Київ»

Роман СИРОТИЧ

УКРАЇНЬКА АСОЦІАЦІЯ ХРИСТІАНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ

код ЄДРПОУ 42823576

(097) 910 36 93, (067) 718 67 14

uacpsy@gmail.com

<http://christian-psychology.org.ua/>

№26/07 від 26.07.2023 року

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Погоріленка Артура Васильовича

Даним засвідчується, що Громадська організація «Українська асоціація християнської психології» (далі – Асоціація), розглянула дисертацію Погоріленка Артура Васильовича на тему «Гуманістичні ідеї в законодавстві як детермінанта формування правосвідомості громадян» та вважає, що її результати можуть бути використані в роботі Асоціації, зокрема при оцінці стану психологічного благополуччя клієнтів та факторів, що вплинули на формування їх особистості; внесенні пропозицій до законотворчої діяльності Верховної Ради України, законодавчої роботи Кабінету Міністрів України та інших органів державної влади; розробці посібників, консультативних висновків, нормативів, методичних рекомендацій, що видаються від імені Асоціації.

Принагідно зауважимо, що детальне вивчення роботи Погоріленка Артура Васильовича дозволило зробити висновок про здатність автора належним чином використовувати увесь спектр методології психологічної науки: від узагальнень теоретичних та емпіричних напрацювань інших науковців до повноцінного проведення власного емпіричного дослідження. З огляду на достатню кількість респондентів щодо кожного блоку емпіричного дослідження, обрані методи (опитування, анкетування, статистичний та математичний аналіз результатів), послідовність та аргументованість висновків, можемо констатувати, що результати дисертації є валідними та вірогідними.

Загалом же робота Погоріленка Артура Васильовича є цікавою та такою, що відповідає потребам часу, може посприяти вдосконаленню психологічної науки і практики, та законодавчої роботи в Україні й за кордоном.

Довідка видана для пред'явлення до разової спеціалізованої вченої ради, у якій буде відбуватися захист дисертації Погоріленка Артура Васильовича.

Голова ГО «Українська Асоціація
Християнської Психології»

Людмила РИДКОВИЧ

